

האוניברסיטה העברית בירושלים

הפקולטה למדעי החברה

התוכנית ללימודי תרבות

מַעֲלָק (חצי-קולמוס):

תיעוד ורפלקסיה תרבותית על כתב עברי רהוט

עבודת גמר מחקרית (תזה) הוגשה כמילוי חלק מהדרישות לקבלת תואר

”מוסמך האוניברסיטה”

מאת יעל ברוך

בהנחיית פרופ' אסתר שלי-ניומן

תשע"ז / 2016

תודות

עבודה זו, שהייתה בבחינת הליכה במדבר בארץ לא זרועה, לא הייתה נכתבת ללא עזרתם ותמיכתם של אנשים שלהם רוצה אני להודות בכל לב.

תודה לפרופ' אסתר שלי ניומן שליוותה ועודדה, סייעה בהתוויית הדרך, גיבתה אותי בבחירותיי, ואפשרה לי חופש לפרוש כנפיים לצד תחושת קרקע מוצקה מתחת לרגליי.

תודה לד"ר עדנה אנגל שהדביקה אותי באהבתה לאותיות העבריות, לפענוח סודותיהן ועברן, ועודדה להתמיד במחקר.

תודה לרב מאיר מאזוז ולרב בנימין רפאל כהן, כמוהם כמעין מתגבר של ידע ודברי חכמה, שהאירו עיניי וענו על שאלותיי בלב חפץ ושהיו עבורי לאורך המחקר כבארה של מרים שהייתה הולכת אחר עם ישראל במדבר. ואם שגיתי אתי תלינו משוגתי.

מודה אני לרבתיי שלא הכרתי, הרב אברהם בן חי ברוך והרב רחמים ברוך, זכרונם לברכה, שהשאירו לי כתב חידה, תרתי משמע, שהיה שער למסע מופלא והבסיס למחקר זה.

להורי, שנטעו אותנו בהוויית החיים בארץ אך רקמו את חיינו במסורת אבות שזורה בפניני חכמה בערבית-יהודית.

לרוברט, בן זוגי, תודה על התמיכה ועל העידוד ללכת אחר נטיית לבי ועל השיחות המרתקות שמגלות לי עולם ומלואו.

לבנותיי, רומי ואריאל, תודה על השאלות הסקרניות והאהבה.

תודות למשפחתי הרחבה על העידוד ועל ההתגייסות לתור ולאתר מידע בנושא.

ולכל המרואיינים, כותבי הכתב, מידענים ומפענחים שהראו לי בניצוץ עיניהם את חשיבות המחקר.

כולי תקווה כי נושא חשוב זה יקבל את ההכרה הראויה לו בקרב החוקרים בשדות החקר השונים ובקרב הציבור כולו.

בהערכה רבה ובלב מלא תודה,

יעל ברוך

תוכן עניינים

VI.....	תקציר
VIII	הקדמה אישית
1	מבוא
3	סקירת מצב המחקר האקדמי הקיים
5	קשיים במחקר
8	גבולות המחקר: "זמן ומרחב"
10	מתודולוגיה: נתונים
14	מתודולוגיה: ניתוח
15	מבנה העבודה
17	פרק א: התפתחות הכתב העברי
17	א.1. התפתחות הכתב העברי מהכתב הארמי ועד לכתב המזרחי
23	א.2. הכתב במזרח
24	א.2.א. בבל וצפון המזרח
25	א.2.ב. מזרח אגן הים התיכון, סוריה וארץ ישראל
26	א.2.ג. מצרים
26	א.3. הכתב המערבי
27	א.3.א. הכתב המגרבי
29	א.3.ב. הכתב הספרדי
35	א.4. הכתב האשכנזי
38	א.5. השפעות על התגבשות הכתב
38	א.5.א. השפעת חומרי הכתיבה וכלי הכתיבה
40	א.5.ב. השפעות המרחב התרבותי
41	א.5.ג. השפעת סוגי הכתבים ומסורות כתיבה
43	א.5.ד. המצאת הדפוס וההשפעה על כתבי יד
46	פרק ב: "ואלה שמות" – שמות הכתב הרהוט במחקר, ובקהילותיו במגרב ובמזרח
46	ב.1. שמות הכתב על פי אזכורים היסטוריים ועל פי המחקר
48	ב.2. שמותיו של הכתב המרובע
48	ב.3. שמותיו של הכתב הבינוני
51	ב.4. שמותיו של הכתב הרהוט
51	ב.4.א. כתב מַעֲלֶק
54	ב.4.ב. כתב חצי-אותיות / חצי-כתב
54	ב.4.ג. כתב מיד"א ליטר"א
55	ב.4.ד. כתב חצי-קולמוס
58	ב.4.ה. שיבוש המונחים בין כתב בינוני לכתב רהוט
59	ב.5. הכתב הרהוט במזרח ובמגרב עד לשלהי המאה התשע-עשרה
60	ב.5.א. הכתב הרהוט בתוניסיה ושמותיו
62	ב.5.ב. הכתב הרהוט בלוב ושמותיו

63.....	ב.5.ג. הכתב הרהוט באלג'יריה ושמותיו.....
63.....	ב.5.ד. הכתב הרהוט במרוקו ושמותיו.....
64.....	ב.5.ה. הכתב הרהוט בעיראק, בגדד ושמותיו.....
65.....	ב.5.ו. הכתב הרהוט בסוריה / ארם צובא ושמותיו.....
65.....	ב.5.ז. הכתב הרהוט בספרד ושמותיו.....
70	פרק ג: כתב מעלק – צורת האותיות, תכונות ייחודיות ואופן הכתיבה
71	ג.1. כתב המעלק: צורת האותיות ותכונות ייחודיות.....
72.....	ג.1.א. חיבור אותיות בכתב מעלק.....
72.....	ג.1.ב. דמיון אותיות והיווצרותן של צורות שונות לאותה אות.....
74.....	ג.1.ג. קיצורים וראשי תיבות.....
75.....	ג.1.ד. אותיות מעלק: תכונות ייחודיות.....
77.....	ג.1.ה. אותיות סופיות.....
78	ג.2. מעלק כמערכת אותיות לכתיבת שפות ולהגים בקהילות המגרב.....
81.....	ג.2.א. הכתיבה המהירה והמחוברת והשלכותיה: שרבוטים וניסיון קולמוס.....
84	פרק ד: הכתב הרהוט בראי החברה, התרבות וההלכה.....
84	ד.1. הכתב הרהוט בראי החברה והתרבות.....
84.....	ד.1.א. שימוש בכתב הרהוט כעדות לייחוסו הנמוך של הכותב.....
86.....	ד.1.ב. ייחוסו הגבוה של הכתב הרהוט בחלוף הדורות.....
89.....	ד.1.ג. כוחו הביצועי של הכתב הרהוט.....
92.....	ד.1.ד. שרידי הכתב והילתו של הכותב בו.....
93	ד.2. כתב רהוט כמקור לכוח ולעצמה פוליטיים, כלכליים ומסחריים.....
95.....	ד.2.א. פרשת צוואת הקאיד ניסים שמאמה.....
96.....	ד.2.ב. פרשת משפחת פרחי – משפחת נגידים בסוריה.....
97	ד.3. הקושי בקריאת הכתב הרהוט.....
98.....	ד.3.א. קושי בפענוח הכתב בקרב רבנים.....
101.....	ד.3.ב. שגיאות פענוח המעלק בבתי-דפוס באשכנז.....
103.....	ד.3.ג. קושי בפענוח הכתב ומחלוקות פענוח בקרב חוקרים ובלשנים.....
109.....	ד.4. הכתב הרהוט בראי ההלכה.....
109.....	ד.4.א. פסיקות שעניינן הכתב הרהוט ומעמדו.....
115.....	ד.4.ב. הלכות הכתב הרהוט במאה העשרים.....
118.....	סיכום.....
123.....	ביבליוגרפיה.....
137.....	רשימת איורים.....
139.....	נספחים.....
139.....	נספח א: מגוון ספרים שעל עטיפתם שולבו תצלומי כתבי-יד.....
140.....	נספח ב: מפת החלוקה הגאו-תרבותית של הטיפוסים העיקריים של כתבי-היד העבריים.....
141.....	נספח ג: התפתחות אותיות הכתב הרהוט בספרד מצורת היסוד לצורה רהוטה.....
142.....	נספח ד: תיאור סכימאטי של התפשטות הכתב העברי – חלק א' עד שנת 1540, חלק ב' מציב שאלות באשר למחקר עד ימינו.....
142.....	נספח ה: קנה לכתובה במגרב (קולמוס שחצוי לשניים) ונוצה לכתובה אשכנזית.....

143.....	נספח ו : לוח אותיות מעלק והוראות לכתיבה מתוך דף לימוד ישיבת "כסא רחמים"
143.....	נספח ז : טבלת אותיות כתב מעלק בתוניסיה - שלהי המאה ה-19
144.....	נספח ח : טבלת אותיות כתב מעלק בלוב
145.....	נספח ט : דוגמת אותיות כתב מעלק על שער ספר מאלג'יר- כ"י אהרון מועטי
146.....	נספח י : טבלאות אותיות כתב חצי-קולמוס בארס-צובא
147.....	נספח יא : טבלאות אותיות כתב סוליטריו , ספרד
148.....	נספח יב : הכתב הרהוט של יהודי תוניס, אלג'יר וטריפולי
149.....	נספח יג : דפי טיוטה מפנקסי רבנים, תוניסיה - נוסחאות לניסיונות הקולמוס
150.....	נספח יד : כתיבה בספרי סגולות - אות מרובעת לשמות קדושים, אות רהוטה לטקסט
151.....	נספח טו : הגהות – בכתב מעלק בין שורות ספר מודפס ובין שורות בכתב-יד
152.....	נספח טז : כתיבת יד רבי יצחק זרחיה אזולאי בכתיבה ספרדית, ובחלק בתחתון כתב יד הרב גרשון קיטובער בכתיבה אשכנזית

תקציר

מחקר זה עוסק בכתב העברי הרהוט מהטיפוס הספרדי המכונה **מעלק** (חצי-קולמוס). הוא מתחקה אחר שורשי הכתב, צורתו והגורמים להתפתחותו הנעוצים בישיבות בבל וגאוניה ובמרכז הרוחני בקירואן, ומעלה את השתקפותו ותרבותו בכתבי-יד של יהודי תוניסיה בעת החדשה עד לשלהי המאה התשע-עשרה. כתב זה, שהיה המרכזי והבכיר מבין כתבי היד בימי הביניים ושהיה נפוץ במשך למעלה מאלף שנה בכל קהילות ספרד, באגן הים התיכון, בארצות המגרב, במזרח ובארץ ישראל שונה מאוד בצורתו מכתב היד השוטף, הקורסיבי, הנהוג לכתבת עברית כיום. כתב **מעלק**, שפירושו מערבית תלוי, נכתב מתחת לשורה תוך חיבור אותיות קיצוני בהשפעת תרבות האסלאם והכתב הערבי שבמרחביו התגבש. בכתב מעלק כתבו החל מהמאה האחת-עשרה מרבית היהודים במרחבים שצוינו, בהם גם יהודה הלוי והרמב"ם, ובמאה העשרים עדיין כתבו בו רבים ובהם גם הרב משה כ'לפון הכהן – בן האי ג'רבה שבתוניסיה, מהאבות המייסדים של הציונות.

לכתב המעלק, שלימים כונה כתב חצי-קולמוס, על מאפייניו וצביונו הייחודיים כפי שהתגבשו בעת החדשה, טרם הוקדשה התייחסות מחקרית הן בחקר הפלאוגרפיה, שבמסגרתו נתחם המחקר בשנת ש' היא 1540, והן בקרב חוקרים שעסקו בפענוח תוכנם של כתבי-יד או בחקר לשונות היהודים, מסורתם ותרבותם. זהו פרק בתולדות הכתב העברי שנשר מדפי ההיסטוריה ונשתכח עם התערותן של קהילות כותבי ברקמת החיים בארץ ישראל. מחקר תרבותי תיעודי ראשוני זה מביא את סיפורו של הכתב שלא נכתב, מתעד את תור הזהב של הכתב בשיא פריחתו על היצירות הקליגרפיות והכתיבה האישית והתורנית הכבירה שנכתבה בו, אך גם מתעדו ככתב של המון העם. כמו כן, במחקר נסקרים הגורמים שהביאו לתפוצתו האדירה של הכתב ומתועדים מאפייניו הייחודיים, בהם דרך כתיבתו, שמותיו הרבים ופענוחם, שימושו הייחודיים, ההלכות והפסיקות שדנות בו, התכנים שאותם מותר לכתוב בו ואלה שאסורים, ייחוסו ומעמדו במערך הכתבים העבריים, וכן נדונה תופעת התפלגות הכתבים העבריים לכתב ספרדי ולכתב אשכנזי שהביאה לקשיי קריאה ופענוח ועקב זאת לקשר משובש בין הקהילות היהודיות.

המחקר מתמקד בממצאי הכתב בקהילה התוניסאית כקהילה מייצגת של היהודים בארצות האסלאם, אולם הוא מעוגן בהקשר ההיסטורי והתרבותי הרחב יותר של התקופה ושל קהילות המגרב והמזרח, ומובאות בו טבלאות של אותיות הכתב גם מקהילות אלה. ממצאי המחקר מתבססים על מגוון מקורות: מקורות ארכיוניים, אוספי כתבי-יד נדירים, ספרים מראשית הדפוס, מקורות תורניים ומחקרים, מפענחי כתבים וראיונות אישיים עם בני הקהילה התוניסאית שלמדו את הכתב בילדותם ואחדים מהם שכותבים בו גם כיום.

במחקר זה נמצאה עדות ראשונה לאזכורו של הכתב באחת מתשובותיו של הרב יוסף אבן מיגאש (1077-1141), וכן עדות לכך שהכתב טרם נעלם כליל והגחלת טרם כבתה והיא עדיין לוחשת בשתי "שמורות": האחת בישיבות האי ג'רבה שבתוניסיה, ושנייה בישיבת "כסא רחמים" בבני-ברק שמוצאם של ראשיה ומקימיה מתוניסיה. בשתיהן נעשה מאמץ ניכר לשמר את הכתב ולהצילו מהכחדה. מחקר ראשוני זה מעלה על נס את דבר קיומו של כתב המעלק שאינו מוכר מחוץ לחוג קטן של חוקרים, רבנים ומפענחים המקורבים לתחום, וזכרו כמעט ונכחד כליל בקרב קהילות כותביו בעבר, ומעלה את חיוניותו של מחקר אקדמי מעמיק ונרחב בנושא.

הקדמה אישית

לאורך כל שנות ילדותי התגוררה עמנו סבתי, מָמָה-לִילוֹ, שעלתה לארץ מתוניס עם הורי. ארון הבגדים שלה היה אפוף מסתורין עברי. בינות למדפי הבגדים, המצעים ומטפחות הראש הסדורים להפליא, נחו להן קופסאות פח מרוקעות, מעוטרות בכיתובים בערבית ובצרפתית. באחת היו אבנים וקריסטלים שונים, שביניהן אבן לבנבנה-אפורה, שסבתי הייתה שורפת לא פעם תוך הסתודדות עם נשות משפחה שהיו באות אליה כשכרסן בין שיניהן; אבן אחרת הייתה ניתנת לי לשפשוף על ברפי שזבה דם מטיפוס על עץ, והדם היה עוצר באורח פלא. בקופסת פח אחרת היה אוסף מרהיב של כפתורים למיניהם, שכל אחד ואחד מהם לחש לי את סיפורו. היו שם צנצנות קטנות של בכור וצנצנות עם פיסות בד קטנות מלופפות בחוט, שהכילו אבקות כתושות עלומות, בקבוקוני שמן זעירים, בקבוק ערק שטיפות ממנו היו נמשחות על בטן כואבת ועוד ועוד. אך יותר מכל עוררה את סקרנותי מעטפת בד תכול פרחוני קשורה בשרוך לבן, שהוסתרה מעין כל במעמקי הארון. איש לא דיבר בה. על פי גודלה שיערתי שהיה בה ספר עב-כרס, אך לא ידעתי מהו. התשובה היחידה ששמעתי לאורך השנים הייתה שזהו ספר קדוש, שאסור בתכלית האיסור לפתוח. מדי פעם הייתי רואה את סבתי משלשלת למעטפת הבד מטבעות כסף שנאספו בביתנו וממָכָרִים, אך זאת עשתה מבלי לחשוף את תכולתה. אחת לשנה היה אחד מקרובי המשפחה מסיע את סבתי להר מירון כשבאמתחתה המעטפת, ולאחר תפילה בציון קבר רבי שמעון בר יוחאי הייתה תורמת את הכספים. סקרנותי לדעת את תכולת המעטפת הייתה עזה, אך הכבוד והיראה שרחשתי לסוד שמו לה מחסום.

סבתי הלכה לעולמה בשנות השמונים, ואני אז חיילת. לאחר ה"שבעה" פתחתי בחשש-מה את דלת ארונה, והושטתי את ידי למעמקין, אל עבר מעטפת הבד, שאותה שלפתי ואימצתי אל לבי. אך עדיין לא פתחתי אותה; הודעתי לאבי ולמשפחה שמעתה אהיה זו אני שאשמור את המעטפת. לא אבוש לספר שרק כשנתיים לאחר מכן, במהלך לימודי באוניברסיטה, אזרתי עוז לפתוח אותה. לעיניי התגלו ספר זוהר עתיק בכריכת עור וספר כתוב בכתב יד באותיות ערביות, שבו שובצו כותרות בכתב עברי מרובע, שבהן קראתי "סגולה למקשה ללדת", "סגולה לקשור החתן" ועוד. ובין דפיו היו מקופלים קמעות מהודרים, שהיו כתובים בכתבים שונים ומעוטרים בעלים שצוירו בדיו אדומה. שאלתי את אבי לפשר העניין, והוא לראשונה סיפר לי שאביו, הרב רחמים ברוך מתוניס, עסק גם בכתיבת קמיעות. לצערו הוא כמעט שלא זכר את אביו, כי הוא נפטר כשאבא היה אך בן שש שנים. בניסיון להבין את תוכנו הראיתי את הספר לאחת המרצות באוניברסיטה שאצלה למדתי קורס דמונולוגיה (שדים ושעירים במיתולוגיה היהודית) וזו עיינה בו: "זהו ספר סגולות בערבית,

יש מאות כאלה", הפטירה ולא יספה, וכך סתמה את הגולל על הספר, שהוחזר למעטפת הבד התכולה לשלושים שנה נוספות, ורק מדי פעם הועבר לאחד מבני המשפחה בהבטחה ובהשבעה שיחזור אלי בשלמותו, על כל תכולת קמעותיו.

בשנת 2013 חזרתי ללימודי תואר שני בתוכנית ללימודי תרבות במטרה לחקור תהליכי השראה בקרב יוצרים וכותבים, שאליהם נחשפתי מתוקף עיסוקי כמוציאה לאור. במהלך אחד הקורסים שעסק בהתגבשות התרבות העברית בתקופת המנדט נתבקשנו לקרוא מאמר של פרופ' בנימין הרשב (1990) בנושא תחיית הלשון העברית. בעוד עיניי רצות על פני השורות שעסקו בבחירת ההטעמה הספרדית על פני זו האשכנזית ובסיבות שהביאו לכך, משך את תשומת לבי משפט שהושם בסוגריים "(אבל התפשרו: כתב-היד שנבחר היה האשכנזי)". התעכבתי עליו לרגע. קראתי את המשפט שוב ושוב, ונורה נדלקה בי. על ההטעמה כמובן ידעתי, אך לא ידעתי דבר וחצי-דבר על כתב אחר. עוד באותו ערב התחלתי לגשש ולשאול מקורבים, לתור אחר מידע ברחבי המרשתת, אך שם לא מצאתי דבר. עם זאת, לשיעור כבר הגעתי, לאחר ביקור בשיבת "כסא רחמים" בבני-ברק, מצוידת בטבלת אותיות של כתב עברי רהוט ששימש בתוניס, ואותו הצגתי בכיתה. רינה, סטודנטית בקורס, החלה לדמוע למולי. "סבא שלי מטריפולי", אמרה, "יש לנו ספר שלו, אני חושבת שבכתב כזה. חשבנו במשפחה שזה בערבית. אני יכולה לקחת את טבלת האותיות כדי להראות להורי?".

בתום יום הלימודים, לעת ערב, בעודי נוהגת לביתי בתל-אביב, הציפו אותי מחשבות על הכתב. בושה ועצב נמהלו יחדיו על כך שממרום שנותי והשכלתי כלל לא ידעתי על קיומו של "הכתב האחר", וכך גם הסובבים אותי. אט אט הוחלפו תחושות אלה בהכרה שזהו נושא המחקר שלי.

השנה שלאחר מכן הוקדשה למחקר אינטנסיבי של הכתב, ובאחד הערבים החלטתי לשוב ולעיין בספר הסגולות של סבי במעטפת הבד התכולה שהייתה טמונה זה שנים מאחורי המצעים בארון הבגדים שבחדרי. באצבעות נרגשות התרתי את קשר השרוך והוצאתי את ספר הסגולות מן המעטפת. פתחתי את עמודו הראשון. כעת לא התבוננתי באותיות המרובעות, אלא באותיות הרהוטות, ה"ערביות". רגעים אחדים חלפו בטרם הסתגלו עיניי אל הכתב, אל אופן הכתיבה הייחודי, או כפי שלמדתי את הביטוי בערבית-תוניסאית מאחד ממרואייני – למדתי את ה"רִמְיָה" של הכותב, האופן שבו הוא משליך את אותיותיו על הדף. והנה האותיות מדברות אליי ומתפענחות מאליהן: "זה הספר של הסגולות וגורלות קדושים בדוקים וגם מנוסים כמה וכמה פעמים [...] העתקתי אותו [...] אני ע"ה אברהם בן חי ברוך ס"ט."

"אבא, זה ספר של אבא של סבא שלך!" שאגתי לטלפון אל אבי המופתע.

יום שישי, ספטמבר 2016, ואני בנהיגה צפונה. הטלפון ברכבי מצלצל:

"שלום יעל, מדברת מלכה, חברה של אחותך, אנחנו מלמדות באותו בית-ספר. שמעתי שאת מפענחת כתבים בערבית".

חייכתי לעצמי ועניתי: "לא בדיוק. במה מדובר?"

"יש לי מכתבים שאבא שלי, שעלה לארץ, כתב לאבא שלו בתוניס. הם כתובים בשפה העברית אך באותיות ערביות. הם כנראה כתבו שם באותיות בערבית מיוחדת, כי עד היום לא הצלחנו למצוא מי שיפענח. מאוד הייתי רוצה לדעת מה כתוב שם. תוכלי לעזור?"

"את מתכוונת שהם כתובים בשפה הערבית באותיות עבריות, לא?"

"לא. לא. מה פתאום?! זה כתוב בערבית", השיבה בהחלטיות.

"אם אוכל, אעזור בשמחה. שלחי לי צילום ונדבר מאוחר יותר."

השיחה הסתיימה. נסיעתי ארכה עוד כחצי שעה, שבה הרהרתי בדברים שנאמרו ובשיחות דומות שניהלתי במהלך השנתיים האחרונות, שנתיים שבהן נסחפתי למחקר הכתב העברי הרהוט בקהילות צפון-אפריקה. היה לי ברור מעל לכל ספק, שהצילום שאקבל יהיה כתוב בכתב רהוט עברי תוניסאי ובשפה העברית, או בערבית-תוניסאית. ואכן כך היה. התרגשתי. הבנתי שהחודשים הארוכים שבהם אחז בי "דיבוק הכתב", הנסיעות בין מושבי תוניסאים, השעות הארוכות שביליתי במחיצת זקני העדה בניסיון לחלץ מהם מידע על הנושא, הבהייה מול כתבי יד סתומים, השמלות הצנועות שעטיתי לגופי לקראת פגישה עם רבני ישיבות, ההיכרות עם חוקרי כתבי יד, ההתדפקות על דלתותיהם של מפענחים, הנבירה בארכיונים, הדפדוף בספרים מודפסים מתפוררים כשעיניי תרות אחר הערות שהותירו בעליהם בכתב ידם בשוליהם, העולם החדש-ישן שנגלה לעיניי – כל אלה לא היו לשווא.

בעבודה זו אני סוגרת מעגל עם סב-סבי, שהותיר לי כתב חידה, תרתי משמע, בדמות ספר סגולות, ופותחת צוהר לאחרים כמותי, מניחה לפתחם פרק היסטורי צנוע, סיפורו של הכתב שלא נכתב, למען לא יינתק פתיל הדורות.

מבוא

עבודה זו עוסקת בשורשיו ובהתפתחותו של הכתב העברי הרהוט הספרדי, **מַעֲלֵק** (חצי-קולמוס) במרחבי המגרב והמזרח ובתיעוד השתקפותו ותרבותו בכתבי-יד של יהודי תוניסיה בעת החדשה עד לשלהי המאה התשע-עשרה. הכתב העברי הרהוט, שהוא כתב היד השוטף והקורסיבי הנהוג כיום, אינו זהה לכתב העברי הרהוט שהיה נפוץ במשך למעלה מאלף שנה בכל קהילות ספרד, באגן הים התיכון, בארצות המגרב, במזרח ובארץ ישראל. כתבנו כיום אינו הכתב הרהוט שבו כתבו במאות האחת-עשרה והשתים-עשרה יהודה הלוי והרמב"ם את פאר יצירותיהם, ואין הוא הכתב שבו כתב את איגרותיו ואת פסיקותיו במאה העשרים הרב משה כ'לפון הכהן, בן האי ג'רבה שבתוניסיה, מהאבות המייסדים של הציונות.

הכתב העברי התגבש בימי הביניים בטיפוסים נבדלים מאוד בצורתם במשרעת גאוגרפית רחבה – אשכנז, ספרד, מגרב, פרובנס, ביזנטיון, מזרח ותימן. מהמאה השלוש-עשרה מבחינים שבמסגרת טיפוסית הכתבים הללו, בכל קהילה בנפרד, החלו להתהוות שלושה סוגים נבדלים בצורתם: כתב מרובע, כתב בינוני וכתב רהוט. חישוב פשוט מעלה את העושר הרב של כתבים ששימש את תפוצות ישראל. רוב הכתבים הללו נכחדו במכבשי ההיסטוריה בתהליכים של התמערבות, קולוניזציה ובכור ההיתוך הציוני-לאומי. הכתב הספרדי הרהוט, כפי שהוא מכונה במחקר, הוא אחד מהם. זהו כתב שהיה בשימוש אינטנסיבי עד שלהי המאה התשע-עשרה בקהילות יהדות ארצות האסלאם: ספרד וצפון אפריקה, סוריה והמזרח ואף בבלקן.

אך הגחלת טרם כבתה, היא עדיין לוחשת בשתי "שמורות": האחת בישיבות האי ג'רבה שבתוניסיה והשנייה בישיבת "כסא רחמים" בבני-ברק, שמוצאם של ראשיה ומקימיה מתוניסיה. בשתיהן נעשה מאמץ ניכר לשמר את הכתב ולהצילו מהכחדה. כאן וגם כאן לומדים וכותבים הרבנים, האברכים והתלמידים את חידושיהם ואת שיעוריהם בכתב רהוט ומחובר, המכונה בפייהם **מַעֲלֵק** (בערבית: תלוי). לפי המסורת העוברת בעדה התוניסאית מאב לבן ומרב לתלמידיו, כתב זה, שנזכר כבר באחת מתשובותיו של רבי יוסף אבן מיגאש (1077-1141), השתמר מימי הגאונים מבבל. אך בעוד שקורא עברי בן זמננו לא יתקשה בקריאת מגילות שנכתבו בכתב עברי מרובע בימי בר-כוכבא לפני כ-1,800 שנה, את הכתב הרהוט הזה הוא יתקשה לזהותו ככתב עברי ואף לפענח את מרבית האותיות למרות שמדובר בכתב יד עברי מרכזי שכתבו בו רבותינו מקהילות נרחבות מאוד עד למאה העשרים, ועדיין כותבים בו בודדים גם במאה העשרים ואחת.

לכתב הרהוט על מאפייניו וצביונו הייחודי בקהילות צפון אפריקה, כפי שהתגבש בעת החדשה, טרם הוקדשה התייחסות מחקרית, הן במסגרת הפלאוגרפיה (חקר הכתב העתיק) והן בקרב חוקרים שעסקו בפענוח תוכנם של כתבי-יד. זהו פרק בתולדות הכתב העברי שנשר מדפי ההיסטוריה ונשתכח עם התערותן של קהילות אלה ברקמת החיים בארץ ישראל – פרק מפואר שאינו חלק מההיסטוריה הידועה לקהל הרחב וגם לא למרבית בני קהילות כותביו ולצאצאיהם בימינו. אלה גם אלה אינם מודעים כלל לקיומו בעבר ועל היותו כתב שקנה לו מעמד בכיר בין הכתבים העבריים בימי הביניים ואחריהם.

מטרת מחקר ראשוני זה היא להביא את סיפורו של הכתב שלא נכתב, לסקור את שורשי התפתחותו ולתעד את תור הזהב של הכתב בשיא פריחתו על היצירות הקליגרפיות והכתיבה האישית והתורנית הכבירה שנכתבה בו. כן אבקש לעמוד על הגורמים שהביאו לתפוצתו האדירה בארצות אגן הים התיכון ומזרחה: ספרד, הפירנאים, פרובאנס, איטליה, צפון אפריקה וישראל. עם זאת, אין מעניינה של עבודה זו לפענח את תוכנם של כתבי-יד. מטרתה היא תרבותית-היסטורית: תיעוד הכתב על מאפייניו, שמותיו, שימושיו, הבאת ההלכות והפסיקות הדנות בו, בחינת ייחוסו ומעמדו במערך הכתבים העבריים ובחינת הגורמים שהביאו לכך שדווקא בו, מכל סוגי הכתבים שעמדו לרשות הכותבים, נרקמו ובאו לידי ביטוי מרבית ההתרחשויות בחיי הקהילה, התרבות ומעגל חייו של האדם – כפי שהם ניבטים אלינו הן מכתבי-יד הן ככיתובים בין דפי ספרים מודפסים מראשית הדפוס ועד ימינו.

חשיבותה של העבודה היא בראשוניותה, בתיעוד ובהעלאה על נס את דבר קיומו של כתב רהוט זה, שאינו מוכר מחוץ לחוג קטן של חוקרים בתחום. המידע עליו אינו נחלת הציבור בכלל – ונחלת בני הקהילות שאבותיהם כתבו בו בפרט. כך, למשל, גלישה באינטרנט תחשוף את הערך הקצרצר המוקדש לכתב העברי הרהוט בוויקיפדיה, שמאז שנוצר ב-2006 עדיין מתבקש הציבור לתרום מהידע שלו ולהרחיבו, וכן עולות בתוצאות החיפוש בקשות מאנשים פרטיים לסיוע בפענוח מסמכים משפחתיים בכתב עברי רהוט מסוג זה שהם מחזיקים ברשותם. מטרת המחקר לפיכך היא לפלס דרך לכתב זה ולבסס את המקום המרכזי שלו ושל שלוחותיו במגרב בתרבות היהודית בכלל ובמערך הכתבים העבריים בפרט, וכן להניח תשתית תיעודית היסטורית למחקר מתקדם בנושא. המחקר אמנם מתמקד בממצאי הכתב בקהילה התוניסאית כקהילה מייצגת, אך הוא מעוגן בהקשר ההיסטורי והתרבותי הרחב יותר של התקופה ושל קהילות המגרב והמזרח.

הבחירה לסיים עבודה זו בשלהי המאה התשע-עשרה נעוצה במפנה המשמעותי בתולדותיהן של ארצות המגרב בעת המודרנית, עם החלת המשטר הקולוניאלי הצרפתי: למציאות זו, כמו גם לניצני הציונות שהחלו נראים באותה עת במרחב זה, השלכות מהותיות על חיי היהודים וצביונם התרבותי. אלה ואלה נתנו אותותיהם גם בכתבם של היהודים, וראיה לכך היא הכתב הרהוט האשכנזי שבו אנו כותבים כיום, השונה לחלוטין מהכתב הרהוט הספרדי, נשוא מחקר זה. לתקופה משלהי המאה התשע-עשרה ועד לימינו אלה מן הראוי יהיה להקדיש מחקר נפרד.

סקירת מצב המחקר האקדמי הקיים

חקר כתבי היד העבריים הוא תחום צעיר יחסית, אך עשיר ומעמיק. במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, וכן במפעל הפלאוגרפיה העברית בחסות האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, נתחם ונחתם חקר כתבי היד בשנת 1540 שהוגדרה כשנת השי"ן של המחקר (בית אריה, 1987). הכתבים העבריים לסוגיהם, שהתגבשו במשך כ-2,300 שנים עד לשנה זו, תועדו, נחקרו, אופיינו וקוטלגו בספרים ובארכיונים על ידי בכירי החוקרים בארץ ובעולם. פועלם המבורך הביא לכך שכמעט כל כתבי היד העבריים בציון תאריך קוטלגו ותועדו במחקרים ובאסופות כתבי יד של החוקרים המרכזיים בתחום (בהם: בית-אריה, אנגל וירדני, 1987; סיראט, 1992; בית-אריה, 2015; Birnbaum, 1971).

אולם כתב היד כתוצר תרבותי – ובעיקר הכתב הרהוט, שלא כמו הכתב המרובע הסטטי והייצוגי יותר שנתקבע והתקדש מאז מגילות בר-כוכבא – המשיך להתפתח בקצב מואץ בקהילות ישראל שנפוצו והתבססו ברחבי העולם, הן בשל פרעות וגירושים והן בשל קשרי מסחר, נדידה והגירה. הכתב הרהוט המשיך בנדודיו לשאת בין איבריו את מאפייניהם הצורניים והתרבותיים של האזורים הגאוגרפיים שבהם התגבש, לבש ופשט צורה בהתאם לשימושים, להשפעות, לכותבים, למצעי הכתיבה ולכלי הכתיבה הייחודיים שסיגל לעצמו באזורים השונים. וכך, במהלך כ-400 השנים מאז שנת השי"ן נוצרו כתבים רהוטים ייחודיים, שמשנים גוון לא פעם אף מעיר לעיר ומאדם לאדם. כתבים אלה, שכונו בכינויים שונים בקהילותיהם ומחוצה להן, כה רחוק ממקורם המשותף עד כי כבר במאה השש-עשרה התקשו קוראי עברית מקהילות מרוחקות, בעיקר מספרד מזה ומאשכנז מזה, לקרוא אלה בכתבם של אלה ותהו על פשר שמות הכתבים.

גם בשדות חקר אחרים המשיקים לתחום אין הכתב הרהוט זוכה להתייחסות. מחקר לשונות היהודים ותרבותם במגרב ובמזרח משגשג בשנים האחרונות, אולם הכתב ששימש לכתיבת

לשונות אלו בעת החדשה נדחק לשוליים. אמנם הכתב לא נעלם כלל וכלל מעיני החוקרים, ורבים עמלו ופענחו כתבי-יד עתיקים שנכתבו בכתב הרהוט וגאלו אותם מחשכת הארכיונים והגנזכים, אך תשומת הלב המחקרית הוקדשה בעיקר לתכנים ולא לאותיות הכתב עצמן. החוקרים הסתפקו לרוב בציון שם הכתב וסוגו במלים ספורות, לא פעם בהערות שוליים או בסוגריים. גם במחקרי תרבות, לשון ותקשורת מנותחים ומפורקים טקסטים מכתבי-יד עד לרמת המילה בחיפוש אחר מקורה, מְּלולה ודרך הגייתה, אולם לרוב הדעת איננה ניתנת לכתב ולאותיותיו, שהם בבואתה של הלשון, שכמוהם כמאובן האוצר בתוכו מידע רב על האופן והמרחב שבו התגבש ועל תרבות הקהילה שהשתמשה בו. או כפי שאמר וולטיר (Voltaire), "Writing is the painting of the voice".

זאת ועוד: עם השנים ראו אור ספרים רבים שעוסקים בהיסטוריה, בתרבות ובחקר לשונות היהודים בצפון אפריקה, ספרד והמזרח, שעל עטיפתם הודפס צילום של הכתב, או צילום של חתימות רבנים מסולסלות ומהודרות שנכתבו בכתב הרהוט. צילום כתב היד מוגדל מאוד ברוב המקרים, מקוטע ובלתי ניתן לקריאה, או מובהר ומשמש רקע לכותרת הספר (ראו דוגמאות לעטיפות ספרים בשילוב כתב-יד בנספח א). הכתב, שבודדים יודעים לקרוא בו, מתפרק בשימוש זה מתפקידו כנושא תכנים והופך לתמונה, לאלמנט גרפי אוריינטלי, שמן הסתם נועד להכניס את הקורא לאווירת הספר. כתבי היד המופיעים על עטיפות ספרים אינם זוכים לרוב להתייחסות מילולית, גם לא בהערות זכויות היוצרים, שבה נהוג לציין את המקור ואת פרטי תמונת העטיפה. שקיפותו של הכתב למחקר באה לביטוי גם בכנסים בתחום לשונות היהודים. כך, לדוגמה, בכינוס הבינלאומי השישי של המרכז ללשונות היהודים וספריותיהם שהתקיים ביוני 2016 באוניברסיטה העברית בירושלים, שימש הכתב הרהוט לאחדים מהמרצים כרקע למצגת הרצאתם, אולם במהלכה לא הייתה כל התייחסות לכתב עצמו, אלא רק לתכנים שנכתבו בו (לדוגמה: בלסקו, 2016).

גם בספרי מחקר שעסקו בתרבות ובהיסטוריה של ארצות המגרב לא נמצאה התייחסות מעמיקה לכתב הרהוט. דרך משל, בסדרת הספרים "קהילות ישראל בארצות המזרח במאות התשע-עשרה והעשרים" בהוצאת מכון יד בן-צבי, ששמה לה כמטרה להביא באופן מקיף היבטים היסטוריים, חברתיים ותרבותיים בחיי היהודים בכל הקהילות, כפי שמשתקפים במחקר, שולבו צילומים למכביר של כתובות נישואין, תעודות, מסמכים, מכתבים, הסמכות ועוד שכתובים בכתב הרהוט – אך להוציא את הספר המוקדש לקהילת לוב (סעדון, 2007) שבו שובץ "חלון מושגים" קטן מטעם המערכת בשולי העמוד בנושא הכתב הרהוט, לא נמצאה בסדרת הספרים כל התייחסות לכתב בקהילות המגרב והמזרח.

הכתב הרהוט בתוניסיה הוזכר בקצרה וצוין בשמו "מעלק" אצל חוקרים ספורים ובהם וסל (Vassel, 1906), כהן (תשמ"ו) ואטל (Attal, 1988) וזכה להתייחסות נרחבת יחסית בעבודת הדוקטורט של אברהמי (1982), שעסקה בפנקסי הקהילה הפורטוגזית בתוניסיה שנכתבו בכתב זה, אך משעובד המחקר לספר (אברהמי, 1997) קוצר משמעותית הדיון בכתב ונותרה ממנו פסקה אחת. מחקר הכתב הרהוט מספרד זוכה למאמץ ניכר בתיעודו, בשימורו ובלימודו במסגרת מחקרי הלאדינו (בוניס, 2000 ; 2004). אולם למרות הדמיון הבסיסי בין צורת אותיות כתב הסוליטריאו המשמש לכתיבת לשון הג'ודזמו והלאדינו לבין צורת הכתב המעלק מהמגרב, שאביהם - כפי שעוד יובהר - אחד, הכתבים הללו התפתחו במאות האחרונות במרחבים שונים ותחת השפעות תרבותיות שונות, נוצרית מכאן ומוסלמית מכאן, ופער גדול נפער ביניהם. לכן אין לראות במחקר הג'ודזמו וכתב הסוליטריאו תשובה מעמיקה ומקיפה לתיעוד כתביהן של יהודי ארצות האסלאם.

קשיים במחקר

הקשיים במחקר כתב זה נובעים הן מתפוצתו, הן מטווח הזמנים והן מהגיוון במופעי ובטיפוסיו. תולדות הכתב הרהוט פרושות על פני כאלף שנה ומתפתחות במשרעת גאוגרפית נרחבת מאוד ממערב ועד מזרח. הכתב הרהוט, שלא כמו הכתב המרובע, אינו יציב בצורתו מעצם היותו כתב אישי, ולאורך השנים הוא השתנה מקהילה לקהילה, מעיר לעיר ומאדם לאדם. ואם לא די בזאת, הרי שתקופות התגבשות מצטיינות בהגירה ובנדודים של סוחרים, סופרים, מעתיקים, רבנים ומשפחות מקהילה לקהילה, איש איש וסגנונו-הוא, שהוסיפו השפעות תרבותיות על סגנון הכתב. על כן הניסיון לבדל ולייחד צורנית את הכתב המגרבי כרוך בקושי רב. זו גם אחת הסיבות הניתנות לכך שמחקר כתבי היד נתחם בשנת השי"ן, היות שלאחר גירוש ספרד נוצר בליל רב של כתבים שהתמזגו בסגנונם זה בזה וכבר אינם מאפשרים אבחנה מבדלת ביניהם. עם זאת, לעניות דעתי, במאות האחרונות לאחר שהתגבשו מחדש הקהילות מבחינים שוב בסגנונות הכתיבה הייחודיים שמאפיינים אותן, וראיה לכך מצאתי בקרב מפענחי כתבי-יד העוסקים בתחום לפרנסתם. הללו יודעים להבחין בין הכתבים בטביעת עין מקצועית ולבדל אותם על פי מאפייניהם לתת-קבוצות לפי קהילות במגרב ובמזרח, ללא כל קושי. יש לציין כי המפענחים הצביעו על הכתב התוניסאי כעל זה המחובר באותיותיו באופן ייחודי וכעל הסבוך ביותר מבין הכתבים הרהוטים מהטיפוס הספרדי.

א. מיעוט הממצאים בכתב רהוט

מחקר זה מבקש בין היתר לעסוק בשימושים ובייעודים הייחודיים של הכתב הרהוט בקרב כותביו, קהל ישראל ונכבדי הקהילה כאחד – לאו דווקא בכתיבת חיבורים רחבי היקף ועניינים רשמיים

וציבוריים, שבהם הכתב מתפקד באופן טכני כמערכת אותיות, אלא לבחון הכתב כביטוי אישי וכבבואה שממנה נשקפים אורח חייהם ותרבותם של כותביו וכאובייקט ארכיאולוגי ייחודי, מאובן החושף סיפור פרטי של כותבו. המאמץ לאסוף ממצאים בעלי אופי אישי יותר נתקל בקושי רב. במאות הקדומות, שבהן הכתב הרהוט שימש לענייני חולין, הוא נכתב על מצעי כתיבה פשוטים ולא נדרשה לו שמירה או גניזה. שיני הזמן עשו בהם את שלהן ורבים מהממצאים נתכלו. נשתמרו רק ממצאים מכתבי-יד של אנשי-שם בקהילה, לרוב מפאת כבודם, יוקרתם וחשיבותם – למשל פנקסי קהילה, שו"ת (שאלות ותשובות) וכתבי יד של רבנים גדולי הדור, ואף אלה נדירים. הסבר לכך עולה בדיונו של ששון (תש"ן) על השתמרותה הנדירה של כתיבת הרמב"ם. לדבריו, דווקא הכתיבה הרהוטה המהירה של הרמב"ם היא שנשתמרה בגניזה ולא כתיבתו בכתב בינוני, משום שההעתיקים הנקיים והסופיים של חיבוריו בכתב בינוני היו בשימוש הקוראים ולא נדרשו בגניזה, ואילו הטיוטות שנכתבו בכתב רהוט ומהיר נשמרו, בשל כבודם ויוקרתם, בידי מעתיקיו.

גם מהמאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה ואילך נשתמרו ממצאים מעטים מלבד מכתביהם של נכבדי הקהילה או כתבים שעברו במשפחות; ואף הללו הם ברובם חיבורים שלמים בנושא מסוים, לכן המידע התרבותי והחברתי שניתן להפיק מהם מצומצם. ובכל זאת ניתן לזכות בהצצה נדירה על כתבם של קהל ישראל, אורחותיו, לשונו ותרבותו דווקא בין דפי ספרים מודפסים שנותרו לפליטה. בספרים אלה, לרוב סידורי תפילה, ששימשו לבעליהם מעין יומן, רשמו הללו בכתב ידם, על הכריכה הפנימית, הערות אישיות, רישומי בעלות, התנהלויות כספיות, אירועים חשובים, תאריכי הולדתם של בני משפחה ורישומים דומים נוספים. אולם איתורן של הערות אלה בספרים כרוך בקושי רב, מכיוון שלרוב הן לא תוארו, ולא תועדו במהלך קיטלוג הספרים. את ההערות האלה איתרתי לצורך מחקר זה בעיון עמלני, ספר אחר ספר, בארכיונים ובאוספים רלוונטיים.

ב. מונחים לשמות הכתב ושימושם במחקר

כבר בניסוח שמו של המחקר עולה סוגיית בחירת המונח המתאים לשמו של הכתב הרהוט ששימש במגרב והבעייתיות הכרוכה בכך. המחקר הפלאוגרפי, העוסק בחקר הכתב העברי העתיק, מניין את הכתבים העבריים וטבע מונחים לטיפוסי כתבים ולסוגיהם שנהגו באזורים גאוגרפיים שונים עד לשנת שי"ן, מונחים הנכונים מן הסתם לשעתם. כל הכתבים הרהוטים שהתגבשו במרחבי הקהילות שהן נשואות מחקר זה הוכנסו תחת מטריית המונח הפלאוגרפי המכונה "כתב ספרדי רהוט", אך מטרייה זו מנוקבת ככברה מאחר שכל כתב בארצות אלה נבדל לסגנונו והוא בבואה של תרבות מקומית ייחודית מן המזרח הרחוק, צפון אפריקה ועד ספרד ופורטוגל. לכן, מונח פלאוגרפי אקדמי

נרחב זה אינו מאפשר מחקר תרבות וכן אינו מאפשר דיון ואפיון של הכתבים הרהוטים לקהילותיהם במאות האחרונות. יתרה מכך, קהילות הכותבים לא נחשפו למונחים האקדמיים, ומוכן שאינן עושות בהם שימוש. הכתב בקרבם מתקרא מימים-ימימה בשמות שאינם באים לביטוי במחקר. כך, למשל, הכתב הרהוט שנהג בספרד עצמה בעת החדשה זוכה להתייחסות במסגרת מחקרי הלאדינו תחת השם "כתב סוליטריאו" (בוניס, 2000; הכהן, 2016), ולא "כתב ספרדי רהוט".

זאת ועוד: המונחים "כתב בינוני" ו"כתב רהוט", שנקבעו במחקר הפלאוגרפי, אינם משמשים באופן אחיד חוקרי כתבי-יד מרכזיים: ירדני (1991) נוקטת לרוב במונח חצי-רהוט לכתב הבינוני ואילו בירנבאום (Birnbaum, 1971) ביקש להנחיל לסוג כתב זה את המונח "משייט" או "משעיט" שבו הוא עושה שימוש. כן מוצאים במחקר מונחים שונים ובלתי אחידים להגדרת הכתב הספרדי הרהוט. באתר-הכתובות בספרייה הלאומית, למשל, משמשים למיון כתובות-הנישואין מהשנים 1700-1900 וממרחבים אלה המונחים "מערבית רהוטה", "ספרדית רהוטה", "מזרחית רהוטה", ו"ספרדית-מזרחית רהוטה", או "מזרחית-ספרדית רהוטה". עיון בכתובות מסוימות מתוניסיה ומקהילות אחרות במגרב, שהוגדרו תחת קטגוריות אלה, מגלה מאפייני כתב דומים ביותר, ומעלה תמיהה באשר לקטגוריות השונות שאליהן הן מוינו.

המונחים הפלאוגרפיים אינם משמשים גם חוקרים בשדות החקר האחרים שעוסקים בכתבי-יד, וגם לא את בני הקהילה הכותבים עדיין בכתב זה. בפי הכותבים נקרא הכתב בשמו מבית אבא, או מהכותאב שבו למדו בילדותם, ובין המונחים הללו כיום ניתן למצוא את השמות מעלק, חצי-קולמוס, נאפס אלמי, כתיבה ספרדית, סוליטריאו ועוד, ושאליהם עוד נידרש. בקרב חוקרי התרבות והלשון קשת המונחים גדולה אף יותר, מלווה בתיאורים מפליגים, ונדמה שאלה אינם מוצאים מענה במונחי המחקר. בין המונחים שנוקטים חוקרים נמצאו: ספרדי רהוט, מוגרבי, חצי-קולמוס מוגרבי או חצי-קולמוס (ממן, תשס"ו); "כתב ספרדי, חצי-קולמוס שהסופר יודע לסלסל יפה את כתב ידו" (אלמליח, 1945) וכן "אותיות קורסיב עבריות של קהילות דרום מרוקו" (שיטריט, 2011). כתב ידו של המשורר פרג'י שוואט מוגדר "כתב מעוגל" ו"כתב תוניסאיי" (חזן, 1976). השוני בין מונחי הכתב הנהוגים במחקר הפלאוגרפי לבין המונחים הנהוגים בקרב בני הקהילות מתבטא היטב בבקשתו של מצא (2015) מפרופ' מלאכי בית-אריה לזהות כתב יד של הרב חיים ב"ר יצחק הלוי משנת 1859, וזה זוהה על ידו כ"כתב ספרדי בינוני"; ואילו כהן (תשמ"ט), ממייסדי ומפעילי מרכז מורשת אר"ץ (ארס-צובא, חאלב), כותב על צילום כתב יד של הרב מאותה שנה שזהו כתב רש"י טיפוס, "נוץ אלם".

סוגיית בחירת המונח המתאים לכתב, שהיה כתבם של המוני בית ישראל בחיי היום-יום, ליוותה אותי לאורך כל המחקר. ואט אט התחוויר לי שהמונח "כתב ספרדי" בעת החדשה כבר אינו מתאים, בשל התגבשותם המחודשת של כתבים בעלי צביון מיוחד אופייני לכל קהילה. המונח "כתב רהוט" כשלעצמו מהווה קושי, היות שמובנו בציבור הרחב הוא כתב ברור ויפה. ובהוראה זו עלה המונח רבות בקרב המרואיינים שפגשתי. מן הסתם זיהוי זה עולה כנגזרת מהוראתם המילונית של ביטויים כמו "קריאה רהוטה" ו"דיבור רהוט"; בעוד שהבנת המונח במסגרת המחקר הפלאוגרפי נובעת מהוראתו המילונית הנוספת (רה"ט: רץ, מהיר ונחפז) והכוונה במונח זה היא לכתב קורסיבי, שוטף, מהיר ומחובר, שאותיותיו משולבות ברובן זו בזו לעתים עד כדי חוסר אפשרות לקרוא בו ולפענחו. מנגד, השימוש במונח כתב "חצי-קולמוס" שהוא כיום אולי השגור ביותר בין כותביו ומשותף לקהילות רבות, בעייתי אף הוא זאת מכיוון שאם נזכר כלל במחקר הפלאוגרפי, הוא מזוהה לרוב ככתב מהסוג הבינוני (כתב רש"י) ולא ככתב רהוט ואילו בקרב קהילות הכותבים המונח חצי-קולמוס ננקט לכתב הרהוט בעיקר במזרח ובמידה פחותה במערב.

מכאן התעוררה השאלה כיצד לכנות את הכתב לאורך המחקר, שבמהותו הוא מחקר תרבות, המבקש להדהד את תופעות הכתב בקהילות: האם להיצמד למחקר הפלאוגרפי, שגם בין חוקרי המונחים אינם זהים, או שמא לאמץ את המונחים של כותביו, ואולי להחיות מונח פלאוגרפי שאליו נחשפתי במחקר, ושלא היה בשימוש אלא לכתבים מראשית ימי הביניים, כתיבה מערבית. בהיותי חוקרת מתחום התרבות הלכה והתגבשה במהלך המחקר החלטתי, שגם עימה יש לציין אינני שלמה, להשתמש במונח "כתב רהוט" כמונח המכליל לסוג הכתב, ובמונח **מַעֲלָק** לתיבה בתוניסיה ולהבהיר את סוגיית המונחים הסבוכה כבר במבוא. אחד השיקולים שהכריעו לטובת כתב מעלק התבסס על כך שהשימוש במונח "כתב רהוט תוניסאי" להבנתי אינו ברור ואינו נמצא בשימוש כלל, גם לא במחקר הפלאוגרפי, בעוד שהמונח "**מַעֲלָק**" מרפרר לקהילות יוצאי המערב, המזרח וספרד, מחבר אותו לשורשיו ונוטע אותו בשדה חקר התרבות. לסוגיית מונחים זו, שעליה ארחיב עוד בהמשך, ראוי יהיה לתת את הדעת.

גבולות המחקר: "זמן ומרחב"

תיחומי הגאוגרפי של המחקר והתמקדותו בהבאת דוגמאות מתוניסיה טעונים הבהרה. כאמור, התפתחות הכתב הרהוט עד לשלהי ימי הביניים נחקרה באופן מקיף ותועדה. שורשיו של כתב זה משותפים לקהילות יהודיות רבות בארצות המזרח, אגן הים התיכון, צפון אפריקה, ספרד וקהילות נוספות שחיו תחת השפעת תרבות האסלאם. לכן הסקירה ההיסטורית שמלווה את הכתב בעיקרה

משותפת – אלה הן תולדות הכתב העברי. אך מן העת החדשה והלאה (המאה השש-עשרה ואילך), מאז נתחם ונחתם המחקר על אודות הכתב העברי העתיק, הכתבים הרהוטים מקבלים גוונים מקומיים ייחודיים בכל קהילה, תרבות הכתב משתנה בכל קהילה ועמה משתנה גם ביטוי החזותי של הכתב. אולם נבצר ממני במחקר זה לגולל את סיפורו של הכתב כפי שנתגבש בכל אחת מהתרבויות הללו. גם לו הייתי מנסה לעשות זאת, הרי שמרוב עצים לא יראו את היער. עם זאת, לא אֶמְנַע במהלך המחקר מהתייחסות לקהילות אחרות, מכיוון שהשפעתן זו על זו ניכרת והדימיון רב. הקושי לתחום גבולות נובע גם מכך שארצות המגרב ידעו מלחמות וכיבושים וגבולותיהן היו נזילים – כך, למשל, ערי דרום תוניסיה היו חלק מטריפוליטניה ותחת שלטונה, ויהודי ארצות אלה נאלצו לא פעם להימלט על נפשם מערי מוצאם אל מקומות מחבוא בהרים ובמדבריות ועם בוא השקט לאזור מסוים, הם נדדו אליו והתיישבו בו, לרוב לא בארצות מוצאם. זאת ועוד, העת החדשה, שבמוקד מחקר זה, היא גם התקופה שבה רבות מהקהילות היהודיות חסו תחת שלטון האימפריה העות'מאנית ומלבד ההשפעה התרבותית הרבה עליהם, שניכרת גם בכתב, הגבולות היו פתוחים. רבנים, מלמדים, אנשי ממשל ובעיקר סוחרים, נדדו דרך קבע בין קהילות המגרב ומעבר להן ונשאו עמם השפעות תרבותיות, שיטות לימוד ומנהגים, ובכלל זה גם את הכתב כאחד מביטויי תרבותם. דרך משל, מורים ורבנים מהאי ג'רבה התמנו למשרות בקהילות טריפולי, ולכן אין תימה בכך שלכתב הרהוט בטריפולי מאפיינים דומים לכתב בג'רבה, וניתן לראותם כחטיבה אחת.

הרציונל להתמקדות ולהבאת דוגמאות מכתבי יד ששרדו מתוניסיה, מלבד הקשר האישי-משפחתי שלי לנושא, שסייע לי רבות באיתור מידע בקרב רבנים, מרואיינים ובעלי אוספים פרטיים של בני הקהילה, נובע מכך ששימור המסורת, אף לאחר העלייה לארץ, בולט במיוחד ומצוין במחקר, בעיקר בקרב יהודי תוניסיה, ובא לביטוי גם בכל מה שנוגע ליצירה האמנותית בבית הכנסת ובבית היהודי, שם נשמרה המסורת בקפדנות (יניב, 2016)¹. זאת ועוד, הקהילה התוניסאית היא למיטב ידיעתי הקהילה היחידה שהכתב הרהוט עדיין רווח בה ועדיין נלמד בישיבותיה – כך שדרכה ניתן למשוך חוט כמעט רצוף מן העבר הרחוק, מימי המרכז הרוחני בקירואן, דרך כתבי סוחרים ורבנים שנותרו בגניזה במצרים ועד ימינו אלה. המחקר מראה כי בכל התקופות הללו, שמהן נשתמרו ממצאים, שמרו המגרבים והתוניסאים על ייחודיות כתבם כמרכיב משמעותי בזהותם. עוד עולה במחקר, שמלאכת הכתיבה הייתה כה שלובה בחיי הקהילה בכלל והלומדים בפרט עד כי האמרה "וְיִקְנֶה לָךְ חֶבֶר" התבססה במסורת יהדות תוניסיה, רבניה ורבותיהם בגרסה שונה, שבה המילה

¹ מתוך מכתב להבהרת הנושא מאת פרופ' ברכה יניב 20.11.2016.

קנה מנוקדת בקמץ: וְקָנָה לְךָ חֵבֶר (חן, תשע"ד). גרסה זו של האמרה מלמדת על מרכזיותה של הכתיבה המסומלת בקנה הכתיבה הוא הקולמוס ששימש בקהילות אלה והיותו חברו של האדם שמלווה אותו בלימודו, בכתיבתו בחידושו. זאת ועוד: חוקרים רואים בקשר ההדוק בין ישיבות בבל למרכז הרוחני בקירואן את ראשית המגמה להתרחטות הכתב ואת הבסיס שממנו הוא הופץ (גויטיין, 2005). כל אלה מהווים כר נרחב ועשיר לפעילות המחקרית.

מתודולוגיה: נתונים

המחקר מבוסס על מקורות רבים שנחלקים לארבע קטגוריות עיקריות: (א) מקורות ארכיוניים ואוספים; (ב) ספרים מודפסים ומחקרים; (ג) מקורות תורניים מסוגים שונים; ו-(ד) ראיונות אישיים. אופיים של המקורות מגוון מאוד, כפי שיפורט להלן, ולכן אופן השימוש והפקת המידע מהם, לא היה אחיד. הדרך שבה נדלו הממצאים מכל מקור נבעה מטיבו של המקור, פלאוגרפי, היסטורי ותרבותי, נסיבות כתיבתו, ומטרות ומגמות הכותב. יש להדגיש שהשימוש במקורות והקריאה בהם הייתה לרוב קריאה ז'אנרית מבחון, במטרה לזהות את ייעודיו ושימושו הייחודיים של הטקסט ולעמוד על ההקשר התרבותי והנסיבתי שבו הוא נכתב. לכן לא נעשה בהכרח פענוח תוכני מילולי של כל הממצאים, עם זאת יובאו כמובן דוגמאות לתכנים ייחודיים על מנת להכניס את הקורא לרוח הדברים ולחשוף אותו להווי הכותבים. בהצגת המקורות להלן יתואר גם הליך המחקר.

א. מקורות, ארכיונים ואוספים

כתבי-יד מתוניסיה במכון בן-צבי בירושלים: בארכיון המכון מצויים כארבע-מאות כתבי-יד מקהילות המגרב מהמאה השש-עשרה ועד המאה העשרים, 122 מתוכם מתוניסיה. חיבורים אלה של רבני תוניסיה וחכמיה עוסקים בכל תחומי היצירה הרבנית והם נחלקים לשני סוגים: האחד הוא חיבורים מסודרים ושלמים שרובם עוסקים בנושא מרכזי, והשני הוא פנקסים אישיים שבהם רשמו בעליהם את חידושיהם, רעיונותיהם ועניינים שונים מסדר יומם. כן מצויים בין כתבי-היד פנקסי קהילות מתוניסיה ומג'רבה, שבהם נכתבו פעולות בית הדין, רשימות, תקנות ומכתבים של פרנסי הקהילה ורבניה. כתבי-יד אלה אפשרו בראש ובראשונה להכיר ולאפיין את טיפוס הכתיבה התוניסאית ככתיבה בעלת צביון ומאפיינים ייחודיים. לשם כך הסתייעתי בחוקר יוסף אביב"י, שעסק בקיטלוגם של כתבי-יד אלה וצייין בפניי שני רבנים מתוניסיה שכתבתם אופיינית לכתיבה התוניסאית – דוד נטף ויוסף זרקא. אטל (Attal, 1988) מציין גם הוא את זרקא כסופר בולט ומוכשר בכתיבה תוניסאית. בספר שפרסם אביב"י (1992) מצוי תיאור קצר של כל כתב-יד מהמגרב

שבמכון ופרטים על אודותיו, ביניהם מספר ארכיוני, גודל, מספר עמודים, מספר שורות בעמוד, תקופה, מקור ובעלים, וכן תיאור קצר של תוכנו ועניינים וציונים ייחודיים, כמו: ניסיון קולמוס, שטר חוב, הולדת ילדים, חתימת בעלים, גורלות, חשבונות מסחר, קמיעות, חידושים, דרושים, הקדשות, הערת בעלות, הספדים, השאלת ספרים, אזהרות, הגהות ועוד. מיון זה אפשר את בניית התשתית הראשונית לקידוד שימושי הכתב. 60 כתבי-יד אותרו כרלוונטיים מבחינת התקופה וסוג הכתיבה, ומתוכם נבחרו 30 המדגימים שימושים ייחודיים, שעליהם נתתי את הדעת במחקר זה.

אתר הכתובות הספרייה הלאומית: באתר הספרייה הלאומית רוכזו תצלומים של כ-4,000

כתובות נישואין מכל תפוצות ישראל שלוקטו מאוספים ברחבי העולם. הכתובות נערכו בין השנים 1600-1940. חיפוש באתר אפשרי על פי ארץ, עיר, שנה ושמות. על כל כתובה מצוינים פרטים טכניים כמו מצע הכתיבה, סוג כתיבה, סיגנטורה (סימונה באוסף) ומידע גאוגרפי. באוסף מצויות 137 כתובות מתוניסיה מן השנים 1820-1940, רובן נכתבו בכתב רהוט. הכתובות מאפשרות מבט רחב ומקיף על סוגי הכתיבות, התגוונותן בין הערים בתוניסיה והשוואת הכתבים עם קהילות אחרות במגרב. בנוסף, העיון בכתובות כז'אנר מאפשר להתחקות אחר סגנונות כתיבה רהוטה מהודרת וקישוטים שנהגו בכתב זה. עוד משמשות כתובות הנישואין מקור עשיר למחקר חתימותיהם של הרבנים והעדים החתומים עליהן; עיצובן של החתימות הן מהפסגות הקליגרפיות בכתביה רהוטה.

אתר עיתונות יהודית היסטורית (JPress), מיסודם של הספרייה הלאומית ואוניברסיטת

תל-אביב: באתר רוכזו גרסאות אלקטרוניות של עיתונים יהודיים מהשנים 1783-2014. חיפוש המונחים "חצי-קולמוס" ו"מעלק" לגרסאותיהם, הניב אמנם תוצאות רלוונטיות ספורות מראשית המאה התשע-עשרה, אך מרתקות. מהן נדלה בין היתר מידע על פרשיות היסטוריות הקשורות בכתב, ידיעות על פרסומי אוספים, פענוח כתבי-יד והימצאותם של כתבי-יד עתיקים בכתב זה בספריות של הוותיקן, פריז ולונדון. מן הכתבות נשמעו גם הדיה של ההשתאות שהכתב הרהוט עורר בקרב הנחשפים אליו, בעיקר חוקרים ואספנים מאשכנז.

אוספים ואתרים: בנוסף למקורות שצוינו לעיל השתמשתי באוסף משפחת גרוס, המכיל

פריטים נדירים של יודאיקה, ובהם כ-300 קמיעות מצפון אפריקה, כתובות נישואין וספרים מראשית הדפוס בתוניסיה; **אוספים של מכירות פומביות** – קטלוגים מרהיבי עין של בתי מכירות פומביות, שהיו מכרה זהב לפריטים ייחודיים המתוארים בהם במקצועיות על ידי האספנים והמקטלגים, שניכר שהם בעלי חוש זיהוי מפותח ומהם איתרתי פריטים נדירים בכתבי-יד שמוצאם בתוניסיה; **ספר סגולות של הרב אברהם ברוך** מתוניסיה, כתב-יד בן 194 עמודים המוקדש לסגולות

ולקמיעות המתוארך לשנת 1830 בקרוב, מאוסף משפחתי שלי; **אוספים של ספריות ובלוגים של ספרנים**, שבהם התפרסמו בין היתר צילומי פריטים נדירים בכתביה רהוטה מארצות המגרב והמזרח, מלוות בסקירות ודיונים מלומדים של הספרנים, המצוידים בידע רב בעקבות שנים רבות של עיסוק בתחום ואהבתם אותו. ביניהם: **אתר ספריית הרמב"ם**, שביוזמתם הודפסה לטובת הקהל הרחב סימנייה ועליה אותיות הכתב הרהוט; **אתר נוטריקון ו-בלוג ספרני יהדות** בספריות בארץ ו**אתרי מורשת שונים של קהילות יוצאי ספרד**, שבהם התפרסמו מסמכים נדירים בכתב רהוט ולוחות פענוח של אותיות הכתב הרהוט. כל אלה סייעו להרחבת תמונת הממצאים.

ב. ספרים מודפסים ומחקרים העוסקים ביהדות תוניסיה

בספרים, במאמרים ובמחקרים שהתפרסמו על קהילות המגרב – בין אם אלה עבודות וספרי מחקר, או כתבי רבנים שראו אור, ואף ספרים שבני הקהילות פרסמו מזיכרונותיהם האישיים, או כתבי-יד מאוספי המשפחה – בכל אלה שובצו תצלומי מסמכים בכתב רהוט שלרוב שימשו כעיסור בלבד לכתוב, או להבאת דוגמת כתב ידו של הרב. מעיון בספרים שעוסקים ביהדות תוניסיה, שנמצאו בספריית מכון בן-צבי, בספריית הר הצופים, בספריית אוניברסיטת תל-אביב ובספריית מהלמן במטרה לאתר תצלומי שימושים בכתב רהוט, נאספו כ-50 תצלומים. עם זאת, לא נמצאה בהם התייחסות מחקרית לכתב הרהוט. באופן דומה אותר אוסף של חתימות רבנים תוניסאיים בכתב רהוט ויומן מסע של רופא צבאי מהמאה התשע-עשרה המתייחס אל הכתב, ואליו צורף לוח אותיות הכתב מתוניסיה. אציין במיוחד את אחד המקורות המרכזיים: **אנציקלופדיה מלכי תרשיש** (כהן, תשמ"ו), ספר מקיף ביותר ומרשים בעבודתו המחקרית של הרב בנימין רפאל כהן, שבו נסקרים רבני תוניסיה לדורותיהם מן העת העתיקה עד ימינו. בין דפי הספר, על מאות ערכיו, משובצים תצלומים של שערי ספרים, איגרות, תעודות, כתבי-יד ועוד, שמתוארכים החל מן המאה השבע-עשרה ועד המאה התשע-עשרה. הרב כהן בנדיבותו העמיד לרשותי את המסמכים המקוריים ששימשו לספר. מקור נוסף היה **המכון למחקר על שם שארל חדד, של עמית עמותת מורשת יהודי תוניסיה, נתניה**: במכון העמותה מצוי אוסף נדיר של ספרים מודפסים שהיו בבעלות יוצאי תוניס ונאספו ונתרמו על ידי נדבנים ובני הקהילה. הספרים, שאחדים מהם הודפסו בראשית המאה השבע-עשרה, במרביתם טרם קוטלגו באופן מסודר. בעיון ברבים מהם נמצאו כיתובים ייחודיים.

ג. מקורות תורניים מסוגים שונים

פרויקט השו"ת – אוניברסיטת בר אילן: במאגר מקוון זה, המאפשר חיפוש בספרי שו"ת, ספרי פסיקות הלכה וספרי הגות, נעשה חיפוש מילולי של שמות הכתב במגוון אפשרויות איות.

מחיפוש זה הופק בין היתר מידע רב על הלכות ופסיקות בנוגע לכתב הרהוט ושימושי. כן אותרו התייחסויות של רבנים אל הכתב הרהוט, ביניהן ההתייחסות של הר"י מיגאש (1141–1077) שלמיטב ידיעתי היא האזכור המוקדם ביותר לכתב בציון שמו מעלק ואינה מוכרת במחקר, ועל כן מן הסתם לא זכתה עד כה להתייחסות מחקרית.

מאגר אוצר החוכמה: מאגר מקוון של ספרים בכל תחומי היהדות מראשית הדפוס ועד ימינו. החיפוש במאגר מתאפשר על פי מילה או רצף מלים בתוכן הספרים. כך אותרו ספרים ומאמרים שהייתה בהם התייחסות לכתב המעלק ולחצי-קולמוס. חיפוש במאגר זה על פי שמות ספרים של רבנים מרכזיים מיהדות תוניסיה ושמות הוצאות הספרים הרלוונטיות לתקופתם איפשר לאתר סריקות של ספרים מהמאה השש-עשרה עד למאה העשרים, שעל שעריהם ובין דפיהם נכתבו בכתב רהוט הגהות, הערות, הקדשות, רישומי בעלים, אזהרות ועוד. כיתובים אישיים אלה בכתב יד במרביתם לא קוטלגו, ולכן אינם מוכרים עד כה למחקר.

ישיבת כיסא רחמים, בני-ברק: ישיבה ספרדית-תוניסאית בראשות הרב מאיר מאזוז, שבה לומדים האברכים את הכתב הרהוט ומשתמשים בו גם כיום. לאחר שהבאתי לידיעת ראשי הישיבה, הפועלים ללא לאות לשימור הכתב, את נושא המחקר, הועמד לרשותי סיוע נדיב באיתור חומרים רלוונטיים ובמענה נרחב לשאלותיי. בתוך כך ניתנה לי חוברת צנועה בהפקתם ללימוד הכתב ובאמצעותה עשיתי את צעדי הראשונים ללימוד הקריאה בכתב הרהוט.

ד. ראיונות עם כותבים בני הקהילה

במהלך השנים 2015–2016 ערכתי 26 ראיונות חצי-מובנים עם בני הקהילה התוניסאית, שלמדו לכתוב בכתב מעלק בילדותם ואחדים מהם כותבים בו גם כיום: 23 גברים בגיל 38–94, שתי נשים בנות 70 ו-92, וכן נער בן 13 מג'רבה, שרואין במהלך ביקורו בארץ ועם שובו לג'רבה שלח אליי צילום של מחברותיו שבהן כותב בלימודיו במעלק. איתור המרואיינים, בשל מספרם המועט ביותר ומתוך כוונה שלא להתמקד בשיבות בימינו, נעשה בשיטת "כדור שלג" (snow-ball sampling), היינו איתור מרואיינים ראשונים וקבלת הפניות מהם למרואיינים נוספים (נוי, 2003).

הראיונות נמשכו בין שעה וחצי לשלוש שעות ונערכו לרוב בבתייהם של המרואיינים או בשיבה (אבן שמואל, מושב איתן, באר-שבע, בני-ברק, מושב ברכיה, כפר הרא"ה, טבריה, מושב ינוב, ירושלים, נתיבות ותל-אביב). כל הראיונות הוקלטו, מלבד אחד שבו נתבקשתי להימנע מכך, ובכמה מהם צולמו מסמכים בכתב הרהוט. בראיונות נאסף מידע משני סוגים: האחד הוא היסטורי-תיעודי – צורת הכתב, דרך הוראתו והפצתו, שימושי העיקריים, שמותיו של הכתב כפי

שהשתמרו במסורת הקהילה, התייחסות אל הכתב בעדה, מקומו בחיי הקהילה והסיבות להפסקת השימוש בו. השני הוא חומר אישי יותר – זיכרונות, עדויות, אנקדוטות וסיפורים מחיי המרואיינים שקשורים בכתב. עם זאת, יודגש שהמחקר בשלב זה מתמקד בניתוח ההדים של סיפור הכתב שעובר במסורת כפי שנאספו בראיונות, כמו גם תעודות שנאספו במהלכם, במטרה לאתר ולחלץ מהם מידע היסטורי ותמונת מרכזיות ברמת הקהילה, שיסייעו במתן הסברים לתופעות בכתב הנחקר בהקשרים מעגליים הולכים ומתרחבים: אדם, קהילה, חברה.

במהלך המחקר התוודעתי לארבעה מפענחי כתבים שעוסקים זה שנים ארוכות בפענוח כתבי-יד עבור חוקרים, אספנים, בתי מכירות פומביות ועוד. דרכם עמדתי על אופיו הייחודי של הכתב התוניסאי. המפענחים ציינו באוזניי את הסקרנות והעניין הרב שיש לכתבים אלה בציבור מבלי שהנושא עולה על פני השטח, וכן שבשנתיים האחרונות מתקבלות אצלם פניות רבות לפענוח מסמכים, בעיקר כתובות נישואין, בשל פתיחת האפשרות לדרכון ספרדי לצאצאי מגורשי ספרד.

במהלך המחקר התייעצתי עם חוקרים, סופרים, רבנים ומלומדים וכן גם עם בני קהילות אחרות שהובא לידיעתי שהם מצויים בכתב הרהוט. השיחות והרעיונות שעלו במפגשים אלה סייעו לי להרחיב את ידיעותיי בתחום ולגבש את מחקרי. שיתוף הפעולה הנדיב שלו זכיתי מצד כל אלה ראוי לכל שבח והערכה; עם זאת עליי לציין שהיו גם אחרים שהביעו תמיהה על בחירת הנושא, הרימו גבה ושאלו "את מי זה מעניין?", "למה להעיר דוברים?", "מה כבר יש לכתוב על הכתב הזה יותר מרבע עמוד?" אך למרות התהיות הבטלות בשישים, בסופו של דבר החומר שנאסף ונחשף במהלך המחקר כולו הוא עשיר ומרתק ביותר, ובמגבלות מחקר ראשוני זה יוצג אך מזער ממנו.

מתודולוגיה: ניתוח

מחקר זה הוא מחקר תיעודי בין-תחומי המתפרש על כמה תחומי חקר ובהם תרבות, פלאוגרפיה והיסטוריה, והוא מתקיים בזיקה לכמה שדות תאורטיים ומתודולוגיים. השיטות וכלי הניתוח שהוא עושה בהם שימוש הם יצירתיים ומגוונים, בהם ראיונות עומק, ניתוח תוכן חזותי, היסטורי וטקסטואלי, סיפורי חיים, חקר שיח, שפה ועוד. ככזה זהו מחקר שבו החוקר מתפקד כ"בריקולרר", ציור לשוני שמתאר נאמנה את פעולתו המגוונת במחקר האיכותני (צבר-בן יהושע, 2016). עם זאת הוא מבקש למצוא את האיזון והשילוב הגמיש בין קוהרנטיות והיגיון פנימי לבין הבאה לביטוי של עושר מושא המחקר, תוך מאמץ לאתר את הייחודי והמיוחד, וכך גם להציב מגוון רחב של נקודות עיגון שדרכן ניתן יהיה לשחזר ולהעמיד את "סיפור הכתב הרהוט", אותו סיפור שלא סופר עד כה.

למחקר שני שלבים מובחנים. בשלב התיאורי נערך תיעוד ושחזור היסטורי של תור הזהב של הכתב מראשית התפתחותו ועד שלהי המאה התשע-עשרה, ונבנה קטלוג של מופעי הכתב הרהוט, צורתו, שימושו, שמותיו, ייחוסו ועוד, תוך מאמץ להביא לידי ביטוי את הממצאים בצורה מהימנה ועשירה, להעלות הסברים אפשריים לתופעות, כפי שעולים מממצאיו, ועם זאת להימנע משיפוט ומביקורת. שלב זה מהווה תשתית לשלב השני והמתקדם, שיהיה ביקורתי ונטוע בשיח כוחני הגמוני של תרבות שבו נגולל את סיפור הכתב עד ימינו, הגורמים להיעלמותו אל מול המאמצים לשמרו, ותפורשנה התופעות בהקשר חברתי-היסטורי (שלב עתידי במחקר מתקדם).

מבנה העבודה

הפרק הראשון, "התפתחות הכתב העברי", עוסק בהתפתחות הכתב העברי ובו יובאו תחנות מרכזיות בהתפתחותו של כתב זה כפי שעולה מהספרות המחקרית, החל בכתב האשורי ועד שלהי ימי הביניים, תוך התמקדות בתהליכי ההתרחקות בכתב ופיצולו לסגנונות שונים במרחבי התפוצה של הקהילות היהודיות, מקומם של המגרים וכתבם, ההשפעות התרבותיות ביניהם. יפורטו כלי הכתיבה ומאפייני הכותבים השונים שהשפעתם על דרך התגבשות הכתב ניכרת. כן נבחנת השפעת מהפכת הדפוס על צביון הכתב והשימושים בו.

בפרק השני, "ואלה שמות": שמות הכתב הרהוט במחקר, ובקהילותיו במגרב ובמזרח, יוצגו שמותיו של הכתב הרהוט על פי אזכורים היסטוריים ובמחקר ולמולם יובאו שמותיו כפי שנשמרו ונשמעו בקרב בני הקהילות שבהן כתבו בכתב, יובאו פרשנויות לשמות השונים, שעד היום טרם פוענחו. לאחדות מהקהילות מצורפת טבלת אותיות שאופיינית לכתבם הייחודי, כפי שאותרה במהלך המחקר. כמו כן תיבחן בהרחבה סוגיית מונחי הכתב הנהוגים והתאמתו של המונח "כתיבה ספרדית" הנהוג במחקר לטיפוס כתב זה.

בפרק השלישי, "כתב המעלק", יתוארו צורתו, תכונותיו ומאפייניו הייחודיים של הכתב בשילוב דוגמאות מכתבי-יד מתוניסיה, וכן תובא טבלת אותיות של הכתב.

בפרק הרביעי, "הכתב הרהוט בראי החברה, התרבות וההלכה", ייסקר מעמדו של הכתב בקהילות כותביו, נעלה אזכורים לכך ששימוש בכתב זה הוא עדות לייחוס נמוך, ומנגד יובאו פרשיות שבהן ניכר הכתב הרהוט כמקור לכוח ולעוצמה פוליטיים, כלכליים ומסחריים וכן דוגמאות לשינוי ולעליית מעמדו במאות האחרונות. הכתב הרהוט בראי ההלכה ייסקר אף הוא בפרק, ויוצגו פסיקות אחדות שעניינן הכתב הרהוט ומעמדו אל מול הכתב המרובע שהתקדש, ובפרט מה ומתי

הותר לכתוב בו ומה נאסר. בנוסף נעמוד בקצרה על התפתחותו בתפוצות השונות, שהביאה לקושי הקריאה והפענוח בין הקהילות השונות. הפרקים ישובצו לאורכם בדוגמאות שנאספו מכתבי-יד שמקורם מתוניסיה בעיקר, אך גם מקהילות המזרח והמغرب האחרות, שמאפייניהם דומים.

בפרק הסיכום אציג סיכום עיקרי הממצאים והתובנות שעלו במחקר, ובסופו אפתח צוהר לכיווני מחקר נוספים בתחום זה.

*

עבודה זו נכתבת במסגרת התכנית ללימודי תרבות, וכזאת היא מצהירה מראש על זיקה והידרשות לתחומי חקר רבים. מבט על ראשי הפרקים מלמד על קשת הנושאים הרחבה שעליהם ניתנת הדעת במחקר ועל פלישה לשדות חקר מקצוות שונים: פלאוגרפיה, היסטוריה, לשון, בלשנות, תרבות, תקשורת, הלכה, פולקלור, אתנוגרפיה ועוד. ייתכן כי דרך מחקר זו אינה מהמקובלות באקדמיה, שבה נדרשות בקיאות והתמחות בתחום מסוים. אולם סבורה אני שדווקא ההתבוננות הרב-תחומית אפשרת לי להתמקד ולחדד זוויות ראייה, ולהציע במקרים רבים קישורים מפתיעים ושאינם שגורים. כל אלה, להבנתי, עשויים להפרות את המחקר ולפתוח כיווני מחשבה חדשים.

במטרה להרחיב את הבנתי וידיעותיי בתחומים שבהם נגעת, לא חסכתי בקריאה בתחומים מגוונים. במהלכה נחשפתי לשפע אדיר של ספרות שנוצרה בדיסציפלינות השונות, שכל אחת מהן יש בה כדי להרחיב את הנושא מזווית ראייתה היא. ככל שהעמקתי בקריאה התפתחה בי ההבנה שנושא המחקר שבו התעמקתי הוא שדה בור, בתול לחלוטין, מנגד חשתי כפוסעת אל תוך זירה שבה פועלים בכירי החוקרים וגדולי הרבנים, ומצב זה אכן יש בו כדי להרתיע כל אחד שינסה להתמודד עם הנושא. אך עם זאת מצאתי נחמה פורתא אצל מיטשל (2009), שממנו ביקשתי ללמוד על כוחו של הכתב כדימוי חזותי. במאמרו "נוף קדוש" הוא מתוודה כי בבואו לדון בנושא שהיה פחות מוכר לו אימץ לעצמו את זווית ראייתו של "תייר נוסע", החולף כזר ורואה רק את פני השטח שנגלו לעיניו ולא כ"מומחה למרחבים" המבין לעומקה את כל ההיסטוריה. לכן התייחסותו מוגבלת בהתאם לטווח הראייה ולמחוזות שאליהם הגיע. כך גם אני נתלית באילנות גבוהים ומבקשת לדון בסוגיית הכתב העברי הרהוט על הקשריו השונים והשלכותיו - כתיירת, ולגבש את דבריי מתוך החומרים שאליהם נחשפתי בידיעה ברורה ש"אוטובוס התיירים" שעליו עליתי הוביל אותי לתחנות בודדות, והדיון מוגבל לנופים שנשקפו אליי מחלונותיו, שמהם הצצתי אל כתבי קהילות המגרב.

פרק א: התפתחות הכתב העברי

א.1. התפתחות הכתב העברי מהכתב הארמי ועד לכתב המזרחי

תולדות הכתב העברי נפרסות על פני כ-2300 שנה, מגלגול של הכתב הארמי במאה השלישית בקירוב לפנה"ס ועד לכתב הנהוג בימינו. לאורך תקופה זו חלו בו שינויים מהותיים בפזורות של קהילות ישראל והוא התגבש בסגנונות מובחנים בעלי מאפיינים ייחודיים בהשפעת התקופה, המרחב הגאוגרפי, התרבות, אסכולות כתיבה, כלי הכתיבה, מצעי כתיבה, השכלת הכותב ומאפייניו האישיים, ייעודיו, שימושיו ונסיבות חיי הקהילות כמו הגירות, גירושם ועוד. למעשה על כל כתב חל באופן טבעי תהליך מתמיד של השתנות, ולכן גם סגנונות מוגדרים שהתפתחו זה מכבר שבים ומפתחים עם הזמן תצורות חדשות, ואלה בתורם מתייצבים לסגנונות כתב ייחודיים משל עצמם ועדיין מתגוונים בין כותב לכותב, חלקם מאריכים ימים ואחרים נעלמים. בפרק זה יסקרו בקצרה תולדות הכתב העברי מהכתב הארמי ועד למאה השש-עשרה, היא המאה שבה נתחם המחקר האקדמי בנושא. סקירה זו תמוקד בסגנונות שהתגבשו בענף המערבי הספרדי ובתוכו הכתב הרהוט בקהילות המגרב, ובהשפעות ובגורמים שהביאו להתפתחותו. כן יוצגו תופעות ייחודיות בהתפתחות הכתב בהדגשת ההיבטים התרבותיים, החברתיים והאורייניים: התפתחות באזורי המרכז מול התפתחות בשוליים, קדושה לעומת חולין, שמרנות לעומת נטייה לקורסיביות ומקומו ותפקידו של הכתב בהתפתחות האימפריות הקדומות והמסחר הבינלאומי והרקע שהכשיר את הקרקע להופעתו של הכתב הרהוט בכלל והעברי בפרט. כן יובהרו מונחים ומושגי יסוד של טיפוס הכתבים לסוגיהם.

הכתב העברי, שבראשית התפתחותו כונה גם "כתב יהודי" ו"כתב אשורי", שימש את הקהילות היהודיות בגלגולים שונים מימי הבית השני ועד ימינו. מוצאו בכתב הארמי, ששורשיו של זה נטועים עוד קודם בכתב האלפביתי הפרוטו-כנעני. הכתב הארמי, כמו מערכות אלפבית מצומצמות-סימנים אחרות שהתפתחו מהכתב הפרוטו-כנעני, אפשר לקבוצות נרחבות יותר בחברה שליטה בו במאמץ קטן יחסית ועל כן מכונה "כתב דמוקרטי" – זאת בניגוד לכתבים "תאוקרטיים", כתבים פיקטוגרפיים מסורבלים מרובי-סימנים שמומחיות רבה נדרשה כדי לשלוט בכל הסימנים בהם ולכן הצמיחו אליטה תרבותית ליטראטית של מומחים בתחום הטקסים הדתיים, הכלכלה והמסחר שקיימו עצמם כבירוקרטיה מרכזית ושלטת של יודעי ח"ן. הכתבים הדמוקרטיים פותחים תקופה היסטורית חדשה בתרבות ובאוריינות החברה האנושית והופכים את הכתב לנחלת

הרבים (גודי ו-ווט, 1962; Diringer, 1962).

השפה הארמית הייתה שפתן של הממלכות הארמיות ברבע הראשון של האלף הראשון לפני הספירה. ממלכות אלה הנחילו לעמי האזור את השפה והכתב שלהם, ששמר על צביונו הכנעני, ורק מהמאה השמינית לפני הספירה בקירוב מבחינים בהתפתחות נפרדת ומואצת של כתב ארמי עצמאי שהיה בסגנונו קורסיבי יותר (נוה, 1988). הכיבוש האשורי של הממלכות הארמיות במאות השמינית והתשיעית לפני הספירה וכך גם ההתפתחויות הפוליטיות באזור לאחר מכן, כיבוש בבל על ידי הפרסים בשנת 539 לפנה"ס, לא רק שלא הביאו להיעלמותו של הכתב הארמי, אלא שהארמית תפסה את מקומה כשפה הבינלאומית (לינגוואה פרנקה) וככלי תקשורת, מסחר ודיפלומטיה ברחבי האימפריה האשורית (Diringer, 1962). זאת בין היתר מכיוון שמערכת כתב פשוטה כמו זו הארמית הייתה חיונית לאימפריות הקדומות: שנוקקו לכתב אחיד ופשוט ככלי לניהול, לשליטה ולתקשורת במרחבים הגדולים בהם השתרעו (הררי, 2011), והכתב הארמי נתן מענה הולם לכך.

הכתב הארמי שקנה לו מעמד בינלאומי נשמר בצורתו ללא כל התפתחות של מסורות מקומיות במשרעת גאוגרפית נרחבת בעולם העתיק, שבשיאה מתפרסת מאסיה הקטנה ועד אפגניסטן, מצרים וצפון ערב. מערכת האותיות הארמיות אף שמשה עמים רבים לכתובת לשונותיהם (נוה, 1988 ; Diringer, 1962). הלשון הארמית וכתבה היו בשימוש ברחבי האימפריה עד לכיבוש האזור בידי היוונים, אז היא נדחתה עם נפילת האימפריה הפרסית ועליית הלשון היוונית – לשונו של הכובש החדש. משחדלה הארמית להיות לשונו הרשמית של הכובש, ובהיעדרם של שלטון מרכזי וסופרי חצר מלכותיים שהכתיבו סגנון רשמי וכפיפות למסורת כתיבה לאומית, לא ראו עוד העמים במרחב מחויבות לשמרה והחלו לפתח סגנונות כתיבה עצמאיים, כל עם בדרכו, בנוקטם גישה מעשית שהתייחסה אל הכתב ככלי תקשורת לשירותם (נוה, 1992).

כמו העמים האחרים, כך גם היהודים כתבו בכתב הארמי הבלברי את לשונם ואת השפה הארמית ששימשה אותם. המעבר מכתב ארמי לכתב עברי עצמאי היה תהליך אטי ומורכב שארך שנים, ועדות לו עולה בקטעי מגילות מקראיות מהמאות הרביעית והשלישית לפני הספירה שנתגלו בקומראן (ירדני, 1991). יש הרואים בניצחונם של אלכסנדר מוקדון על האימפריה הפרסית ב-333 לפני הספירה את נקודת המפנה שלאחריה הפך הכתב העברי היהודי לכתב מרובע בהשפעת מאפייניו הגאומטריים של הכתב היווני, ומאז קיבל את צביונו ככתב העברי שמוכר לנו עד היום (סיראט, 2013). משהבחינו היהודים שהכתב בסגנון ארמי שהתפתח בקרבם נושא צביון מיוחד הם החלו לראות בו כתב לאומי עצמאי, וטקסטים עבריים החלו להיכתב בו כתחליף ל"כתב העברי הקדום" שהיה נהוג מהמאה התשיעית לספירה ועד אז.

יודגש, שיש להבחין בין "הכתב העברי הקדום", המכונה גם "כתב דעץ" ו"כתב רעץ" לבין "כתב עברי" (או "כתב יהודי") המאוחר לו. הכתב העברי הקדום התפתח מענף כתבים אחר, מהכתב הכנעני, כתב שמי עתיק ששימש את הפיניקים. הכתב העברי הקדום שהתאפיין בנטייה לקורסיביות היה לכתב לאומי ושמרני שימש את בני ישראל עד לראשית המאה השישית לפסה"נ ובמהלך כל תקופת בית המקדש הראשון. וכן שימש עמים אחרים, כמו המואבים והאדומים, שהיו נתונים למרותם ולהשפעתם המדינית והתרבותית, ושלא פיתחו מסורת כתיבה משלהם. במאה השנייה לסה"נ הכתב העברי הקדום חדל מלשמש את כותבי העברית (נוה, 1988).²

הכתב העברי הקדום המשיך לשמש עוד תקופת-מה על מטבעות וחותמות רשמיות ולכתיבת ספרי חומש (נוה, 1988). כך ניתן למצוא בתקופות המעבר עירוב בין שני הכתבים העבריים, לדוגמה מגילות שנכתבו בכתב יהודי אך שמו המפורש של האל נכתב בהן ב"כתב עברי קדום" שנחשב לקדוש והמשיך לסמל ליהודים את עצמאותם המדינית והלאומית (ירדני, 1991; סיראט, 2013). תופעה ייחודית זו של שימוש בשני סוגי כתבים עבריים ליעודים נפרדים – אחד לענייני חולין והאחר לכתיבת קודש, האחד לכתיבת גוף הטקסט והשני לכתיבת שמות האל והמלאכים, נשוב ונראה במאות מאוחרות יותר בקמעות ובסגולות שנכתבו בכתב ספרדי רהוט בשילובם של שמות האל ושמות מלאכים בכתב מרובע. עדות לתופעה זו ניתן לראות כבר בטקסטים מאגיים מהגניזה.

הנחלת הכתב היהודי החדש שהלך ונשתכלל לכתב מרובע וייקרא מעתה כתב עברי³ הייתה חלק משינויים מהותיים שהנהיגו הפרושים בחיים המדיניים והחברתיים. עדויות לו מצויות כבר בכתבים מקראיים מהמאה השנייה לפנה"ס. הכתיבה הרהוטה טרם התגבשה אז כסגנון מוגדר, למרות שצורות רהוטות החלו לחדור מהכתב הארמי אל הכתב היהודי כבר במאות הרביעית והשלישית לפנה"ס – כל אות פיתחה קצב וצורת התרהטות שונים. כתב יהודי רהוט הגיע לכלל גיבושו הסגנוני במאה הראשונה לפנה"ס ובשיאו הוא ניכר בכתב רהוט קיצוני, אך השימוש בו הופסק. כתב עברי רהוט זה נעלם לאחר מרד בר-כוכבא (ירדני, 1991). העדפת הכתיבה השוטפת והרהוטה באופן קיצוני נראית בבירור בתעודות בתר-הרודיוניות מן העת העתיקה וראשית ימי הביניים (בית-אריה, 2015).

² כתב עברי קדום זה בהתהוותו נבדל מהכתב הפיניקי בנטייתו לכתיבה רהוטה, בהתקשקות לשמאל של קווי האורך באותיות ארוכות רגליים, בשימוש עקיב בוי"ו בעלת ראש קעור כלפי מעלה ובתי"ו דמוית האות הלועזית x. משהתגבש היה לכתב שמרני (ירדני, 1991, עמ' 23). כינויו "כתב דעץ" או "רעץ" התפתח במהלך הדיון בנושא באיזה כתב נתנה התורה, ומקורו בשיבוש הכתוב בבבלי סנהדרין כ"ב ע"א: "בתחילה בכתב זה (אשור) ניתנה תורה לישראל, כיוון שחטאו נהפך להם לרועץ" (נוה, 1988).

³ כך נהוג במחקר הפלאוגרפי.

עד כה נסקרה ביעף תקופה של כאלף שנה, שבמהלכה אנו עדים להתפתחות הכתב במרכז השלטון ובמרכזי הנהגה תחת שמרנות והקפדה צורנית, ואילו במקומות מרוחקים יותר ניכרת נטייה לקורסיביות, עד קורסיביות קיצונית בימי בר-כוכבא. כן עלה מקומו החשוב של הכתב בניהול האימפריות ולצרכיהן כאמצעי קשר חיוני במרחבים העצומים שעליהם הן חלשו בעולם העתיק. עם ישראל השתלב כאחד העמים ברחבי האימפריה ואימץ את הכתב האימפריאלי, הוא הכתב הארמי. כתב זה שהתפתח לימים בקרבם החל לשאת אופי לאומי, אך טרם נתקדש בצורתו. התקופה הבאה במהלך התפתחות הכתב חלה מתום מרד בר-כוכבא ועד הגניזה הקהירית, משנת 135 לספירה עד המאה התשיעית לערך. בתקופה זו הממצאים בכתבי-יד הם מועטים אך היסטורית מדובר בתקופה משמעותית, גדושת אירועים בעם היהודי והרת גורל במזרח.

איור 1: מימין: כתב חצי-רהוט מסוף המאה השנייה או תחילת המאה השלישית תעודה מדורא אירופוס. משמאל: קערה מאגית מניפור, מאה חמישית או שישית, מהעדויות הראשונות של כתב מרובע בבלי.⁴

בראשית התקופה היהודים לא רק מאמצים כתב חדש אלא גם לומדים לקרוא בהמוניהם: החל מהמאה השלישית בתי הספר רווחים בקהילות רבות במזרח, ובירושלים על פי הממצאים בתי ספר קמו מאתיים שנה עוד קודם לכן. בתקופה זו עדים לקונויזציה של ספרי התורה, להתקדשות האלפבית העברי ולהתגבשות התורה שבעל פה. הופעת האסלאם, התפשטותו המהירה וכיבושיו במרחב בשלהי התקופה מהווים פרק נוסף ומכריע בהיסטוריה של העם היהודי ותרבותו, שנצבע בהשפעתו (סיראט, 2013), אולם במחקר זה נצטמצם ונידרש להיבטים הנוגעים להשפעת האסלאם על תרבות הכתב והספר העבריים בלבד. עם כיבושי האסלאם מתפשטים במרחב הלשון והכתב הערבי, שהרהיטות היא מתכונותיהם היסודיות, ותופעות אחדות מתוכם מהדהדות גם בכתב

⁴ מקור: מימין: ירדני, 1991, עמ' 63, 173. משמאל: בירנבאום, 1971, עמ' 187.

העברי שמתרהט בתקופה זו. ובמרחבי המגרב מבחינים שבכל אחד מענפי כתב אלה, העברי והערבי, מתהווה במקביל סוג של כתב רהוט ייחודי המאפיין את קהילות הכותבים מהמגרב – כתב ערבי מגרבי מפה וכתב עברי מגרבי מפה. שני הכתבים, על התופעות הייחודיות המשותפות שניכרות בהם, מעוררים את סקרנות החוקרים אך סוגיות רבות בהתפתחותם טרם נתפסו (אנגל, 1998; Van den Boogert, 1989). במחקר זה לא יורחבו התמורות ההיסטוריות שמהדהדות ברקע התקופה, אך חשוב לציין להבנת הרקע להתפתחות הכתב העברי ותרומתו של הכתב הערבי ומאפייניו.

תקופה זו, שהממצאים ששרדו ממנה בכתבי-יד בצורת ספר (קודקס) מועטים,⁵ מהווה רחם להתפתחות הכתיבה המהודרת שעדויות לה מתגלות אחריה. ניצניה הראשונים של כתיבה זו בכתב עברי עולים במגילות ממדבר יהודה ובקטעי פפירוסים שקדמו למאה התשיעית לספירה. הכתיבה ההדורה-הקליגרפית מגיעה לשיא שכלולה במאות התשיעית והעשירית, בכתב שמכונה "כתב מזרחי" שהיה נהוג בכל אזור המזרח הקרוב – מבבל ועד מצרים וארץ ישראל, סוריה ולבנון. כתב זה החל להתפשט בשני מסלולים: לצפון אפריקה ולספרד מצד אחד, ולאטליה ולאשכנז מצד שני. מתקופה זו ואילך הכתב העברי, שהחל דרכו ככתב אחד כפי שהיה ידוע במאות הרביעית והחמישית, במגילות ים המלח, מתפצל ל**טיפוסים** שונים המאפיינים מרחב גאוגרפי ול**סוגים** עיקריים ומשניים, שהם אופני ביצוע שונים של אותו טיפוס כתב (שפיצר, 1952; בית-אריה, 1982; נוה, 1988). להלן פריסה של מפת הכתבים העבריים שמהם עולה ומתהווה הכתב הרהוט העומד במוקד מחקר זה.

התקופה שבין המאה העשירית ועד מחצית המאה השלוש-עשרה היא התקופה שבה מבשיל הכתב העברי בקהילותיו. בתקופה זו מתגבש כתב מרובע מונומנטלי בקהילות השונות וממנו מתבדל כתב הספר – כתב קליגרפי מפואר שנתייחד ככתב ייצוגי לכתיבת קודש. כתב הספר נשמר בקהילותיו על כל פרטיו הצורניים באמצעות הלכות מחייבות שלביצוען נדרש סופר אומן במלאכתו, כך הכתב מתקדש ומתאבן וצורותיו חדלות להשתנות באופן מהותי. התפתחות זו העלתה צורך בכתב נוקשה פחות שישמש לכתיבת תעודות, לכתיבה פרטית ולצרכים אחרים שאין בהם קדושה; ובעוד שהכתב המרובע התפתח מתוך אסכולת כתיבה חזקה ושמרנית, טיפוסי הכתב הרהוט התפתחו בהיעדר מסורת מגובשת של כתיבה בסגנונות שונים בהשפעות של הרגלי הזמן, הסביבה והאדם, והתאפיינו בהיעדר קצב כתיבה אחיד וברור ובכיווני משיכות מרובים של האותיות – כך שמראם הכללי מעלה לרוב תמונה של "מהומה" צורנית (שפיצר, 1952; ירדני, 1991).

⁵ מיעוט הממצאים של כתבי יד בצורת ספר-קודקס, שהחליף את המגילה, מוסבר בין היתר בדרך הפצת הטקסטים העבריים שנעשתה בעיקר בעל-פה בראשית ימי הביניים (בית-אריה, 1982).

הכתב העברי שהתפתח במרחבי הקהילות היהודיות בהשפעת האסלאם והנצרות התפלג לטיפוסי כתבים שונים שבמרוצת הזמנים כה רחקו זה מזה עד כי לעתים כלל לא ניכר דימיון ביניהם – לא כל שכן שמוצאם אחד (שפיצר, 1952; ירדני, 1991). על תהליך הפיצול המואץ מעידה העובדה שמיון כתבי התעודות מן הגניזה הקהירית המתוארכות עד שנת 1100, מעלה שלושה טיפוסי כתב: עברי – מזרחי, מערבי וביזנטי (אנגל, 1998),⁶ ואילו בימי הביניים ניתן כבר להבחין בשבעה טיפוסים עיקריים בכתב העברי הנבדלים זה מזה.

בקבוצה אחת נכללים הכתבים שהתהוו תחת שלטון מוסלמי. הללו הושפעו מהכתב והקליגרפיה הערבית ונכתבו באמצעות קנה, ובהם: (1) **כתיבה ספרדית** (מערבית) שרווחה בספרד, חצי האי האיברי, צפון אפריקה, מאגרב, סיציליה, פרובנס לאנגדוק ודרום צרפת. בטיפוס כתיבה זו מבחינים גם בגוונים מקומיים כמו כתיבה מגרבית וכתיבה ייחודית לפרובנס. (2) **כתיבה מזרחית** שהייתה נהוגה בחלקו המזרחי של אגן הים התיכון, סוריה, ארץ ישראל ומצרים וכן בחלק הצפון-מזרחי: פרס, עיראק וסביבותיהן, ובעיקר בישיבות סורא ופומפדיתא שבבבל. (3) **כתיבה תימנית** שהתגבשה בדרום חצי האי ערב. (4) **כתיבה פרסית** הונהגה באיראן וסביבותיה: אוזבקיסטן, אפגניסטן ובוכרה. שני טיפוסים אחרונים אלה מתייחדים כטיפוסים לוקאליים בפני עצמם בענף המזרחי. בקבוצה השנייה ממוינים הכתבים שהתגבשו תחת שלטון נוצרי, הללו הושפעו מהכתב הלטיני ונכתבו באמצעות נוצה, ובהם: (5) **כתיבה אשכנזית** שהייתה נהוגה באנגליה, מרכז צרפת, גרמניה, ומזרח גרמניה בשלהי ימי הביניים עם הגירת יהודי גרמניה. ניכר שוני בין הכתיבה הגרמנית לזו הצרפתית. (6) **כתיבה איטלקית** שהתאפיינה כבר מראשיתה בסגנון ייחודי והושפעה מהכתיבה האשכנזית משלהי ימי הביניים. (7) **כתיבה ביזאנטית** שנהגה במערב אסיה הקטנה, איי יוון, ארצות הבלקן וכרתים. כתב זה הושפע מן הכתב היווני (בית אריה, 1982). למפת הכתבים ראו נספח ב.

בכל שפע טיפוסי הכתבים העבריים הללו חלה התפתחות כרונולוגית רציפה ונפרדת, ועם זאת לרוב ניתן להבחין בתהליכי השתלשלות צורנית מקבילים שחלו בהם ובהתגבשות סוגי כתב שונים בכל אחד. ההשתלשלות של הכתב מתבטאת בהתפתחות צורתו מכתב מרובע, שלרוב משמש כתב ספר ולמטרות רשמיות, אל עבר כתב רהוט יותר המשמש לכתיבה מהירה ולענייני חולין. מחקר זה מתמקד בתהליכי התגבשותם של שני טיפוסי כתב משלל כתבי היד העבריים, הכתיבה המזרחית והכתיבה המערבית-ספרדית, ובפרט התפתחות סוג הכתב הרהוט בתוכם. עם זאת יודגש כבר עתה

⁶ טיפוס הכתב המזרחי התקיים בחלקו המזרחי של אגן הים התיכון, סוריה, ארץ ישראל ומצרים וכן בחלק הצפון-מזרחי: פרס, עיראק וסביבותיהן ובעיקר בישיבות סורא ופומפדיתא שבבבל. הכתב מהטיפוס המערבי התקיים בספרד, צפון-אפריקה וסיציליה והטיפוס הביזנטי במערב אסיה הקטנה, איי יוון, ארצות הבלקן וכרתים (אנגל, 1998).

כי רק בכתיבה מהטיפוס הספרדי התפתחה כתיבה רהוטה לכל דבר עתירת ליטורות, המכונה כתב רהוט שוטף, וזאת עוד במאה השתיים-עשרה (בית-אריה, 2015). למול טיפוס כתבים אלה נתבונן בקצרה בהתפתחות הכתב הרהוט האשכנזי שבו אנו כותבים כיום, שהחל להפציע בתקופה מאוחרת יותר במאה השש-עשרה. וכן נראה את מקומם של המרכזים הרוחניים שפעלו בלב הקהילות היהודיות הללו, את מקומם של הסוחרים בהתפתחות הכתב הרהוט ואת תרומתם של הכותבים לסוגיהם. יודגש שהסקירה מביאה באופן תמציתי מאוד תקופות ושינויים בכתב העברי שלעיתים ארכו מאות שנים וזאת במגמה להכליל, לזקק ולהבליט תהליכים בתוכם.

וקודם שנעמיק נבחר את המונחים הננקטים לסוגי הכתבים במחקר. בנוסף לחלוקה הגאוגרפית של **טיפוסי** הכתבים לפי קהילות יהודיות, הפלאוגרפיה המסורתית נוהגת לחלק את טיפוס הכתב העבריים מימי הביניים לשלושה **סוגים** ראשיים שהתגבשו עם השנים לסגנונות מוגדרים, בתוך טיפוס הכתב. השימוש במונחים אמנם רווח, אולם הבהרתם ברוח הפלאוגרפיה תסייע בהבנתם ובהעמקת ההבחנה ביניהם: (1) **כתב מרובע** – קווי ישרים ובביצועו נשמרים כל קווי היסוד של האות. האותיות זקופות ובעלות תבנית ריבועית בזוויות של 90 מעלות בין קווי הבסיס לקווי האורך. בביצוע מהודר שלו נוספים לאותיות קישוטים בדמות תגים, ראשים ועוקצים, בהתאם לסגנון הכתב. (2) **כתב רהוט** – נכתב בקווים מתעגלים, חלקים מקווי היסוד של האות נשמטים ומצטמצמים, ולעיתים נוצרת צורת אות חדשה. הוא מבוצע בשטף ובמהירות תוך חיבור אותיות ומיעוט משיכות. (3) **כתב בינוני** – עומד בין שני סוגים אלה: קווי האותיות שלו עדיין ישרים, אך הם זקופים פחות ואינם שומרים על תבנית ריבועית (אנגל, 1998).⁷

א.2. הכתב במזרח

מסוף המאה התשיעית ואילך ניכרים בכתב המרובע מאפייניו המובהקים של סגנון הכתיבה המזרחי. עיצוב הכתב, שמגיע באזור זה לשיא יופיו במאה העשירית, מעיד על אסכולת כתיבה חזקה ובעלת סמכות. תקופה זו היא תקופת הגאונים ופריחת הישיבות בבבל – תקופה שמצטיינת בקשרים הדוקים בין הקהילות היהודיות במצרים, צפון אפריקה וארץ ישראל (ירדני, 1991). בבחינת הכתב העברי במזרח, בהיותו אזור רחב ידיים ונתון להשפעות תרבותיות שונות, מבחינים

⁷ בנוסף לסוגים אלה מצביעה אנגל (1998) על קיומם של שלושה סוגי משנה, שמשמשים כחוליות מעבר שדרוך מתפתח הכתב ממרובע לרהוט: קדם-מרובע, מרובע למחצה וקדם-בינוני. קודם למאה העשירית ולכתב המרובע רווח **הכתב הקדם-מרובע**. שני סוגי המשנה האחרים התהוו בתהליך התגבשותם של הכתב הבינוני והכתב הרהוט: **הכתב המרובע למחצה** נוצר ומתפתח על פי המחקר במחציתה השנייה של המאה העשירית ואילך בארץ ישראל וכן בסוריה, והוא ממשיך ומתפתח במזרח; ראוי לציין שלהימצאותו באותה תקופה בספרד ובמغرب טרם נמצא הסבר מקיף. **הכתב הקדם-בינוני** מתפתח בבבל ובכל האזור הצפון מזרחי של המזרח התיכון, ומשם יש לשער שהוא עובר למغرب ומתקיים גם בכתב הספרדי של תקופת המעבר.

בסגנונות כתיבה שונים בכל מרחביו. סקירת הכתבים מאפשרת לעמוד לא רק על ההשפעות התרבותיות שהיו לקהילות השונות זו על זו אלא גם להתוודע להשתלטות סוג כתב המאפיין קבוצת מנהיגים רוחניים וסוחרים דומיננטיים, שכתבם בולט בנוכחותו בממצאי הגניזה.

איור 2: מימין כתב ספר מזרחי מהמאה השמינית או התשיעית, משמאל כתב מזרחי מפואר מהמאה העשירית⁸

א.2.א. בבל וצפון המזרח

במאה העשירית מבחינים במזרח בסגנונות שונים של כתב הנוטה לרהוט, שלהם מרקם כתיבה מיוחד: הכתב בהם עשוי במשיכות קולמוס מהירות יחסית ומוותר על קישוטי התגים, ראשים ועוקצים. הוא נכתב באמצעות קולמוס שקצהו רחב, אופן החזקתו וחיתוכו יוצרים קווי אותיות רכים ועגולים בעלי עובי אחיד ומעובה. כך נוצרות אותיות רחבות בעלות מראה כבד ופחות מעודן. אנגל (1998) מצביעה על דמיון בין כתב זה לבין **הכתב הערבי הפופי** מאותה תקופה, שמבוצע בחיתוך דומה של קולמוס וקוויו נכתבים באופן חלק מעוגל ללא חידודים והצללות. כן היא מציעה לראות את הנטייה להתרחטות בכתב המזרחי במאה העשירית בהקבלה להתרחטות הכתב הערבי. ירדני (1991) מקדימה את התארוך ומבחינה כבר מהמאה השביעית בתהליך אטי של התרחטות הכתב העברי בהשפעת הכתב הערבי, שהיה נהוג בקהילות היהודיות ברחבי האימפריה המוסלמית. גויטין (2005) סבור על סמך תעודות מהגניזה שיש לבדל כתב זה ולראות בו טיפוס משנה של הכתב המזרחי, מכיוון שהוא זיהה בו ביטויים ייחודיים של תהליכי התרחטות הן בצורת האות והן בתהליך הפקתה: הפיכת זוויות לקווים עקומים, הפיכת קווים עקומים לקווים ישרים, מיעוט הרמות הקולמוס ממשטח הכתיבה והקטנת השטח המכוסה על ידי הקולמוס. בחינת התופעות

⁸ מקור: ירדני, 1991, עמ' 83, 193, 85, 195.

בטיפוס כתב זה שנהג בשיבות בבל הביא את גויטין לסבור שיש לחפש בהן את מקור צמיחתן של הצורות הרהוטות בכתב העברי: בעוד שהכתב המרובע שימש לדבריו בארץ ישראל וסביבותיה, בבבל התפתח כתב רהוט שהתפשט הלאה לכל הקהילות ובמיוחד לתוניסיה שהייתה בעלת זיקה חזקה אליה. כדוגמה לכך מביא גויטין את סגנון כתיבתו של סופר מקצועי מקירואן שבתוניסיה משנת 1008, שדומה לכתבם של סופרי הישיבות בבבל אך ניכר בו גוון ייחודי.⁹ את שורשיו של סגנון כתב זה שמתחיל בו תהליך של התרחקות ולכן נקרא "כתב מתרהט" רואה אנגל (1998) כבר בכתיבתו של הרב האי גאון (969–1038). תופעות התרחקות אלה מתגלות ביתר שאת בכתב המגרי באזור ורק מאוחר יותר בכתב הספרדי הרהוט. ובעוד שההתרחקות בכתב המזרחי בבבל הינה בבחינת "אפנה חולפת", בכתב המגרי ובכתב הספרדי היא מתעצמת והופכת לסגנון מובהק.

הכתב הבבלי שלח את שלוחותיו לכל המרחב הצפון מזרחי של אגן הים התיכון ולמזרח, וכך אפשר לראות עדויות לו גם בסוריה ובעיקר בדמשק, שכן עיר זו שימשה למהגרים בבליים ולסוחרים מגרבים תחנת מעבר בדרכם לצפון אפריקה ובכך גם שימשה חוליית מעבר בין הכתב המזרחי לכתב שהתפתח במערב. חשוב לציין שהכתב הבבלי שומר על צביונו בקרב כותביו ולכן ניתן להבחין בו גם אצל יוצאי בבל שישבו במרחבי המזרח ושמרו על סגנון כתיבתם האופייני. אך יודגש שמלבד כתביהם של יוצאי המגרב ושל יוצאי בבל שישבו במזרח אין מבחינים בכתב רהוט במזרח. מנגד החלה התפתחות מואצת במזרח בכתב שאינו מרובע, שבאה לידי ביטוי בהתערות אינטנסיבית בכתב של יסודות רהוטים (אך שלא הגיע לכלל מיצויו בכתב רהוט מגובש). בתקופה זו ירד הכתב המרובע מגדולתו, תהליך המיוחס להתפשטות השימוש בנייר שהביאה להוזלת עלות ההעתקות וכן למעבר הישיבה לצור בעקבות פלישת הטורקמנים לארץ ישראל ולהתרבות הכותבים (אנגל, 1998).

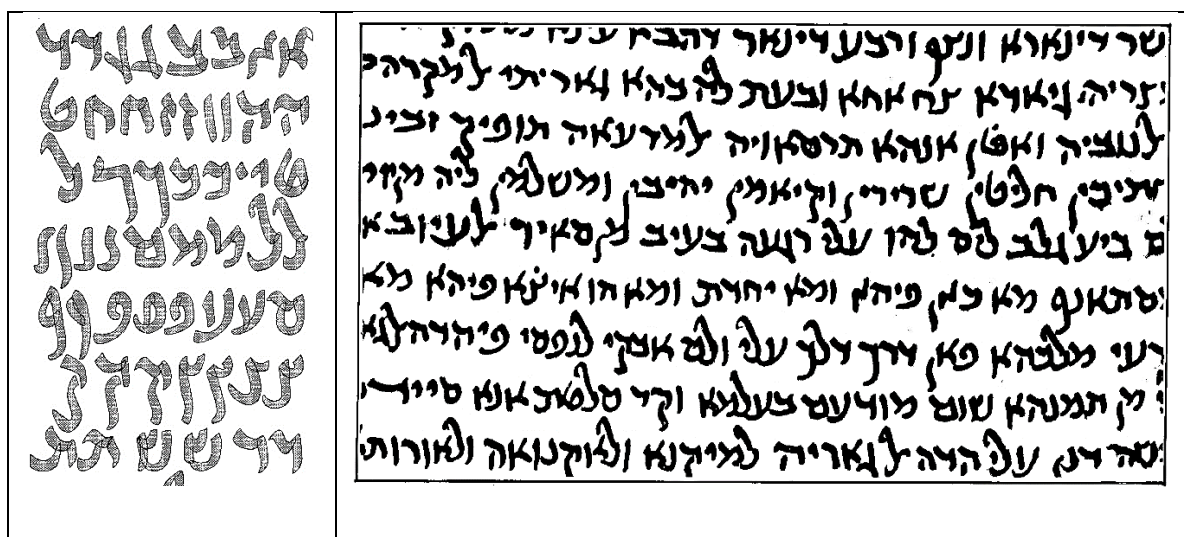
א.2.ב. מזרח אגן הים התיכון, סוריה וארץ ישראל

באזור זה היה נהוג **כתב מרובע למחצה** על סגנונותיו השונים. הוא שימש בעיקר את גאוני ארץ ישראל, את מנהיגי הציבור ואת הישיבות. בסגנונו ניכרת קרבתו לכתביהם של גאוני בבל, ומן הסתם השפעתם וחלקם בהתגבשותו משמעותיים (אנגל, 1998).

⁹ בית-אריה (2015) סבור שדבריו אלו של גויטין אינם מתייחסים לכתב רהוט מכיוון שהעדויות מהמזרח בכתבי ספר אינן משקפות שימוש בכתב רהוט, שכאמור לא התפתח במזרח, אלא רק נטייה להתרחקות באותיות אחדות ובכתבי יד ספורים. העדויות לכתביה רהוטה בגניזה נכתבו בידי יוצאי ספרד וצאצאיהם, כמו בכתבי הרמב"ם. אנגל (1987) מציגה ראיה שונה להתפתחות הכתב הספרדי על סוגיו, ראו הקדמתה לספר *אסופות ב' עמ' כ"א–כ"ט*.

כתבים ששרדו בגניזה מלמדים על כך שבשונה מארצות המזרח האחרות, שבהן נפוץ "הכתב המתרהט", במצרים **הכתב המרובע** היה שכיח במיוחד. ההסבר שניתן לכך הוא שהמרכז הגדול של הקהילה היהודית בעיר פוסטאט התנהל על ידי שלוש קבוצות מהגרים – ירושלמים, בבליים ומגריבים, אך מנהיגי הקהילה הירושלמית הם שכתבו את מרבית החומר ועשו זאת ב**כתב מרובע שוטף**, סגנון שמקורו בארץ ישראל. אצל המהגרים הבבליים והמגריבים במצרים ניתן להבחין בסגנון כתב אחר (אנגל, 1998) שעליו יורחב הדיון בהמשך. תופעת הנוכחות הגבוהה של כתב השייך לקבוצה מסוימת ראויה לציון בהיותה מעידה על התנהלות בקבוצות בעלות כוח, על היכולת לזהות אופי כתב של קבוצה המייחד אותה בתוך קהילה, ועל התהוות מאפיינים ייחודיים בכתב בקרב קבוצות מהגרים, השומרים על סגנון כתבם גם בשהותם בניכר, כמו היה זה חלק מזהותם.

איור 3: כתב חצי-רהוט מזרחי ממצרים מהמאה השתים-עשרה (פצטאט שנת 1100)¹⁰

א.3. הכתב המערבי

במאה העשירית והאחת-עשרה צמח **הכתב המערבי**, תחילה בזיקה גבוהה לכתב המזרחי, וגם בו ניתן להבחין בהשפעת הכתב הערבי – בעיקר באימוץ הכתיבה בקולמוס הקנה במקום קולמוס הנוצה שסיגל הכתב העברי בענף האשכנזי. החומר התיעודי שנשתמר מן הכתב המערבי בראשיתו הוא דל ועדויות ראשונות לו נמצאו בצפון אפריקה, בסיציליה ובספרד עצמה שמחוץ לאזורי השפעת התרבות הספרדית (סיראט, 2013). בממצאים אלה, רובם מצפון אפריקה ובעיקר מתוניסיה, ניתן

¹⁰ מקור: ירדני, 1991 עמ' 89, 197.

להבחין בעיקר בכתב בינוני ובכתב רהוט ובשני טיפוסים כתב מובחנים שהתגבשו – הכתב המגרבי והכתב הספרדי. אמנם ברוב המקורות חסר ציון המקום ותאריך הכתיבה, ובשל כך לא ניתן לקבוע לאשורו כיצד התפלגו קבוצות הכתבים ומה היה תפקיד המגרב בתהליך ההיבדלות (בית-אריה, 1982), אך עם זאת ראוי לציין שממצאי הכתב מהטיפוס הספרדי והעדויות הקדומות לו בצפון אפריקה מעניקים כיום את הבכורה לכתב המגרבי – והחוקרים נוטים להעריך שהוא התגבש לראשונה בעיקר בתוניסיה והשפיע בהמשך על התהוות הכתב הספרדי (אנגל, 1998).

איור 4: כתב מערבי קורסיבי מקירואן, מכתב שאול בן אברהם, שנת 1035¹¹

א.3.א. הכתב המגרבי

המאה העשירית מתאפיינת בהגירה אינטנסיבית של יהודי בבל ופרס לצפון אפריקה. הללו וצאצאיהם, יחד עם המקומיים, הרכיבו את קהילת המגרבים¹² (בן-ששון, 1996). בהם בולטת קבוצת הסוחרים המגרבים שהייתה לקבוצת הכוח החזקה והמשפיעה ביותר בחיים הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים בעולם היהודי במאות העשירית והאחת-עשרה להערכתה של ברקת (2008). עם גלי ההגירה מבבל, בעיקר של משפחות סוחרים שנחשפו להשפעות ולערכי התרבות בסביבתן, הגיע למערב גם כתב בעל מאפיינים מזרחיים בולטים. כתב זה הטביע את חותמו על הכתב המגרבי שהיה נהוג עד אז, כך שאותיותיו הלכו והתרחטו באינטנסיביות עד שבמחצית המאה

¹¹ מקור: בירנבאום, 1971, עמ' 236.

¹² פירוש מגרב: על פי אבן-שושן (1986): מִגְרֵב ל (ז') [ערבית: מערב, מערב] כְּנוי בְּפִי הָעֲרָבִים לְמְדִינוֹת צָפוֹן אֲפְרִיקָה: מְרוֹקוֹ, אֲלֶגְרִיָּה וְתֻנִּיִּסְיָה. להיותו של המונח כִּינוי בְּפִי הָעֲרָבִים, נִדְרָשׁ בְּשֵׁלֶב מְאוּחָר יוֹתֵר.

האחת-עשרה הוא התגבש לכתב מובחן ונבדל בשם **הכתב המגרבי הרהוט**, ששונה מהכתב הרהוט הספרדי ומזה המזרחי (בית-אריה, 1982; אנגל, 1998). טיפוס הכתב המגרבי צמח והתפתח כבר בראשית המאה התשיעית, ככל הנראה במרכז הלימוד וההנהגה הרוחניים של היישוב היהודי במערב, בראשם המרכז היהודי הרוחני החשוב בקירואן שבתוניסיה שקיים קשרים הדוקים עם הישיבות ומרכזי התורה בבבל (בית-אריה, אנגל, וירדני, 1987; אנגל, 1998).

התפשטות הכתב המגרבי מעבר לגבולות המגרב מוסברת בניידות הגבוהה של סוחר המקום, שהתיישבו בסיציליה,¹³ ובמזרח ושמרו שם על כתביהם ככתבי מהגרים ייחודיים אך סיגלו לעצמם גם מספר מאפיינים מקומיים. במצרים, דרך משל, שמר הכתב המגרבי על ייחודו בקרב הסוחרים היהודים-מגרים, אך ניכרת בו קרבה רבה יותר לכתב המזרחי – האותיות בו גדולות יותר וקווי האות גסים, כנראה בשל חיתוכו השונה של הקולמוס בדומה לנהוג במצרים (אנגל, 1998). כתב זה, שמאפיין את הסוחרים המגרים במחצית השנייה של המאה האחת-עשרה, ניכר בריבוי האותיות הרהוטות ובשכיחותה של צורה ייחודית לאות אל"ף שנראית בו לראשונה: ניתוק המרכיב הימני בצורת פרפר של האות והפיכתו לאות בפני עצמה, תוך השמטת הרכיב השמאלי. צורה זו ממשיכה ומתפתחת בכתב הספרדי הרהוט והופכת לאחד ממאפייניו הבולטים. עוד ממאפייני האות המגרבית המבדילים ומייחדים אותה: וויתור על רכיבי האות, קווים דקים ונטולי תוספות, היעדר עיבוי, אות קטנה, ופריסת כתב צפופה יותר (בית-אריה, אנגל, וירדני, 1987; אנגל, 1998). ראו לדוגמא איור 7.

במהלך המאות השתים-עשרה והארבע-עשרה נעלמו ההבדלים בין הכתב המגרבי לבין הכתב הספרדי, שהתגבש באותה עת בצביונו המובהק על שלושת סוגיו, לאחר שיהודי צפון אפריקה סיגלו לעצמם את הכתב הספרדי בסגנון אחיד ששימש להם מושא חיקוי (בית-אריה, 1987). הכתב הספרדי התפשט בתקופה זו בכל מרחב התרבות הספרדית, ובחינה של כתבי-יד ממרוקו, אלג'יר ותוניס מתוארכים מראשית המאה השלוש-עשרה והלאה מלמדת שכולם כתובים בכתב ספרדי ומשקפים את תכונותיה הקודיקולוגיות של מלאכת הספר הספרדית (בית-אריה, 1992).

¹³ ממצאי הכתב המגרבי מועטים ולכן רואים במחקר חשיבות לממצאים ששרדו בגניזה מסיציליה המעידים על כתיבה מהטיפוס המגרבי, מרביתם תעודות מסחריות המתוארכות עד אמצע המאה ה-11 (עד הכיבוש נורמני בשנת 1068). בתקופה זו סיציליה הייתה תחת שלטון ערבי שמרכזו בתוניסיה, במגרב ובמצרים. תעודות אלה מן הסתם נכתבו בידי סוחרים או מהגרים שהתיישבו באי. לאחר תקופה זו ועד לגירוש יהודי סיציליה בשנת 1493 הכתיבה היא מטיפוס ספרדי (אנגל, 1998). בן-ששון (1991) גורס על פי תעודות אלה שקבוצת הסוחרים היהודים הסיציליים הייתה קבוצת משנה מובחנת בין סוחרים המגרב, אלה גם אלה הטביעו את חותמם בכל פינה בתחנות המסחר ברחבי אגן הים התיכון.

וְעַל־לִסְמֵלָא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־נְרִי וְעַל־מִנְה וְעַל־מִנְה
 לְכָל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא
 לְכָל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא
 לְכָל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא
 לְכָל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא
 לְכָל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא
 לְכָל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא

וְעַל־לִסְמֵלָא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־נְרִי וְעַל־מִנְה וְעַל־מִנְה
 לְכָל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא
 לְכָל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא
 לְכָל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא
 לְכָל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא
 לְכָל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא
 לְכָל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא וְעַל־מִלְכָּא

א	אל"ף מרובעת
א	מרובעת-למחצה
א	מתרחטת
א	רהוטה

א.3.ב. הכתב הספרדי

בהתפתחות הכתב העברי בספרד מבחינים בשתי תקופות. הראשונה היא לפני הרקונקיסטה, אז ניכר הבדל בין הכתבים העבריים בספרד הנוצרית לבין אלו שהיו בשימוש בספרד המוסלמית:

¹⁴ מקור: אנגל, 1998, עמ' 409.

¹⁵ מקור: אנגל, 1998, עמ' 410.

¹⁶ מקור: אנגל, 1998, עמ' 393.

בספרד הנוצרית היה נהוג כתב עברי שקרוב בסגנונו לטיפוסי הכתבים העבריים שנהגו באירופה הנוצרית, ואילו הכתיבה בספרד המוסלמית הושפעה מהכתיבה העברית בארצות האסלאם ובארצות המגרב והתפתחה בזיקה לכתב המזרחי ונהג שם כתב מגרבי-אנדלוסי. לקראת סוף המאה האחת-עשרה, לאחר הרקונקיסטה שבמהלכה אוחדו פוליטית יהודי ספרד הנוצרית והמוסלמית, סוגל דווקא הכתב הספרדי של יהודי ספרד המוסלמית "הנכבשים" על שלושת סוגיו בכל חצי האי האיברי. מאמצע המאה השנים-עשרה ואילך נכנס טיפוס כתב זה לשימוש ככתב מגובש ואחיד, הכתב הספרדי-האנדלוסי, שאימוצו באופן כה נרחב מעיד על ההגמוניה של יהדות ספרד המוסלמית שהייתה באותה עת בשיא פריחתה ומקור להשפעה וחקיקי (בית-אריה, 1992, 2015).

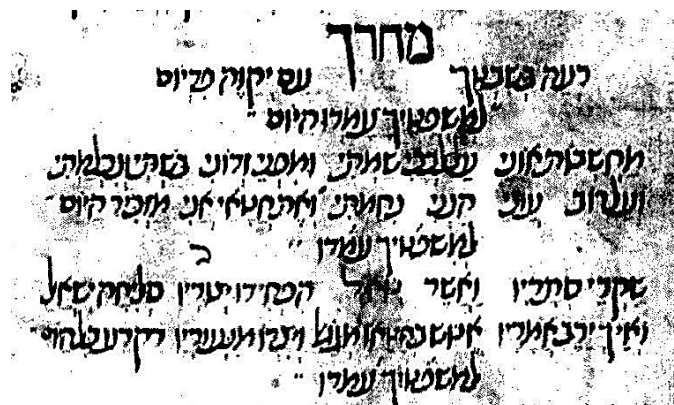
הכתב העברי הספרדי שהתגבש היה הבולט והמרכזי בין הכתבים העבריים ששימשו יהודים בימי הביניים ואחריהם בשל ההשפעה הפוליטית והתרבותית הגדולה של ספרד על העמים שבתוכה וסביבה, ביניהם גם יהדות ספרד. הכתב מהטיפוס הספרדי אומץ גם על ידי סופרים, כותבים ומעתיקים מחוץ לספרד, והופץ על ידי יהודים שהיגרו לארצות אגן הים תיכון לפני הגירוש ואחריו עד כי היה לכתב העברי הנפוץ ביותר (בית-אריה, 1992). בשל כך, יש להדגיש, החל מהמאה השלוש-עשרה המונח "כתב ספרדי" שנהוג במחקר הפלאוגרפי איבד את משמעותו הגאוגרפית ומשמעותו היא צורנית וסגנונית בלבד – הוא מכיל טיפוסים כתב מגוונים שהיו בשימוש במרחב גדול מאוד, ביניהם חצי האי האיברי, מגרב, צפון אפריקה, פרובנס, אמירויות מגרביות ומלכויות ספרד¹⁷ (בית אריה, 1987). לכתב הספרדי, בדומה לטיפוסי הכתב האחרים, שלושה סוגים מובחנים: מרובע, בינוני ורהוט.

כתב ספרדי מרובע: כתב משוכלל ומאוזן, הדור וקליגרפי, שלביצוע מדוקדק של כל חלקי אותיותיו על עיטוריהן, תגיהן ועוקציהן נדרשות משיכות קולמוס רבות. ברבות הימים יוחד כתב זה לחיבורים בעלי חשיבות: העתקות קליגרפיות של ספרי מקרא, תלמוד, הגדות של פסח, קודקסים של הלכות וכן אגרות ותעודות מיוחדות. דוגמה מפורסמת לכתב-יד בכתיבה ספרדית מרובעת הוא כתב-יד מבורגוס שבספרד משנת 1260 המכונה "כתר דמשק" (בית-אריה, 1992).

¹⁷ פירוט המרחב שבו נהג הכתב הספרדי: חצי האי האיברי, המגרב, אזורי ההתיישבות היהודית שבצפון אפריקה, אזורים שמעבר להרים הפירנאים – פרובנס ולאנגדוק התחתית שבצרפת, אמירויות מגרביות ומלכויות ספרד כגון סיציליה, ארצות אגן הים התיכון, איטליה הצפונית והדרומית, יוון וארצות הבלקן, טורקיה, סוריה, ארץ ישראל ומצרים (מלאכי, 1987).

כתב ספרדי בינוני: סגנון זה מתאפיין במראה אותיות עגלגל שנוצר ממשיכות קשתיות. האותיות נעדרות תוספות קישוטיות, לביצוען נדרשות פחות משיכות קולמוס והוא מבוצע בקולמוס החתוך בשיפוע קל. בשל מהירות הכתיבה שהתאפשרה באמצעותו הוא אומץ לכתיבת ספרים ולהעתקת טקסטים בלתי הדורים. סגנון זה התגבש מתוך התעגלות האותיות והגיע לשיאו במאה החמש-עשרה, ואף על פי שקצב הכתיבה בו עדיין אטי בהשוואה לכתב הרהוט בשל המספר הגבוה יחסית של הרמות הקולמוס שנדרשות לביצועו ניכרת בו נטייה ליצירת ליגטורות (צירופי אותיות הנכתבים במשיכה אחת) (ירדני, 1991). התפתחותן של אלו כבר בכתב הבינוני במאה השתיים-עשרה (לדוגמה באותיות אל"ף, ה"א ות"ו), מקשה על הבחנה והפרדה ברורה בין הכתב הבינוני לכתב הרהוט. בית-אריה (2015) מציע להבחין בין הכתבים באופן כמותי-יחסי על פי מספר משיכות הקולמוס, ולהגדיר כתב כרהוט כאשר מרובות בו הליגטורות והאותיות הרהוטות יותר מאשר בכתב הבינוני.

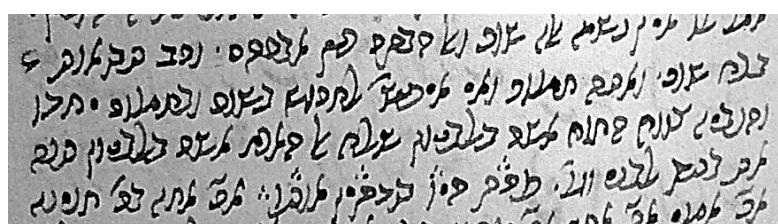
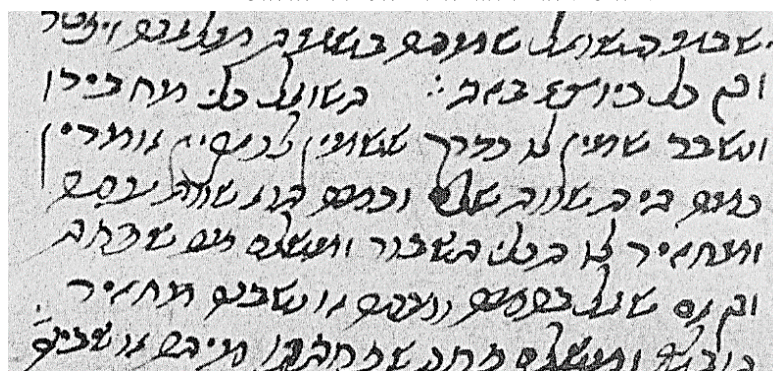

¹⁸ מקור: וייזר ופלסר, 2000, עמ' 30.

¹⁹ מקור: וייזר ופלסר, 2000, עמ' 62.

הכתב הספרדי הרהוט: השכלול המפותח של הכתב הרהוט כפי שבא לידי ביטוי כבר בשרידיו הראשונים שנמצאו מתחילת המאה האחת-עשרה באיגרות מתוניסיה, סיציליה ומספרד שנשתמרו בגניזה, מלמדים שכתב זה התגבש והתפתח עוד קודם לכן, בהשפעת הכתב הרהוט המזרחי המשופע בליטורות ובהשפעת הכתב הערבי. במבנה המורפולוגי של האותיות הרהוטות בכתב הספרדי מבחינים בחסרונם של רכיבי האות, ראשים ועוקצים, וכן בהתמזגותם של קווי יסוד מרכיבי האות לקו אחד (בית-אריה, 1987; ירדני, 1991). מראה הכתב הרהוט קל להבחנה: אותיותיו מופקות במיעוט מוקצן של משיכות קולמוס תוך ויתור על אלמנטים שונים בצורת האות, האותיות נקשרות זו בזו עד שלעתים נכתבות שלוש אותיות במשיכת קולמוס אחת, וכן האותיות עשויות להיבלע זו בזו. מאפיין נוסף הוא ניתוק של חלקי האות וחיבורן לאות הבאה, דבר המקשה על הפענוח. האות אל"ף לדוגמה, שלביצועה בכתב ספרדי מרובע נדרשו חמש משיכות קולמוס לפחות ובכתב הבינוני שלוש משיכות, בכתב רהוט נדרשה משיכה אחת בלבד ועמה המשיך הכותב לכתוב את האות הבאה ולעתים גם שתיים ואף שלוש אותיות. בשל קלות הכתיבה בו השתגר כתב זה בכתיבת אגרות, תעודות, טיוטות ורשימות פרטיות, עד שאומץ במאה השלוש-עשרה ככתב ספר לכל דבר (בית-אריה, 1987). דוגמאות לחיבור אותיות באופן זה ראו עמ' 72-70. מידת השתגרותו נכרת בכך שבמאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה חמישית מכל כתבי-היד נכתבו בכתב רהוט. הספר הראשון ששרד בכתיבה ספרדית רהוטה נכתב בסרגוסה והוא מתוארך לשנת 1253: העתק של מילון ערבי-ערבי, כתוב בערבית ובכתיבה רהוטה בכתב עברי (בית-אריה, 2015).

איור 10: התפתחות הכתב הספרדי הרהוט²⁰

²⁰ מקור: קטע מטיטוה יד חזקה רמב"ם, ששון, תש"ן. ויזר, 1992, עמ' 54. "ילקוט המכירי לספר משלי", 1460.

בכתב הרהוט מבחינים בשני אופני כתיבה: רהוט פרוד ורהוט מחובר. בכתב הרהוט הפרוד כל אות נכתבת לעצמה, מבלי לחברה לרעותה; כתב זה היה ככל הנראה הבסיס והשלב הראשון בהתפתחות הכתב הרהוט המחובר. כשזה האחרון מתבטא בשינוי המבנה המורפולוגי הבסיסי של אחדות מהאותיות ובהן אל"ף, ה"א ות"ו, שמתגבשות בכתיבתן לצורה חדשה כליל. חיבור האותיות שכה אופייני לסוג כתב זה נוצר בתחילה באקראי במהלך שטף הכתיבה מבלי להיענות לחוקיות כלשהי; עם התבססות סגנון זה, הקישור בין האותיות במגוון צורות הפך ליסוד סגנוני שמאפיין ומזהה את הכותב (אנגל, 1987). אחת העדויות הקדומות ביותר לכתב הספרדי הרהוט היא מכתב שמתוארך לשנת 1070 בקירוב שכתב נהראי בן ניסים, סוחר מתוניסיה שישב בפסטאט שבמצרים.

בכתבים אלה ובדומיהם ניתן להבחין במאפייני הכתב הרהוט בתהליך התהוותם:

(א) אותיות שמבוצעות במשיכת קולמוס אחת הן אל"ף, בי"ת, גימ"ל, דל"ת, ה"א, וי"ו, זי"ן, טי"ת, יו"ד, כ"ף אמצעית וסופית, מ"ם סופית, נו"ן אמצעית וסופית, סמ"ך, (עי"ן), צד"י אמצעית וסופית, קו"ף, רי"ש, ות"ו. (ב) אותיות שעשויות בשתי משיכות קולמוס הן: חי"ת, למ"ד, מי"ם אמצעית, עי"ן, פ"א ושי"ן (ירדני, 1991). (ג) ליגטורות – חיבור אותיות לאותיות שקודמות להן ניכר באותיות ה"א, יו"ד, וי"ו, נו"ן סופית, קו"ף ולמ"ד. (ד) הכנסת האות יו"ד בתוך אות אחרת, תופעה שתלך ותגבר בכתב הרהוט, והיא מתועדת לראשונה בכתב-יד מ-1282 שבו האות יו"ד מוכנסת לאות רי"ש (Birnbaum, 1971).

דרך התהוותן של אותיות הכתב הרהוט מהטיפוס הספרדי מתוך התפתחות, התרחקות וכתיבה שוטפת ומהירה של האותיות בכתב בינוני עד ליצירתן של אותיות שונות לחלוטין רוכזה באיור 11. מעניין לציין שבישיבות שבהן ביקרתי לצורך מחקר זה, ובין המרואיינים המשכילים שהכירו כתב זה מילדותם, ידעו רבים מהם לשרטט את התפתחות האותיות בדרך טבעית, כפי שמעלה המחקר. כשהראיתי לחוקרי כתב מהאקדמיה את שרטוטם של המרואיינים, ומנגד כשהראיתי לכותבים את השרטוט מספרי מחקר, הביעו אלה גם אלה פליאה על תיאור התהליך הדומה. לטבלת התפתחות הכתב כפי שתיאר אחד המרואיינים ראו נספח ג.

איור 11: טבלת התפתחות אותיות הכתב הרהוט בספרד מצורת היסוד לצורה הרהוטה²¹

האות	תיאור התפתחות האות	שלבי התפתחות האות
א	אלכסון האות התמזג עם המשיכה השמאלית.	א . א . א
ב	שלושת קווי היסוד ניכרים ולעתים מודגש עוקץ הגג.	ב . ב . ב
ג	נשמרו שני קווי היסוד.	ג . ג . ג
ד	נשמרו שני קווי היסוד.	ד . ד . ד
ה	התמזגו שלושת קווי היסוד למשיכה אחת. הלולאה בראשה התהוותה מקישור האות שלפניה.	ה . ה . ה . ה . ה
ו	קו ישר.	ו . ו . ו
ז	שומרת על ראשה המורכב ומדגישה אותו בצורת עיגול קטן.	ז . ז . ז
ח	התמזגו הגג עם הרגל הימנית.	ח . ח . ח . ח
ט	התמזגו המשיכה הימנית עם הבסיס לקשת רחבה, והבסיס התחבר לראש המשיכה השמאלית הארוכה.	ט . ט . ט . ט
י	קו קצר. התמזגות הגג עם קו ימין.	י . י . י
כ	התמזגו שלושת הקווים לקשת רחבה.	כ . כ . כ
ך	התפתחה מצורה קשורה לאות שלפניה.	ך . ך . ך . ך
ל	התמזגות הגג עם האלכסון. לעתים ניתקים שני חלקיה, והתורן מתקשר לאות הבאה, במנותק מהגוף.	ל . ל . ל . ל
מ	התמזגות הגג ומשיכת האורך השמאלית, והם משוכים לשמאל מן הקצה התחתון של משיכת האורך הימנית. לעתים ניתקת הקרן מהגוף ומתחברת לאות הבאה.	מ . מ . מ . מ
ם	עשוי כעיגול במקום כריבוע.	ם . ם . ם
נ	הקו מתעגל, לעתים מתחברת לאות שאחריה.	נ . נ . נ
ן	לעתים מתקשתת מאוד לשמאל בבסיסה.	ן . ן . ן
ס	הגוף עשוי כעיגול, והמשיכה השמאלית מתחברת אל הבסיס בקצה העליון.	ס . ס . ס . ס . ס
ע	קווי היסוד נשמרו, לעתים נכתבת במשיכה אחת.	ע . ע . ע
פ	התמזגות המשיכה הימנית עם הבסיס לקשת.	פ . פ . פ
ף		ף . ף . ף
צ	התחברות המשיכה הימנית לקצה העליון של משיכת האורך.	צ . צ . צ . צ
ץ		ץ . ץ . ץ
ק	התמזגות כל קווי היסוד, וחיבור הרגל לקצה התחתון של המשיכה הימנית.	ק . ק . ק . ק . ק
ר	התמזגות שני קווי האות למשיכה אחת קשתית.	ר . ר . ר
ש	התחברות הזרוע האמצעית לראש הזרוע השמאלית וזו התיישרה והתארכה.	ש . ש . ש . ש . ש
ת	התמזגות גג האות עם המשיכה הימנית, והתקשרות של זו במשיכה נוספת אל הרגל השמאלית.	ת . ת . ת . ת . ת . ת . ת . ת

²¹ מקור: הטבלה עוצבה למחקר זה על בסיס מידע המופיע בירדני, 1991, עמ' 222.

הכתב הרהוט מתהווה אצל כל כותב באופן ייחודי לו. עדויות לאופיו האינדיווידואלי של כתב זה ניתן לראות כבר בכתבי הרמב"ם, שהתגורר באנדלוסיה בשני העשורים הראשונים לחייו באמצע המאה השתיים-עשרה. במכתבים אלה עולה גם עדות לסוגי הכתיבה האחרים שהיו נהוגים בידי הכותבים המשכילים באותה עת (בית-אריה, 1982). הרמב"ם כתב בכתב רהוט ייחודי זה וכך גם כבר רבו לפניו, אבן מיגאש. יש להבהיר שהמונחים והשמות לטיפוסי ולסוגי הכתבים שננקטו עד כה בפרק זה, ומשמשים במחקר לא ננקטו על ידי כותביהם במאות הקדומות, ולמרות שנדיר מאוד שאדם ינקוב בשם הכתב שבו הוא כותב, אבן מיגאש וכן הרמב"ם מזכירים את סוג הכתב הרהוט בתשובותיהם ומכנים אותו בשם **מעל"ק ומעאלקה**, שפירושה בערבית "התלוי" (ספר שאלות ותשובות אבן מיגאש, מהד' חסידה, תשנ"א; תשובות הרמב"ם, סימן רס"ח). מונחים אלה שהם לבו של מחקר זה ומונחים ופירושים נוספים לשמו ולמראהו של הכתב הרהוט יורחבו בפרק הבא.

התפשטות הכתבים ועצירת המחקר במאה השש-עשרה התפשטות הכתב הספרדי לסוגיו ניכרה החל מהמאה השלוש-עשרה מעבר לחצי-האי האיברי: הוא הגיע צפונה אל מעבר להרי הפירנאים ולפרובנס, דרומה אל מעבר לים לצפון אפריקה, ומזרחה לארץ ישראל, ביזנטיון ואיטליה (בית-אריה, 1992). כתב רהוט לא התפתח כלל בימי הביניים בביזנטיון ובתימן, וכן הוא לא התפתח בכתב מהטיפוס המזרחי. במזרח התפתח הכתב הרהוט רק בראשית העת החדשה עם התפשטות הכתבים הספרדיים עקב גירושי ספרד ופורטוגל. גם הכתב הרהוט האשכנזי באירופה הנוצרית המערבית התפתח רק בשלהי המאה החמש-עשרה (ירדני, 1991). בימי הביניים ניתן עדיין להבחין בסגנונות מקומיים של הכתיבה, אם כי לעתים כבר לא ניתן להבחין אם מקורה של הכתיבה בספרד או בצפון אפריקה, וכך גם קשה להבחין בהבדל גוון הכתיבה בין ספרד ופרובנס. החל מהמאה השש-עשרה נפרעה הטיפולוגיה המסורתית, טושטשו האבחנות ונוצר מערך חדש של כתבים ברחבי אגן הים התיכון שהושפעו מהכתב הספרדי והתמזגו עמו (בית-אריה, 1982; 1992). בנקודה היסטורית זו עצר המחקר הפלאוגרפי את המעקב אחר כתבי יד עבריים ואת תיאור התפתחותם. (ראו נספח ד). אולם הכתיבה מהטיפוס הספרדי ובעיקר הכתיבה הרהוטה, כחלק מתרבותם ומזהותם של הכותבים, המשיכה להתקיים בפזורות היהודים במגרב, במזרח ואף בבלקן עד לדורות האחרונים, כשבכל קהילה היא מקבלת צביון ייחודי ומזוהה.

4.א. הכתב האשכנזי

טיפוס הכתב האשכנזי התפתח אף הוא מהכתב המזרחי שמוצאו מבבל, שעשה דרכו לאירופה בנתיב הצפוני ולא דרך מצרים כפי שהיה בכתיבה הספרדית. עדויות להתפתחותו מבחינים מראשית המאה

השלוש-עשרה, ולצד כתב ספר מרובע אשכנזי שניכר באיכויותיו הקליגרפיות צומחים סגנונות של כתב שוטף, חסר דקדקנות קליגרפית, שבו נראים ניצני כתב רהוט. כתב זה הופק באמצעות קולמוס נוצה גמיש שאפשר את יצירתם של רכיבים וקישוטים עדינים. הוא הושפע מהתרבות הנוצרית והתגבש בשני טיפוסים כתב ספר נבדלים ובסגנונות כלאיים: איטלקי ואשכנזי-צרפתי (סיראט, 2013). הכתיבה האיטלקית ניכרת בסגנון הרמוני, קליגרפי ואלגנטי, ואילו הכתיבה האשכנזית-צרפתית סופגת את השפעת התרבות הגותית, סגנון ששלט במאה השלוש-עשרה באירופה. כתיבת האותיות בסגנונות אלה היא אטית וקפדנית, במסגרתם נשמרה צורתן של הכתב ולא חלו בו שינויים מפליגים. הכתב האשכנזי שומר על צביונו זה עד המצאת הדפוס (ירדני, 1991; אנגל, בדפוס).

לכתב באשכנז (כולל צפון-צרפת ואנגליה) שני מאפיינים ייחודיים: האחד הוא צורת שרטוט השורות, שנעשתה באופנים שונים בכל הכתבים העבריים כתשתית ראשונית למלאכת הכתיבה במטרה לעזור לסופר לכתוב בשורות ישרות. בכתיבה הקדומה על פפירוס שהיה עשוי מצמחים, תהליך ייצורו הביא לכך שעל פניו נראו שורות מאוזנות שהן קווי הצמח, ובהם נעזר הסופר כדי לכתוב ישר, אך משעברו לכתיבה על קלף או על נייר היה הכרח לשרטט שורות. בכתב האשכנזי הפך שרטוט זה למרכיב אסתטי חשוב, ומבחינים בו בצורה ייחודית שמקיפה לחלוטין את השטח הכתוב. המאפיין הנוסף של כתב המרובע באשכנז, שהוא מהותי וחשוב להבחנה בין הכתבים האשכנזי והספרדי, הוא מיקום הצבת הכתב ביחס לשורה: בעוד שבכל טיפוס הכתב העברי בכל האזורים נכתבו האותיות מתחת לשורה באופן שמכונה "תלייה", כך שגג האותיות נושק לקו השורה העליונה, באשכנז בימי הביניים הוצבו האותיות מעל השורה – למעשה בין שני קווים משורטטים. כיום כתיבת סת"ם אשכנזית נכתבת אף היא, בדומה לכתיבה הספרדית, כשהיא תלויה מן השורות ומטה, אך בימי הביניים אין כתב-יד כאלו והכתב האשכנזי בדומה לכתבים הלועזיים במרחביו התגבש נכתב מעל השורה (סיראט, 2013).

איור 12: הכתב ביחס לשורה: מימין בכל הארצות פרט לאשכנז, משמאל באשכנז²²

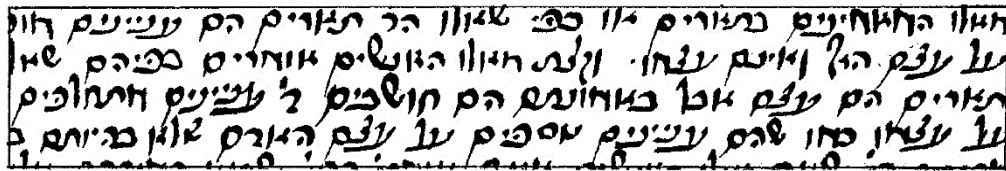
א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל מ נ ס ע פ צ ק ר ש ת	א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל מ נ ס ע פ צ ק ר ש ת
א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל מ נ ס ע פ צ ק ר ש ת	א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל מ נ ס ע פ צ ק ר ש ת
א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל מ נ ס ע פ צ ק ר ש ת	א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל מ נ ס ע פ צ ק ר ש ת

לצד כתב הספר המרובע התפתחה החל מהמאה השלוש-עשרה גם כתיבה אשכנזית רהוטה. תהליך ההתרחקות ארך כמה מאות שנים, התעצם לקראת אמצע המאה החמש-עשרה והגיע לרהיטות

²² מקור: סיראט, 2013, עמ' 126.

מלאה במאה השש-עשרה, ובו כבר ניכרת צורת הכתב הרהוט בן-זמננו שהתהווה ממנו. קווי האותיות התעגלו וחלו שינויים בצורתן היסודית של אחדות מהאותיות.

איור 13: כתיבה אשכנזית רהוטה בכתב יד משנת 1470²³

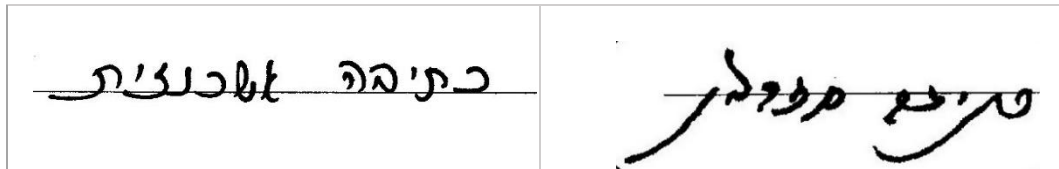
תהליך התרהטות הכתב האשכנזי דומה לתהליך ההתרהטות שחל בכתב הספרדי. תהליך שבו ניכרת מגמה טבעית המוצאת ביטוי בתופעות ביניהן: צמצום משיכות קולמוס, צירופי אותיות, הימצאות אותיות מקושרות ושינוי מורפולוגי במבנה אותיות יחידות. התהליך מגיע לשיאו במאה השש-עשרה, אולם להבדיל מהכתב הספרדי שבו נוצר סוג כתב שלישי, כתב ספרדי רהוט, שבמסגרתו השתנתה צורת האותיות כמעט לחלוטין, בכתב האשכנזי נותרו שני סוגי כתב בלבד. היינו, הכתב האשכנזי לא הגיע לרהיטות מלאה שבו הכתב מבוצע בצורה מחוברת, כמו בכתב הספרדי הרהוט וכתבים לועזיים (אנגל, בדפוס). כך שלמעשה כיום אנו כותבים בכתב שוטף, פרוד.

בהתבוננות משווה בין צורת האותיות של הכתב האשכנזי הרהוט לבין אותיות הכתב הספרדי הרהוט לא יקשה להבחין שבעוד הכתב האשכנזי שומר על דימיון צורני וזיקה לקווי היסוד של האות המרובעת השוטפת, הכתב הספרדי התפתח מגלגול צורות האותיות של הכתיבה הבינונית שכבר היא בעצמה רחקה מאותיות הספר. שוני זה בהתהוות האותיות בהכרח משליך על צורת האותיות, רמת החיבור והקישור ביניהן וכפועל יוצא על קריאותו של הכתב הרהוט. כך למשל האותיות ה, ש, ק, ר, ת בכתיבה רהוטה בת ימינו: ה, ש, ק, ר, ת, שומרות על קווי היסוד של האות המרובעת האשכנזית מימי הביניים, ומבוצעות בהתקשנות הקווים (האות ש"ן שלכאורה השתנתה, למעשה שומרת על צורתה באשר הלולאה התהוותה בכתיבה מהירה במהלכה התחברו שתי הזרועות השמאליות של האות ך המרובעת, והאות למרות מראה המעוגל שומרת על צורתה הבסיסית). ואילו בכתיבה ספרדית רהוטה התחברו קווי האות בתהליך כתיבה מואץ, כבר בשלבי התהוות הכתב הבינוני ונוצרו אותיות במראה אחר לחלוטין (ראו מטה, בהתאמה: ה, ש, ק, ר, ת).

²³ מקור: ירדני, 1991, עמ' 210.

שוני מהותי נוסף בין טיפוס הכתבים הרהוטים, שאליו נחזור ונידרש בשלב מאוחר יותר ושאותו ראינו גם בכתיבה המרובעת, הוא מיקום הכתב ביחס לשורה: הכתב הרהוט האשכנזי נכתב מעל השורה, בעוד שזה הספרדי נכתב מתחת לה.

איור 14: הכתב ביחס לשורה: מימין כתיבה ספרדית, משמאל כתיבה אשכנזית²⁴

א.5. השפעות על התגבשות הכתב

להבנת התופעה של היווצרות שפע הכתבים בתפוצות ישראל בטיפוסים ובסגנונות כה שונים זה מזה על מאפייניהם הייחודיים, יש צורך לעמוד על הגורמים הרבים שהביאו לכך, ביניהם: גורמים טכניים כמו אופיים של כלי הכתיבה ומצעי הכתיבה, חיקוי סגנונות והשפעות תרבותיות, אסכולות ובתי-אולפנא שונים, סביבה גאוגרפית, מסורות כתיבה שמרניות או פתוחות, מגע עם לשונות וכתבים אחרים, ואף מהפכת הדפוס במאה החמש-עשרה. אחדים מהגורמים הם גלויים ומכוונים ואחרים חלים מבלי משים; אחדים השפעתם מיידיית, ואחרים חלחלו אל הכתב לאורך השנים.

א.5.א. השפעת חומרי הכתיבה וכלי הכתיבה

צורת האות כפי שהתגבשה במרחב קהילות ספרד שונה מהצורה שהתגבשה במרחב האשכנזי. ההבדל בין שני הכתבים נובע בראש ובראשונה ממכשיר הכתיבה שבו מבוצעות האותיות – קולמוס הקנה בכתיבה הספרדית והנוצה בכתיבה האשכנזית, וכן אופן גילופו של המכשיר והאחיזה בו. קולמוס הקנה גולף מהצמח *arundo donax* או *phragmites communis*, שצמח ליד מקורות המים והיה בשימוש במזרח מסוף התקופה הפרסית וראשית התקופה ההלניסטית ועד העת החדשה. קולמוס זה החליף את הקנה של צמח יונקוס מאריטמוס ששימש לכתיבה במצרים, שהיה גמיש יותר והוכשר לכתיבה בכך שראשו הופרד לסיבים וכתבו בו כבמכחול שטוח ודק. תנועת הכתיבה בו הייתה חופשית (ירדני, 1991).

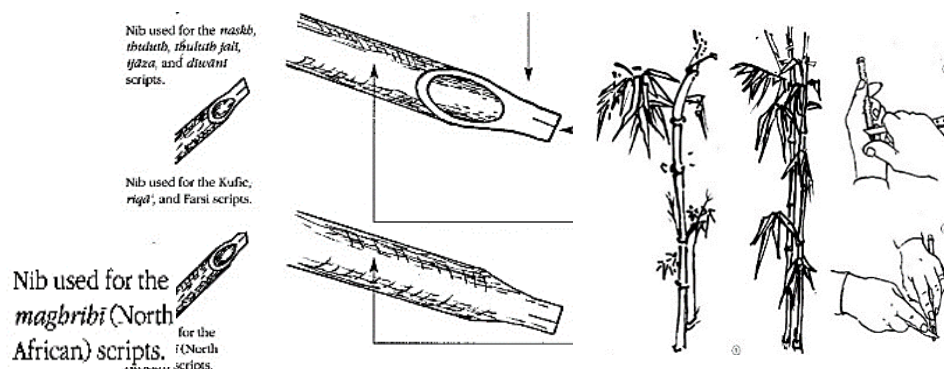
להכנת הקולמוס לכתיבה, כפי שנוהגים עד היום, גולף ראשו, חודד ונחרץ בו סדק כדי להגמישו ולאצור בו דיו. קצה הקולמוס נקטם בהתאם למטרתו, בדומה לחיתוכי הקנה בכתיבה ערבית: קנה מחודד שימש לכתיבה קורסיבית אחידה, וקיטומים רחבים יותר לכתיבות אחרות

²⁴ מקור: דמרי, תשע"ג, עמ' כו.

(ירדני, 1991; Khan, 2001). חיתוכו בשיפוע קל אפשר כתיבה בקווים אחידים אך מנע את האפשרות להפיק קווים דקים ועדינים, ועל כן לא נוצרו הבדלים ניכרים בין המשיכות האנכיות לאופקיות בביצוע האותיות ומראה הקווים בכתב שנוצר היה אחיד (ירדני, 1991). מבנה הקולמוס, קשיותו וקיטום קצהו לרוחב, שנבדלו מהקנה הקדום והגמיש יותר ומדרך שימוש במצרים, אפשרו כיווני משיכת קווים מוגבלת מלמעלה למטה ומשמאל לימין בלבד. משיכת קווים בכיוון אחר הייתה נבלמת על ידי מצע הכתיבה וגורמת לשבירת חוד הקולמוס.

למרות מגבלה זו קולמוס הקנה היה נוח להפקת כתיבה רהוטה, וככל הנראה הוא זה שהביא להתפתחות המואצת של הכתב הרהוט הקורסיבי שקושר אות לאות בענף המוסלמי-ערבי של הכתב העברי מאות שנים לפני שהתפתח בכתב העברי במרחבי ארצות הנצרות (בית-אריה, 1982; סיראט, 1992). השפעתו המהותית של מבנה הקולמוס על הכתב ניכרת גם בהיווצרותן של האותיות המרובעות בתקופה קדומה בכתב העברי. ואפשר שעצם שינוי כלי הכתיבה, מקנה המכחול כפי שנהג במצרים לכתיבות רהוטות מעוגלות לקולמוס קטום על מגבולותיו, הוא שהביא לריבוע הכתב העברי ולהתפתחות ההבדל בין עובי הקווים המאוזנים הרחבים לקווים המאונכים הדקים במבנה האותיות (ירדני, 1991). ואילו הקולמוס המחודד שנהג בעיקר במערב ובצפון-אפריקה עד לתקופות מאוחרות ואף לשלהי המאה התשע-עשרה אפשר את התהוות והתפתחות הכתב הרהוט והמחובר יותר ויותר.

איור 15: חיתוכי הקנה ליצירת קולמוס: משמאל למטה – קצה מחודד שמיועד לכתב מגרבי צפון-אפריקאי²⁵

בארצות אירופה החל להתפשט מסוף ימי הביניים השימוש בעט נוצה שהיה ידוע כבר בתקופה ההלניסטית. הנוצה, אף על פי שחיתוכה דומה לקולמוס, היא גמישה יותר, נענית ללחץ המשתנה של הכתיבה, ובכך מאפשרת יצירת קווים מגוונים בעוביים שונים ובניגודי רוחב. עם זאת, מבנה

²⁵ מקור: Khan, 2001, pp. 22-23.

הנוצה וגילופה מקשה על הכותב ביד ימין למשוך קווים מאוזנים מימין לשמאל, כפי שנדרש בביצוען של אחדות מהאותיות בעברית; דבר זה מנע מחד גיסא התפתחות של כתב רהוט שקושר אותיות בכתב האשכנזי, אך מאידך גיסא אפשר את היווצרותו של כתב מהיר, מופרד באותיות וקריא יותר מהכתב הרהוט והמקושר הספרדי (סיראט, 1992).

א.5.ב. השפעות המרחב התרבותי

הכתב הרהוט נוח להשפעה סגנונית: בהיותו משוחרר מהחוקים המגבילים של אסכולת הכתיבה המסורתית, הוא מושפע רבות מהסביבה התרבותית שבה הוא מתפתח. בארצות תפוצותיהם השונות השתמשו היהודים לרוב בשתי לשונות ובשני כתבים, ועל כן הסתגלותם ללשון ולכתב של ארץ מגוריהם, הדרך שבה כתבו אותיות אלו וכיוון משיכת קווי האותיות השפיעו גם על האופן שבו כתבו את אותיות הכתב העברי – מכיוון שהיד הורגלה בתנועות מסוימות ומבלי משים ביצעה באופן דומה את הכתבים השונים (ירדני, 1991). כך רב הדמיון בין הכתיבה העברית שהופקה בארצות האסלאם לבין הכתיבה הערבית וניכרת השפעה חזקה של הקליגרפיה, האסתטיקה והדוקטוס²⁶ של הכתב הערבי על כתב עברי זה (בית-אריה, 1982). מנגד רבים הדמיון וההשפעה בין הכתיבה הלועזית והכתב הלטיני באירופה לבין כתיבת העברית מארצות אשכנז (ירדני, 1991; אנגל, בדפוס).

¶ q oir more canandi tuam i nonam
fuisse a tamde supia q illo q nabu
chodonosor statuam erectis qm oiba
acola nam ppar i iur comu suam
i apri fustis t m oie genua flecte
bat usq ierlm qd ier exponeas os hme
it equiaoi eato q ter i oie genua fuit
flectant i i tua statu i nona i in cas
quap ioris lam mariam uirgim lau

ויקב טכת) ויט ויריית נגד וזה הי יעקב וקווי כלי
נקט עד טתחטך ריטנרל טכת ויט ויוסיפ ויהוי
כרז פתל השחי ויתפלי יוס טל טכת כעט ויו קדוש שי הו
הטכ יזה יי יסי יוס י כפסח עד טתחטך ויטכ כעט יט ו
וטכת ויט עד ויכר יי כט וי יי יי עכט וי יי כט עכ
ייו יסוד עד טתחטך ויטכ כעט יט ויטכט וי יי כרז וי וי
חכית תביו גב עט ויט וי יי יזה וי הינה וי וי יי יי טה

זכורו למ רמ רזר טרז מלר למ רזר למ למ זכורו למ
לר למ למ רזר למ למ רזר למ למ רזר למ למ רזר למ
למ למ למ למ למ למ למ למ למ למ למ למ למ למ למ
למ למ למ למ למ למ למ למ למ למ למ למ למ למ למ

איור 16: השפעות המרחב התרבותי וכלי הכתיבה על הכתב: מימין כתב עברי בהשפעה גותית, למטה: כתב עברי בהשפעת הכתיבה הערבית²⁷

²⁶ דוקטוס – סדר, כיוון ומספר משיכות הקולמוס ליצירת אות.
²⁷ מקור: למעלה: סיראט, 1992, עמ' 50. למטה: ירדני, 1991, עמ' 224

א.5.ג. השפעת סוגי הכותבים ומסורות כתיבה

התפתחותו של כתב היא תהליך אטי שלרוב מתחיל בשימוש של בני שכבה חברתית אליטיסטית צרה – כמו חצר המלוכה או אנשי השלטון, המקדש או ההנהגה, וברבות הימים הוא מתפשט ומתרחבים מעגלי הכותבים בו. בעוד שבקרב האליטה השימוש הוא לרוב שמרני ומציית לחוקים נוקשים, בקרב סופרי חצר ומשתמשים נוספים שמאמצים אותו לצרכיהם מתפתחת במקביל כתיבה מהירה יותר. בהיותם חופשיים ממסורות מחייבות ובחיפוש אחר קיצורי דרך בכתיבתם, הכותבים הללו פתוחים להשפעות ומביאים להתפתחות הכתב. לא פעם מתקיימים בקרבם בו-זמנית מספר סגנונות שמשפיעים אלה על אלה מבלי לדחוק זה את זה (נוה, 1988; הררי, 2011). בהתאם לכך, סקירה של הכותבים השונים בקהילות היהודיות והשימושים שעשו בכתב תסייע להבנת התפתחות הכתב בכלל והכתב הרהוט בפרט ותרומתם ותפקידם של הכותבים עצמם לתהליך.

סופרים מקצועיים ומעתיקים: סופרים ומעתיקי ספרים התאמצו שכתבתם תהיה מסודרת ויפה, זאת מכיוון שכתבו עבור מזמיני ספרים או ביקשו למשוך ולעניין קוראים בחיבוריהם. על כן כתיבה זו משקפת את סגנון הכתיבה הנהוג ואת תרבות המקום והזמן (סיראט, 1992). הסופרים שימרו את הכתב המרובע הקליגרפי שהפך לסוג הכתב הפורמלי והמסורתי: כתב זה שימש לכתיבת ספרי תורה וכתבי קודש ועל כן נשמר בקפדנות, ולאחר שהתקבע לא חלו בו שינויים מהותיים במשך מאות שנים מן המאה התשיעית ואילך למעט הבדלים דקים בהשפעה מקומית (נוה, 1988). בעבודתם של הסופרים המקצועיים אפשר למצוא גם את הכתיבה המהודרת הקליגרפית שלביצועה נדרשה מיומנות: הסופר שהעתיק ספרי תורה נדרש לידיעה מדוקדקת של ההלכות הנוגעות לכתיבת ספרי תורה, שהרי כל סטייה עלולה לפסול את מלאכתו (ירדני, 1991). בכתיבה זו אופיו האינדיווידואלי של הכותב אינו בולט לעין, כמו בכתיבתו של האדם המודרני.

לבלרים ופקידים: הללו היו כותבי תעודות שכתבתם-מלאכתם, בהם סופרי בית הדין וסופרי ישיבות, מנהיגים ואישי ציבור העוסקים בכתיבה מתוקף תפקידם, וגם מי שמוצאים את פרנסתם בכתיבת מכתבים לאנשי הקהילה שאינם בקיאים בכתיבה ולעתים כלל אינם יודעים קרוא וכתוב (אנגל, 1998). כתב ידם של הלבלרים ששימש למסמכים רשמיים נדרש להיות קריא וברור ולכן צורת האותיות ברורה, ועם זאת בכתב זה כבר ניכרת מגמת התרהטות מכיוון שהסופר ממעט להרים את ידו ממצע הכתיבה כדי להאיץ את קצב הכתיבה. כך נוצרים לעתים מאפיינים אישיים לכל כותב בדמות קישורים או חצאי קישורים בין משיכות האותיות (נוה, 1988; ירדני, 1991).

כותבים אלו לרוב שלטו בשלושת סוגי הכתב ועשו בהם שימוש לפי הצורך והייעוד ודוגמאות רבות לכך עולות בתעודות מהודרות שכתבו כמו כתובות נישואין או בפנקסי קהילה, שערי ספרים ועוד.

רבנים, מלומדים, לומדים ומשכילים: מלומדים הכותבים לצרכיהם האישיים תעודות או מכתבים, או לחילופין משכילים הכותבים טיטות לספריהם, אינם אמונים או מחויבים למסורת נוקשה ועל כן בכתיבתם התרבו המאפיינים האינדיווידואליים בצורת האותיות. ככל שרמתו של הכותב הייתה גבוהה יותר, כך מבחינים יותר במאפייני כתב טיפוסי אישי (אנגל, 1998). הכתב בידיהם של המשכילים היה כחומר ביד היוצר וכל כותב פיתח בודעין או שלא בודעין דרכי קיצור משלו וכך תרם בדרכו להתפתחות הכתב (נוה, 1988). תרומה נוספת להתפתחות הכתב באה מכיוונו של אנשים פרטיים יהודים בני-תורה שהעתיקו ספרים ללימוד ולצרכי עצמם ברחבי הקהילות היהודיות גם במקומות מרוחקים ביותר והביאו לסטיות מהכתיבה התקנית ולהתרופפות המסורת. מעתיקים אלה, בניגוד לסופרים ולמעתיקים המקצועיים, לא נצמדו למסורת הכתיבה הקפדנית וכתבו בסגנונם האישי כשהם מבקשים לא פעם לחסוך בזמן ובעלויות הנייר, דבר שהתבטא בצורת האות ובקיצורים רבים במהלך כתיבתם. העתקת ספרים של אדם לעצמו, שהייתה מפותחת מאוד בקהילות היהודיות, שונה מאוד ממסורת העתקת הספרים בעולם הנוצרי – שם הועתקו הספרים בכתיבה מוקפדת במנזרים ולימים באוניברסיטאות ובכך נשמרה מסורת הכתב (בית-אריה, 1982; ירדני, 1991). היות וכך, ניתן לראות בין כתבי-היד העבריים ששרדו דוגמאות לטיטות ספרים בכתב רהוט, אישי ולא מוקפד, ספרים שנכתבו והועתקו בכתב רהוט ומחובר ומנגד ספרים שהחלה העתקם בכתב מהודר יחסית ואט אט גולש המעתיק לעצמו לכתב מהיר יותר ורהוט.

שוליות ובעלי מלאכה: הללו סיימו לרוב שתיים עד ארבע כיתות לימוד שהתמקדו בעיקר בקריאה, ועל כן הכירו בעיקר את הכתב הקורסיבי שהיה פשוט ללימוד. הם השתמשו בו באופן מצומצם תוך שימור צורתו (נוה, 1988). בכתובות נישואין רבות מבחינים בחתימות החתן שהן עשויות אותיות פשוטות וגסות המעידות על ידיעה בסיסית בלבד של האותיות, ובכתובות אחרות חתמו העדים במקום החתן אשר יש להניח שלא ידע כלל לכתוב או לחתום.

סוחרים וכותבים אחרים: בקבוצה נרחבת זו מצויים כל הכותבים שהשתמשו בכתב לצרכיהם היומיומיים. וזאת לדעת שבמחצית השנייה של ימי הביניים רמת האוריינות בחברה היהודית הייתה גבוהה יחסית לסביבתה, היות וארגוני החינוך בפזורות היהודים הקנו ידיעת קרוא וכתוב לכל ילד (בית-אריה, 1982). כל אלה ביקשו לעצמם כתיבה מהירה ונוחה, ופעלו ללא כל רגישות למסורת ולשמרנות לאומית. ביניהם היו גם סוחרים רבים, שבמסעותיהם על פני הארצות

ובקשרים שטוו בין הקהילות הפיצו את הכתב וקלטו לתוכו השפעות מקומיות. הכתב הרהוט היה בידיהם כלי פרקטי ודינמי שמשתנה בהתאם לצרכים. ותרומתם ניכרת בהתפתחות ובהפצת הכתב.

תרומה זו המיוחסת לסוחרים אינה מפתיעה כלל ועיקר לאור ההיסטוריה של הפצת הכתב בעולם: היו אלה הסוחרים ויורדי הים הפיניקים שסחרו עם העולם העתיק ובמסעותיהם הפיצו את כתבם בין עמי אגן הים התיכון, ביניהם גם העבריים והארמים (נווה, 1988), וכן הביאו את הכתב למושבה הפיניקית החשובה קרתגו שבצפון-מערב אפריקה (ירדני, 1991). בדומה לכך הסוחרים המגרים, רובם צאצאי יהודי בבל ופרס, היו אלה שהביאו עמם את הכתב המזרחי כשהיגרו לצפון אפריקה ובכך אפשרו את התרחטותו הניכרת של הכתב המגרי קודם להתרחטות הכתב בספרד. בשלב מאוחר יותר התפשטותו של כתב זה מעבר לגבולות המגרב מוסברת שוב בין היתר בניידותם הרבה של סוחרים המגרב ובהתיישבותם במזרח, בסיציליה ובמצרים (בית-אריה, 1982; אנגל, 1998).

יש להבהיר כי כפי שעולה מהממצאים בגניזה הקהירית, הסוחרים היהודים בתקופות התגבשות הכתב חלשו על כל ארצות הים התיכון ופעלו ביניהן כחבורה הדוקה מתוך יחסים הדדיים ורב-צדדיים. לשם כך הם נזקקו לכתב פשוט כאמצעי תקשורת ולתיעוד פעולותיהם וסחורותיהם. גם אם כיום המחקר ממעיט בהערכה שהסוחרים היהודים אכן תיווכו בין עולם הנצרות לבין עולם האסלאם, עדיין נוכחותם במרחב הייתה משמעותית מאוד – בעיקר בנמלים המרכזיים של סיציליה ותוניסיה. עדות לכתיבת אגרות מסחריות בכתב רהוט על ידי סוחרים, גם אם לא שלטו בערבית, מצוי אף הוא בגניזה (גויטיין, 1962).

סקירה היסטורית זו של התפתחות הכתב העברי מגיעה עד ספה של המאה השש-עשרה. אך לא ניתן לסיימה מבלי להכניס לתמונה את מהפכת הדפוס, שהשפעה רבה לה על הכתב ומלאכת הספר בכלל והעברי בפרט.

א.5.ד. המצאת הדפוס וההשפעה על כתבי יד

המצאת הדפוס במאה החמש-עשרה הביאה למהפכה במלאכת הספר והכתב ולהתפתחות מסורות, מנהגים וצורות שנראו בדפוס לראשונה. מנהגים אלה הופצו ונשתגרו ומאז לא שונו: כך לדוגמה הופץ ונתקבע מנהג חלוקת פרקים, ספירת הפסוקים והפרקים בתנ"ך, וכן צורתה של האות מסוג בינוני. הספר העברי הראשון ששנת הדפסתו ידועה הוא פירוש רש"י לתורה, שהודפס ברג'ו די קלבריה שבאיטליה בשנת 1475 (הרל"ה). המדפיסים השתמשו באותיות שגולפו בהשראת הכתב הספרדי הבינוני – הוא הכתב הספרדי החצי-רהוט, ומכאן נפוץ כינויו של הכתב הבינוני "כתב רש"י". השימוש בדגם אותיות זה מלמד על תפוצתו הרבה של הכתב הבינוני מטיפוס ספרדי

בתקופה זו. תקופת הפריחה של האות העברית בדפוס הייתה בשלהי המאה החמש-עשרה, ותרומה נכבדה מיוחסת לגרשום שונצינו שבהשפעת בית הדפוס שלו השתלט דגם האות הספרדי שהונהג על ידם, אם-כי יש להניח שכתב זה נבחר מתוך שיקולים מסחריים בהיותו הכתב השגור בקרב קהל הצרכנים הגדול ביותר (בית-אריה, 1982; ירדני, 1991; סיראט, 2013).

הדפוס הביא לריבוי ספרים, לתפוצתם הנרחבת של אלה מביניהם שהביקוש להם היה גדול, ובאופן טבעי גם לירידה במחירי הספרים ולנגישות רבה שלהם מכיוון שתהליך ייצורם הוזל באופן ניכר. השפעת הדפוס הייתה מהירה עד כדי כך שבשנת 1595 היה כבר לכל משפחה, לרבות משפחות עניות, ספר אחד או שניים לפחות בביתם (סיראט, 2013). אולם אליה וקוץ בה: לצד המעלות והיתרונות הרבים מספור של מהפכת הדפוס, הוא הביא גם לקיבעון ולהשגרת דפוסי חשיבה, לימוד וכתב. למשל, הדפסת התלמוד קיבעה את המתכונת של התלמוד וחסמה את האפשרות ללמוד אותו לפי מסורות אחרות שהתקיימו בימי הביניים. עם הדפוס אבדו גם הרב-גוניות והעושר בכתבי-יד שאליהם היו חשופים קוראים, ומכיוון שלא כל כתבי-היד הודפסו, רבים מהם נדונו לשכחה ותרבות יהודית עשירה ירדה מנכסיה (סיראט, 2013).

השפעה נוספת של הדפוס שיש לתת עליה את הדעת היא על התפתחות סגנונות הכתב. עד אז דגמי כתבי היד ודרך לימודם הועברו מרב לתלמידו ובאמצעות חיקוי דוגמת כתבים אישיים שהופצו בין הלומדים וכך גם מסורת העתקת כתבי-יד, ומן הסתם טווח ההשפעה של הסגנון האישי היה מקומי. יש להניח כי הדפוס, ובעיקר באירופה שבה הספרים לא היו נדירים, הפך את הכתב המודפס בספר לדגם האות, לתמונת הכתב שמשמשת את הכותבים לחיקוי, ומכן לקיבעו. בית-אריה (1982) סבור שהדפוס הביא גם לכך שמסורת מלאכת עשיית הספר עצרה מלהתפתח היות וכתבי-היד שהועתקו מספרים מודפסים הועתקו כחיקוי לצורתם של ספרי דפוס. ובכך הביא הדפוס מצד אחד להפצתו ולהאחדתו של הכתב אך מצד שני נסתם הגולל על התפתחותם הדינמית של כתבי יד אישיים יותר. הללו, כפי שנראה, התפתחו במרחבים שבהם ספרי דפוס היו נדירים יותר עד לתקופה מאוחרת, כבארצות המגרב שם הורגש חסרונם של ספרים מודפסים והעתקת ספרים המשיכה עד ראשית המאה העשרים הן מחסרון הדפוס והן מחסרון מעות. וכך כתב מעתיק מלוב שנאלץ להעתיק לעצמו מאה וחמישה-עשר עמודים של הספר "משפט כתוב" מאת הרב פינסו: "לי לשמי הצעיר אברהם חיים אדאדי העתקתיהו תקפ"ו ליצירה לפי שאינו מצוי לקנות..." ומתונוס נמצא חובב ספר שהעתיק לעצמו את הספר בת מלך "מספר דפוס וניציאה תע"ב" (ריגלר, תשס"ה). העתקה מהירה, לא מחייבת ולא מהודרת של ספרים לצרכים אישיים עד לתקופה מאוחרת במגרב, מבססת את הבנת התופעה שכתבי יד בעלי צביון לוקאלי המשיכו להתפתח.

תהליך זה של הפצה והאחדה שחל בכתב מקביל לתהליך שחל בשפות עם עליית הקפיטליזם של הדפוס שעליו הצביע אנדרסון (1999). הלשוניות, ובעיקר לשונות המנהל ושפות הקודש, הופצו דרך הדפוס בקרב ההמונים וכך התפוררה ההפרדה ההיסטורית שנהגה בין שפות גבוהות לניבים מקומיים, כשהדפוס מנחיל להמונים את מה שהוא נושא בין דפיו, ויוצר שיתוף והאחדה. כך בשפה וכך גם בכתב.

לסיכום, הכתב העברי שמקורו בכתב הארמי מתפתח ומתגבש במזרח, מתפשט בקהילות היהודים ומקבל את צביונו בהתאם להשפעות מקומיות ולמסורות תרבותיות בשלושה סוגים: כתב מרובע, כתב בינוני וכתב רהוט. הכתב המרובע התייחד, התקדש והתאבן במסגרת כללי כתיבה נוקשים ושמרניים ושונה אך מעט במשך כאלפיים שנה עד ימינו. הוא הפך לכתב שמסמל לאומיות ועצמאות, נשמר בקפידה באמצעות הלכות והוראות מחמירות וכתיבתו נשמרה לסופרים אומנים במלאכתם. את ההיאחזות בו ובלשון הקודש בקהילות הגולות אפשר לראות כאמצעי ליצירת בידול, שימור וככוח מלכד כמעין זיכרון מולדת שנושא עמו כל יהודי.

התקדשותו של הכתב המרובע וייעודו לכתבי קודש הביאו להתפתחות מואצת של כתב מסוג רהוט שמקורו אף הוא במזרח, בישיבות בבבל, ובתוניסיה במרכז הרוחני בקירואן, לכתיבת חולין שנדרשה בחברה אוריינית ופעילה מאוד הן ביצירה תורנית, איגרות ושו"ת הן במסחר הבינלאומי כמו שהייתה החברה היהודית בימי הביניים. הנטייה לקורסיביות ולהתרחקות בכתב העברי עולה לאורך כל הסקירה: תחילה בכתב העברי הקדום, לאחר מכן בימי בר-כוכבא ולבסוף הכתב הרהוט שהתהווה בצביונו המיוחד בהשפעת הכתב הערבי בקהילות השונות. השתלטותו של הכתב מהטיפוס הספרדי, נוכחותו והדומיננטיות שלו שבלטו במרחב במשך למעלה מאלף שנה, מיוחסת להגמוניה ולדומיננטיות התרבותית של יהדות ספרד המוסלמית, לנוחות וקלות הכתיבה בו שנעשו באמצעות קולמוס קנה מחודד, שאפשר כתיבה מהירה ובכל הכיוונים. בהפצתו נטלו חלק סוחרים, סופרים וכותבים שבמסעות, בהגירות ובנדודים על פני המרחבים הגאוגרפיים במאות שלאחר כיבושי האסלאם מלאו תפקיד נכבד כנשאייה של התרבות היהודית: הללו נסעו בין הארצות כשהם נושאים עמם לא רק סחורות ואת מטלטליהם אלא גם את פרות הרוח ועסקי הציבור של קהילות ישראל והכתב בכלל זה (גויטיין, 2005).

פרק ב: "ואלה שמות" – שמות הכתב הרהוט במחקר, ובקהילותיו במגרב ובמזרח

ב.1. שמות הכתב על פי אזכורים היסטוריים ועל פי המחקר

שמות טיפוסי הכתבים כפי שהתגבשו במרחבים הגאוגרפיים השונים, שמות סוגי הכתבים כפי שהתגבשו בתוך כל טיפוס, ושמות חוליות המעבר והחלוקה השיטתית שהוגדרו במחקר הפלאוגרפיה לא היו נחלתם של ציבור הכותבים בדורות הקודמים. בדומה לכך, השמות שבהם כונו הכתבים בקרב כותביהם לאורך הדורות אינם המונחים המקובלים במחקר בימינו. שמות שהיו נהוגים לכתבים בקהילותיהם או מוצאים במקורות שונים: חלקם נזכרו במקורות היסטוריים, חלקם היו בשימוש בעבר בקהילות הכותבים והדהוד להם נמצא בכתבי רבנים או בקרב אנשי הקהילות ובכתבי זכרונותיהם, וחלקם משמשים בדורנו רבנים, מפענחי כתבי יד וחוקרים מתחומי הלשון והתרבות. אלה האחרונים, כפי שיובהר, אינם מוצאים את מבוקשם במסגרת המונחים הפלאוגרפיים בבואם לתאר כתבי יד מהמאות השבע-עשרה ואילך. בפרק זה יובאו שמות הכתב לטיפוסיו ולסוגיו ועדויות לכך שבחלופי הדורות אחדים מהשמות נשתכחו ואחרים פירושם אבד.

מחקר זה אמנם מתמקד בכתב הרהוט, אולם ההידרשות לשמותיהם של שלושת סוגי הכתב חיונית מאחר וההבחנה המבדלת בין שמותיהם של הכתבים כפי שנהוגה כיום במחקר הפלאוגרפיה ככל הנראה לא הייתה תקפה בקרב הכותבים בני הקהילה, וישנה חפיפה בשמות מסוימים לסוגי כתבים שונים בקהילות היהודים ובעיקר בין הכתב הבינוני והכתב הרהוט. שמות שנהגו לכתב הבינוני שימשו בחלופי הימים ומשמשים לעתים גם היום לתיאור הכתב הרהוט. איסוף השמות, ריכוזם ותיעודם במסגרת מחקר זה מאפשרים להעלות אפשרויות לפענוחם תוך השוואה ביניהם והבנת האופן שבו נוצרו. מזער מהשמות שיובאו להלן נזכר במחקרי הפלאוגרפיה, התרבות, הלשון וההיסטוריה.

ובטרם ניכנס בעובי הקורה נקדים ונבהיר שמונחי הכתב ואופן כתיבתם כפי שיובאו בפרק זה נאספו ממקורות רבים. הממצאים מעלים שאיות המונחים, גם אלו הזהים, אינו אחיד בין קהילות, כותבים ותקופות, ולעתים נכתב המונח באופן שונה אף באותו המקור. במחקר זה הוחלט לציין את המונח בדיוק כפי שהובא במקור ולהימנע מהאחדת השמות השונים, זאת מתוך כוונה לתעד את כל שמות הכתב בנאמנות, ובכך גם לפתוח פתח לחיפוש במאגרים נוספים בעתיד באמצעות כל האפשרויות השונות לציין שמותיו. חיפוש שערכתי במאגרים במסגרת מחקר זה בצורות איות שונות מהמקובל של שמות הכתב הביא לאיתור מקור המתייחס לכתב הרהוט ושהוא

מוקדם יותר משהיה ידוע למחקר עד כה. עוד נבהיר כי מכיוון שמובאים כאן מקורות המיוחסים לרבנים החל מהמאה השתים-עשרה לצד חוקרים בני זמננו, יצוינו אלה האחרונים כמקובל ואילו הרבנים יובאו כשלצדם שנות חייהם, ולעתים יובאו פרטים קצרים על אודותיהם. אמצעי זה יסייע להתייחס לזיהוי ולמיקום הנאמר על ציר הזמן ובהקשר לתקופה ולסביבה שבה פעלו.

מסוף המאה השתים-עשרה הכתב הספרדי ניכר כסגנון אחיד ומגובש בשלושה סוגים נבדלים: הכתב המרובע, הכתב הבינוני והכתב הרהוט. כל אחד מהם יועד לשימוש מיוחד ולתפקיד קבוע ומסוים. בני הקהילות היו ערים לקיומם של שלושת הסוגים, ואלה שהיו בקיאים בכתיבתם השתמשו בכל אחד מהם בנפרד ובמקביל בהתאם למטרת הכתיבה, תפקידה ולהעדפתם האישית. הכתב המרובע יועד לכתיבת ספרי תורה, מקרא, סדורי תפילה ולספרות הלכה למשנה וכן למסמכים חשובים ולכתיבת אותיות גדולות בכותרות פרקים, לכל העניינים האחרים השתמשו בכתב הבינוני (רהוט איטי) והכתב הרהוט המהיר. אופני כתב אלו נבדלו לא רק בצורתם, אלא שהם נבדלו גם בשמותיהם (ששון, תש"ן).

את היווצרותם של מונחים שונים אלה לצורות הכתב שהחלו להתפתח בין הכותבים בקהילות היהודיות מייחס שטיינשניידר (1965) למעבר לכתיבת ספרות חילונית בכתב רהוט. דיון ואזכור של שלושת אופני הביצוע הנהוגים בכתב העברי מטיפוס הספרדי על שמותיהם הגדרותיהם ושימושיהם השונים, עולה ככל הנראה לראשונה בספר תשובות הרמב"ם (1138–1204) בתשובה לשאלה שבה נשאל האם מותר לרקום בשולי הטלית פסוק מן התורה כפי שעשה אדם שביקש להתנאות במצוות. בתשובתו בערבית יהודית מביא הרמב"ם את דברי הרב יוסף אבן מיגאש (1077–1141), מגדולי המלומדים ובעלי ההלכה בספרד, ועיקרה שהמעשה אסור בשל החשש מביזוי פסוקי תורה ושימוש מגונה בכתב שבו ניתנה התורה. במהלך תשובת הרמב"ם נפרשים בפנינו סגנונות הכתיבה שהיו נהוגים בתקופתו וייעודם (תשובות הרמב"ם, סימן רס"ח). ראוי להדגיש כי המונחים שנקטים לכתב העברי בתשובת הרמב"ם הם בערבית, ולהבנתם ולזיהוים נדרשו חוקרים רבים. מונחים נוספים במלאכת הספר שנהוגים בעברית נשאבו אף הם מערבית²⁸ (סיראט, 2013), מאלה וגם מאלה עולה השפעת תרבות האסלאם על הכתב והספר העברי.

²⁸ מונחים כמו מצחק, דפתר, שמות הכתבים שיפורטו להלן ועוד.

ב.2. שמותיו של הכתב המרובע

בספרות ההלכה ובתלמוד מכונה סוג כתב זה "כתיבה תמה" ו"כתיבה גסה" (שטיינשניידר, 1965). על פי תשובת הרמב"ם מכונה הכתב בערבית "מג'לס" שתרגומו על פי בלאו כתיבה תמה ומיושבת ו"כתב אשור" (תשובות הרמב"ם, סימן רס"ח, מהדורת בלאו, 2002). כתיבה "מרובעת" או "אשורית" צוטטו כשם לכתב המרובע אצל פליט יהודי מאשכנז, ר' אשר בן יחיאל, שחי בספרד משנת 1306. החל מסוף המאה הארבע-עשרה השתגרו ביטויים אלה בקרב קהילות היהודים (שטיינשניידר, 1965).

ב.3. שמותיו של הכתב הבינוני

לכתב זה לא היה שם מקובל בשלבים המוקדמים של איסוף כתבי-היד העבריים וקטלוגם. החוקרים הראשונים קראו לכתב זה "כתב רבני", מושג שגוי מאחר שלרבנים אין קשר מיוחד לכתב זה והוא שימש לכתיבת ספרים בכל נושא (Birnbbaum, 1971). המונח "כתב רבני" השתגר בפי הנוצרים ו"כתב רש"י" בפי היהודים, מאחר שבטיפוס כתב זה נדפסו לראשונה פירושי רש"י. הוא נקרא גם "כתיבה קטנה" מכיוון שהפירושים שנכתבו בכתב רש"י נוצקו בתבנית אותיות קטנה יותר מאשר גוף הטקסט הראשי (אבן-שושן, 1961). כתב רש"י כונה בתקופה מאוחרת גם "כתיבה דקה" (שטיינשניידר, 1965).

המונח "כתב בינוני" נטבע על ידי הפלאוגרפיה המודרנית בהשאלה מתשובתו בערבית של הרמב"ם שבה נזכרים הכתבים, שם מכונה סוג כתב זה "אלמדבדב" ובתרגום בלאו – "המתנועע"; הכוונה, כנראה, לכתב, שאותיותיו מחוברות במקצת אך עדיין ברורות במידה מספקת. הוא עומד באמצע בין כתב המעלק, שאותיותיו מחוברות מאוד והמג'לס, שאותיותיו נפרדות לחלוטין" (בלאו, 2002, עמ' 514 הערה 21). קודם לחידוש המונח "כתב בינוני" היו חוקרים שהתייחסו לכתב זה, שבצורת אותיותיו עומד בין הכתב הרהוט לכתב המרובע, בשם "כתב רהוט אטי" או "כתב רהוט פרוד" (לעומת הכתב הרהוט המהיר והמחובר). זאת בדומה לאחד מסוגי הכתב של הרמב"ם שאותו מגדיר ששון (תש"ן) כמדבדב, כתב רהוט ואטי. בספרה על הכתב העברי נוקטת ירדני (1991) לרוב במונח "כתב חצי-רהוט", ואילו במונח "כתב בינוני" היא עושה שימוש מצומצם מאוד ורק למאות המאוחרות יותר הארבע-עשרה והחמש-עשרה.

פרובינצא"ל הוא שם לכתב שנוצר כבר אצל הרב דוד בן זמרא²⁹ (1479–1573), וייחסו אותו לרוב לכתב הבינוני. הרב יוסף קארו מעלה אפשרות שהמונח "כתיבת פרובינצא"ל" (שאינה כתיבה תלויה פשיטא) הוא כתב מדבד"ב, ואת זה האחרון הוא מזהה ככתב 'מש"ק', וככתב שבמקומו קורין אותו משקיי"ט' (בית יוסף, אבן העזר, סימן קכו). והחיד"א (1727–1806) מזהה פרובינצא"ל ככתב "שאנו קורין אותיות רש"י" (ברכי יוסף, יורה דעה, סימן רפב). זיהוי זה רווח עד היום במחקר, אולם מזיהוי זה כבר הרב יוסף קארו הסתייג וציין שיש שאינם סבורים כן, וגורסים שכתב פרובינצא"ל אינו דומה לכתב אשורי ואינו קרוי כתב³⁰ (קארו, בית יוסף, אבן העזר, סימן קכו), ומכאן אפשר שאינו מזוהה כבר בתקופתו באופן וודאי עם הכתב הבינוני, שקרוב בצורתו לכתב האשורי.

משיטא/משעיט/משקיט: בירנבאום (Birnbbaum, 1971), פלאוגרף וחוקר הכתב העברי, אינו נוקט במחקריו ובקטלוג סוגי הכתב העברי שפרסם במונח "כתב בינוני" שהוא כאמור מונח פלאוגרפי חדש יחסית, אלא במונח "משעיט" (mashait), מונח מספרות ההלכה שלטענתו שימש החל מהמאה השתים-עשרה לתיאור כתבים קורסיביים יותר ומציע לקרוא לכתב הבינוני בשם זה. ואכן מוצאים אותו בשימוש לכתב הבינוני במקורות רבים באופני איות שונים כגון "משיטא", "משיטה", "משייט", "מעשיט" ועוד. אבן שושן (1961) מבחין בין המונח "משיט" ככתבם של יהודי אירופה, גרמניה, הולנד, פולניה, ליטא ועוד, לבין המונח "משקיט" שמתייחס לכתב הרהוט³¹ של הספרדים. בית-אריה (2015) סבור שהמונח נוצר מעיוות אשכנזי למונחים "מאשק" ו"מאשקט" שמצוי במקורות ספרדיים. שטיינשניידר (1965) אף הוא מציין את השמות "מאשק" ו"מאשקט" כנהוגים אצל הספרדים ובניסיון לעמוד על פירושם מביא חוקרים אחדים (שם, עמ' 44): צונץ מציין את הקרבה לשורש נס"ך, גזניוס מקרב את המונח למלה הערבית קסט, שפירושה מסולסל. אולם שטיינשניידר דוחה פירוש זה וטוען שמשק מערבית בדומה ל"משך" בעברית פירושו מהיר ונמשך וכן הוא קושר את המונח למילה "משכא" בארמית שמשמעה רשלנות הנובעת מהוראת ההימשכות. מכל מקום, פירוש המונח משייט או משיטא במחקר לא הוברר עד תומו. הוראתו של מונח זה לא הייתה נהירה גם בימי הביניים ובמקורות רבים תהו על פירושו ומקורו. אליהו בחור, בלשן

²⁹ תשובתו של הרדב"ז (תתקמ"ח) אמנם ארוכה, אולם התייחסותו בה לכתב הרהוט היא בניסוח קצר מאוד שעליו הכבירו פירושים: "כיון שאינם כתובים בכתב אשורי אלא או בפרובינצא"ל או מעאל"ק אין בו קדושה". הרדב"ז בתשובתו לא זיהה או אפיין את כתב המעלק, כפי שצינו חוקרים. עשה זאת החיד"א, שפירש כשלוש-מאות שנה מאוחר יותר את דברי הרדב"ז, ולעתים מובאים דברי החיד"א בנושא זה כדברי הרדב"ז.

³⁰ כתבים שאינם נחשבים ככתב, אלה הם קבוצת הכתבים שאינם דומים לכתב האשורי המרובע. ראו דיון בפרק ד'.

³¹ בהבחנה זו, אין כוונתו של אבן שושן לכתב הרהוט המהיר. את קבוצת הכתבים בעלי אותיות מחוברות הוא מכנה כתב "מסוג המשלבים".

וממדקדקי העברית בימי הביניים (1469–1549), מנסה כוחו בהבנת המושגים במכתב³² שכתב לתלמידו הכומר ד"ר סבטיון מינסטר בשנת 1531 בשם "מכתב מאלהו", שבו הוא עונה לשאלת הכומר בדבר סוגי הכתבים בעברית ושמותיהם (גולדבלום, 1894, עמ' 39–40). שם הוא אומר על מונח זה: "והכלל, כי 'משקיט' הוא לשון ערבי, והוא בלשונם לשון דקות ורזות. ואנחנו האשכנזים, מבליעין הקו"ף ונאמר 'משיט'..." שנים לאחר מכן במילונו התשבי בערך "משקיט" הוא חוזר בו מהפירוש ומציין:

וזה ימים רבים הוגד לי שהוא לשון ערבי פי' [פירוש] רזה וכחושה, ואחר כך נודע לי שאינו לשון ערבי כלל. ושאלתי ליהודים רבים לועזים וצרפתים וספרדים ויונים וכלם קורין לה כן ולא ידעו לפתרו מה הוא; ואנחנו האשכנזים קורין לה מעשיט, ולא ידענו מה הוא (ספר התשבי, עמ' קסז).

גם הרב יוסף קארו (1488–1575) מבקש פירוש למונח "ונראה לי שמשקיי"ט שהזכיר הרשב"א³³ היא פרובינצא"ל אלא שבמקומו קורין אותו משקיי"ט" (בית יוסף, אבן העזר, סימן קכו דה). ברם, על כל בירור המושגים אצל ר' קארו מגיב שטיינשניידר חמש-מאות שנה מאוחר יותר: "וכי מניין יכול היה ר' יוסף קארו בארץ-ישראל לדעת על צורת כתב שהתפתחה בפרובאנס לפני מאות בשנים?" (שטיינשניידר, 1965, עמ' 44, ה"ש 51).

ובדורנו, מציע הרב מאיר מאזוז משיבת כסא רחמים לפרש את המונח משיט"א כמילה שנוצרה מחיבור שתי מילים: משיכא ורהיטא, להוראת הכתב הרהוט.³⁴ שימוש בצמד מלים זה אכן עושה הרב יעקב עמדין (יעב"ץ, 1697–1776) בספרו מגילת ספר (עמדין, 1979) בבואו לתאר את מסכת התלאות שעבר ללימוד הכתיבה בכתב הלועזי המחובר. ולכן, הבנה זו של המונח אכן מציבה אותו בשורה אחת עם המונחים שמגדירים את הכתב הרהוט, דווקא, ולא עם מונחי הכתב הבינוני, כפי שסוברים חוקרים. אולם הרב עמדין אינו מחבר בין שתי המלים, כפי שהציע הרב מאזוז, והן נותרות בשימוש פרודות. כך גם לעניות דעתי ועד כמה שעלה בידי לברר, בתקופות קדומות לא נוצרו מלים בדרך של ה'לחם בין שתי מלים; הגרשיים שלעיתים נכתבות באיות מונח משיטא מורות על שפה זרה, כפי שנהגו לרוב לציין, ולא על ראשי תיבות.

במחקר זה אבקש להציע פירוש למונח משיט"א שמשמש בדורות האחרונים בעיקר את הרבנים האשכנזים להגדרת הכתב הרהוט לסוגיו בקהילות השונות, וביטויים כמו "משיטא שלנו"

³² "מכתב מאלהו" נדפס כהקדמה לפירוש הרד"ק על "עמוס" שהוציא לאור אליהו בחור לאור (גולדבלום, עמ' 39–40).

³³ שלמה בן אברהם אבן אדרת – הרשב"א (1235–1310) ברצלונה, ספרד.

³⁴ פירוש זה של הרב מאזוז הובא לידיעתי במסגרת בירור מושגים ומידע על הכתב הרהוט במכתבו מנובמבר 2016.

ו"משיטא שלהם" שגורים מאוד ביניהם, כפי שעוד נידרש אליהם רבות בהמשך. הפירוש המוצע נסמך על אופן כתיבתו של הכתב האשכנזי כפי שעלה מהסקירה ההיסטורית, שבניגוד לכתב הרהוט הספרדי, נכתב מעל השורה או למעשה בין שתי שורות משורטטות (סיראט, 2013). הצבתו של הכתב האשכנזי בין השורות ובארמית "בין השיטין", ביטוי שנגזר מהמילה שיטה, שורה, שיטתא בארמית, מעלה את האפשרות לפרש את שם הכתב משיטא, שנכתב באיות מגוון מאוד במקורות, ככתב שנכתב בין השורות. פרשנות השם באופן זה כתיאור של דרך כתיבתו דומה מאוד לאופן שבו נוצר המינוח להגדרת הכתב הספרדי, מעלק, הכתב שתלוי מתחת לשורה. בשניהם האות מ"ם באה בהוראת הווה ויוצרת שם.

ב.4. שמותיו של הכתב הרהוט

ב.4.א. כתב מעלק

הכתב הרהוט מהטיפוס הספרדי נזכר לראשונה בשם כתב מעלק³⁵, ככל הנראה בספר תשובותיו של הרב יוסף בן מאיר הלוי, אבן מיגאש (1077–1141),³⁵ ראש ישיבת אליסנה בספרד. הקובץ מתורגם כנראה כולו מערבית. נדפס לראשונה בשאלוניקי, תקנ"א מכתב-יד³⁶ (חסידה, תשנ"א). מקור זה קודם לכל המקורות שנזכרו עד כה במחקר, שמייחס את האזכור הראשון במסגרת הדיון על שלושת סוגי הכתב לתשובות הרמב"ם (1138–1204). מיגאש נשאל על תקפותו של שטר קידושין שהאישה ואחד העדים שחתומים עליו מתכחשים לו, ואילו העד השני הפקיד בידי החתן פתקה לאשר את עדותו, ועליה נאמר:

ונסח זה שבפתקא זו הוא מכתבת מעלק³⁷ בערבי מורגלים בה רוב אנשי העיר
ורובם מעידים שהוא כתב ידי שמעון הנז' [הנזכר] החתום בשטר הקידושין (אבן
מיגאש, סי' נג').

מתיאור קצר ותמציתי זה ניתן להפיק מידע רב על אודות הכתב: ראשית, מוזכר שמו של הכתב ומובהר מקורו בלשון הערבית; שנית, עולה תפוצתו בין אנשי העיר בתקופה שבה נשאלת השאלה, דבר המהווה בין היתר עדות על רמת אוריינותם ועל תקופת היווצרותו של הכתב, אם כבר הורגלו

³⁵ הבנת שושלת הרבנים עשויה אף היא לשפוך אור על שורשיו של הכתב הרהוט, ומעברו מהמגרב לספרד עם כותביו. ר' יוסף בן מאיר אבן מיגאש היה תלמידו הגדול ביותר של יצחק אלפסי (הרי"ף-הריא"ף) בישיבת אליסנה בספרד. מוצאו של הרי"ף בקאלא אבן חמד, כפר סמוך לפס בצפון אפריקה, והוא נקרא אל-פסי על שם העיר פס. הרי"ף היה תלמידו של ר' ניסים בן יעקב ותלמיד מובהק של ר' חננאל בן חושיאל, מראשי הישיבה בקירואן שבתוניסיה של ימינו. בשנת 1088 והוא בן 75 נאלץ לעזוב את מולדתו ועבר להתגורר בקורדובה בספרד. הוא יסד באלוסינה ישיבה גדולה אליה נהרו תלמידים רבים, ביניהם אבן מיגאש שהיה כבן שנים-עשרה שנים בבואו ללמוד תורה אצלו. מקור: איזנשטיין ל"ד, דעת: אנציקלופדיה יהודית.

³⁶ כיום באוסף כה"י של משפחת ששון, ומספרו 593.

בכתב רהוט וודאי השתגר ביניהם הרבה קודם; שלישית, ההבהרה שנדרשה לגבי הכתב שבו נכתבה הפתקה עשויה להעיד על כך שהיו סוגי כתב אחרים המקובלים ונפוצים בקהילה באותה עת, ושלמעשה כתובת הנישואין בעצמה נכתבה בכתב אחר; ולבסוף משתמע מהדברים שבכתב הנזכר נכתבו פתקאות, היינו, כבר אז הוא שימש לכתיבת חולין בין איש לרעהו. מהתשובה עולה גם עדות מרתקת לכך שהכתב היה מזוהה עם האדם, היות ואנשי העיר זיהו בו את כתיבתו של שמעון.

את הסיבות להתהוותו של הכתב מעלק תלה הרמב"ם בקדושת האותיות האשוריות שלא אפשרה שימוש בהן לדברי חול, איגרות וחיבורים. לכן "שינו הספרדיים כתבם ונתנו לאותיות צורות אחרות, עד שנעשה כתב אחר, כדי שיהיה מותר" (תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, 2002, עמ' 513). הרמב"ם מתאר את אותיות הכתב הרהוט בתשובתו בערבית "בכטוטנא תלך אלמעלקה ג'דא" שפירושו: כתבנו זה (אותיותיו) מחוברות מאוד (שם, שם). התייחסות למראה הכתב שאותיותיו מחוברות מאוד ולקדמוניותו מצויה גם באגרת המוסר שכתב יהודה אבן תיבון (1120–1190).

כעבור כ-350 שנה תהה הבלשן אליהו בחור על מקורו של כתב המעל"ק: "ועוד יש להספרדים כתיבה אחרת שכתבו בה רוב ספריהם, וגם היא באה להם מן הערביים וקוראין לה כתיבה מועלאק, ר"ל כתיבה של חצי אותיות, ואחר שגורשו מספרד באה ג"כ [גם כן] בארצות האלו; לא ידעתי אם ראית מהם..." (גולדבלום, 1894, עמ' 39–40). ציונו שהכתיבה "באה להם" לספרדים מן הערביים, ניתן לפירוש בשני אופנים: שהכתב הגיע מקהילות היהודים בארצות ערב, המערביים, המגרים, או שהכתב הערבי השפיע על הכתב העברי והביא להיווצרותו של הטיפוס הספרדי.

במקורות השונים בהם עיינתי נמצאו צורות רבות לאיות המונח "כתב המעלק": מעל"ק, אלמעלקה, מועלקה, מעאל"ק, מעלאק, מועלא"ק, מעלא"ק, מועליק מועלאק, מעלק, מעאלק, אלמעלק, אלמעלק, אלמעלק ועוד. הפירוש המקובל לכולם הוא מערבית "התלוי", "כתיבה תלויה", בשונה מבלאו (2002) המפרש אלמעלקה – מחוברות מאוד. כך גם הוראתם של המונחים מעלאק/מעלק בערבית-יהודית היא תלוי (בר-אשר, 2001, עמ' 581), וההסבר לכך הוא צורת האותיות שבכתיבתן הן תלויות ומשתלשלות מקו השורה ומטה בהיותן נכתבות מתחת לשורה (בלאו, 2002; שטיינשניידר, 1965; מאזוז, אצל אברהמי, 1982). פירוש מרחיב למונח אלמעלקה מתבסס על פירוש הקראים למקרא בערבית-יהודית בתקופת הגאונים, ומשמעו "קשור" (ארדר, 2012).³⁷ ניואנסים אלה בפרשנות שמו הערבי של הכתב הדהדו גם בתשובות אחדים מהמרואיינים

³⁷ הפירוש מבוסס על תרגום של קראי עלום שם לספר ויקרא, כ"י הספרייה הבריטית, 2518, דף 70 א. "ולסאיר אלפראיץ אלמעלקה באלערב" פירוש: ושאר המצוות הקשורות לערב (ארדר, 2012, עמ' 247, הערה 272).

במחקר זה, שנשאלו לפירוש המונח. בתשובתם חשתי שהם חיפשו לא אחת תיאור ותרגום מתאים בעברית למונח ולמראה האותיות והשתמשו בתיאורים רבים ביניהם: מחוברות, קשורות, אחוזות זו בזו, קרוסות, סבוכות ותלויות זו בזו, שקועות, עמוקות, מעמיקות טבועות, משולבות ועוד.

שמות לכתבים המבוססים על אופן רישום האותיות אנו מוצאים כבר בכתב הערבי, באסכולות הכתיבה הפרסיות שהתפתחו במזרח מאז המאה התשיעית, ובהם סגנונות כתיבה כמו "תעליק" ו"נסתעליק", שפירושם אף הוא מעוגן במונחי תלייה (Mandel Khan, 2001). הקרבה בין הכתב הרהוט העברי המעלק לבין הכתב הערבי וההשפעה הרבה של תרבות האסלאם על התפתחותו מאפשרות לפרש ולהבין את התפתחות שמותיו.

השמות השונים של הכתב הערבי מפורשים לרוב בהקשר למונחי תלייה, אולם יש הגורסים שהפירוש המלא והנכון הוא "כתב נעלה ויקר ערך". אפשר שמקור החיבור בין כתיבה תלויה וחפצים יקרי ערך הוא במנהג קדום שעל פי המסורת התקיים בחצי האי ערב מימי ה"ג'אהיליה" בתקופה שבה התעצב והתגבש הכתב הערבי: מדי שנה, קודם לעונת העלייה לרגל למכה, נערכו בשווקים תחרויות שירה שנמשכו ימים תמימים. המשורר הגדול בדורו קבע איזהו השיר שראוי לתואר "מועלקה"³⁸, והשירים המצטיינים זכו להירקם באותיות זהב על בדים יקרים ולהיתלות על קירות הכעבה לחשיפה לעיני העולים לרגל (חסון, 1995). נוהג התלייה של הקצידות הערביות, אותם שירים ארוכים, לשם פרסומן הביא לפירוש שגוי של המילה מועלקאת, שלפנים סברו שמובנה "התלויים", בעוד שמובנה הוא "דברים מוערכים ויקרי-ערך", ומכאן המובן התרחב גם לשמות הכתב (Beeston, 1983).³⁹

הקשר בין צורת הכתב ואיכותם האסתטית והחומרית של כתבי יד לבין תכשיטים יקרי ערך מתברר גם מפירוש צורות איות נוספות של שם הכתב: מעאלק, מעאליק, תעאליק, תעליק ונטיות נוספות שפירושן בערבית-יהודית הוא תליונים, "תכשיטין תלויין בטוטפת ויורדין על הצדעים והלחיים", או מטבעות שתולים לקישוט לאישה (שי, 1992). גם במילון של בלאו (2006)

³⁸ מועלקאת, אלמועלקאת (Mu'allaqat) – שבעה שירים ארוכים (יש הסוברים שמספרם עשרה), קצידות, שירי מופת טרום אסלאמיים, שרידי השירה הגיאהלית של השבטים הבדווים שקובצו במאה ה-8 על ידי בלשנים ומאספי שירה, ביניהם חאמד א-ראוויה. מהם נלמדו שורשי השפה הערבית ונערכו דיו'אנים. בין המשוררים ששיריהם קובצו: אימרו אל קייס, טרפה וענתרה (עוגן, 1996). המועלקה של עמר בן כלתום ראש שבט תע'לב, המוערכת כחשובה שבהן, ראתה אור בעברית בשנת 1945 בספר "מועלקה" מאת עמר בן-כולתום התגלבי, הדפסה מיוחדת של הוצאת מחברות לספרות, כרך ג מחברת ג, תרגום מערבית והקדים מבוא: אשר גרינבלט. על שוק השירה ראו גם: שמוש טוביה, 1971, "שוק אלמרבד לשירה – אחרי 1400 שנה", דבר 27.8.1971 עמ' 13.

³⁹ לפי הסבר זה המונח מועאלקה נובע משם העצם 'ilq' בערבית, שפירושו סחורה יקרת ערך (Beeston, et al., 1983).

פירוש המילה מעלק הוא תכשיט תלוי, עדי.⁴⁰ חיזוק נוסף לפירוש זה אפשר לראות במונח "מאשק" המתייחס לכתב, שיש המפרשים כאבנים טובות ומרגליות, הסבר שמקורו במהדיר של כתב יד מהמאה החמש-עשרה שבו הוצע פירוש למונח הכתב "משגיט" (gem) במשמעות של "ספר נאה", "אבנים טובות ומרגליות" (בית-אריה, 2015). כן מוצאים במאות הראשונות בימי הביניים שמלאכת הספר הופכת לאמנות בפני עצמה והספר לדבר שמתבוננים בו ונהנים מיופיו, עד כי חלק גדול מהאומנות היהודית גנוז בכתבי יד (סיראט, 2013). וייתכן, שאף תרבות ספר מהודרת זו שהתפתחה, מבססת את הבנת מונחי הכתב.

כשברקע מהדהדים פירושי שמות הכתב שהובאו במובנים של תלייה, חפצי חן ותכשיטים, ובאיות אחדים של המונחים לכתב הרהוט הוחלפו אותיות קו"ף בכ"ף, ובכל אלה טרם נמצא הסבר הולם למקור ולפירוש שם הכתב "משקיט", ניתן לבחון את קרבת המונח למילה "משכית" במובן תכשיט (ויקרא כו א, משלי כה יא). גם שורש מילה זו בעברית אינו ברור לאשורו, והוראתה הראשונית היא: "ציור, תמונה מצוירת על משהו" (אבן-שושן, 1986, עמ' 797 ערך משכית). בהוראה זו הוא קרוב מאוד להבנה של המונח מועלקה בערבית, ויש בו כדי להאיר על שם הכתב משקיט.

ב.4.ב. כתב חצי-אותיות / חצי-כתב

אחד השמות שנפוצו לכתיבה הרהוטה, בין אם הספרדית ובין אם האשכנזית, הוא כתב "חצי-אותיות" (בחור, ספר התשבי, עמ' קסז; לוין, 1921) או "חצי-כתב". הרב שלמה לוריא (1510–1573) בהתבסס על רבנים שקדמו לו, מתייחס ל"משוי"ט שלנו, שהוא כתב שאינו מתוקן, אלא חצי כתב" (ים של שלמה, מסכת גיטין, פרק ט). הגדרת כתב זה כמורכב מחצאי אותיות, בניגוד לכתב השלם והמלא שבא לידי ביטוי בכתב המרובע שבו נכתבה כתיבת סת"ם, משליכה כפי שעוד יובהר על הלכותיו ועל השימושים שיועדו לכתב הרהוט.

ב.4.ג. כתב מידי"א ליטר"א

מונח זה נזכר בעיקר בקהילות אשכנז בדרכי איות שונות – מידי"א ליטר"א או מידיאליט"ר ועוד. החיד"א זיהה אותו ככתיבת מעלא"ק (ברכי יוסף, יורה דעה, סימן רפב). מאז הוא מיוחס בעיקר לכתב הרהוט (אך גם לכתב הבינוני) במקומות רבים מבלי שהובהר פירושו. לאור המונחים השונים שהובאו עד כה לכתב הרהוט, ולאור זאת שהחיד"א מביאו כמקבילה לכתב חצי-קולמוס, ניתן לפרש את המונח באופן הבא: מידיא משמעה מדיום, אמצע, בינוני או חצי, והמילה ליטר"א משמעה

⁴⁰ כך גם על פי הרמב"ם בתרגום קאפח ועל פי לוי. מעלאק/ מעאלק פירושם תליונים עדיים. (בן-צבי ובניהו, תשכ"ב, עמ' 231, 246).

אותיות; ומכאן שהמונח מידי"א ליטר"א משמעו אותיות אמצעיות, או חצי אותיות. הפירוש הראשון אכן קושר אותו לכתב הבינוני, שעומד באמצע בין הכתב המרובע לכתב הרהוט, ואילו הפירוש השני על רקע הגדרתו ככתב לא שלם, שאותיותיו אינן שלמות, קושר אותו לכתב הרהוט. פירוש זה פותח פתח לדיונים הלכתיים מעמיקים על הראוי ועל שאינו ראוי להיכתב בכתב זה, כפי שיידון בהמשך.

ב.4.ד. כתב חצי-קולמוס

מונח זה, המזוהה כיום יותר מכול עם הכתב הרהוט בקהילות המגרב, המזרח וספרד, פשט והתבסס בעיקר בדורות האחרונים בקהילות היהודים דוברות ערבית בהגיות שונות סביב המונח: "נצף קאלם". חצי-קולמוס נזכר אצל החיד"א במפורש כמקבילה לכתב מעלק: "ומעלא"ק הוא כתיבת חצי קולמוס" (ברכי יוסף, שו"ע, יורה דעה, סימן רפב, אות ז). מאופן התנסחות זו ניתן להבין שבתקופתו מתקיימים שני המונחים, אולם למינוח מעלק נדרש כבר הסבר. לדברי הרב מאזוז (אצל אברהמי, 1982) השם "חצי-קולמוס" או "נצף קלם" היה מקובל בתקופות מוקדמות בעיקר בין יהודי סוריה וארץ ישראל. ממקורות אחרים עולה תפוצת המונח במזרח, בעיראק (יצחקי, 1976).

המונח "חצי-קולמוס" נשתגר מאוד בקהילות שבהן נעשה שימוש בכתיבה הרהוטה, ולמרות זאת משמעותו ומקורו לא נתבררו וטרם ניתנה הדעת עליו במחקר. ככל שבדקתי הוא אינו מופיע כמונח במילונים בעברית או בערבית-יהודית וכן אינו בשימוש במחקר הפלאוגרפי. להבהרתו, ראשית נידרש לפירושו המילולי: **קולמוס** הוא קנה, צמח עשב או ענף, ומקורו במילה היוונית *kalamos* שפירושה קנה לכתיבה. המילה נגזרה מהצורה המקורית ביוונית *kolamos* ו-*culmus* (Klein, 1987, p. 566).⁴¹ השימוש במילה קולמוס מתועד במשנה מסכת שבת א ג (היימנס, 2013). המלה **חצי**, במשמעות של מחצית או אמצע, נהגה בערבית באופנים שונים בהתאם להגיות המקומיות, ביניהן נץ, נוצ, נצף או נוס (אבישור, 2008).

ממצאי מחקר זה וראיונות עם אינפורמנטים מעלים כמה פרשנויות למונח ששופכים אור על התהוותו. הפירושים, שחלקם נטועים באטימולוגיה עממית, נובעים הן מכלי הכתיבה והן מצורת האותיות ומדרך רישומן. פירוש אחד נובע מכך שלכתיבת הכתב הרהוט המתאפיין באותיות דקות שנכתבות בקולמוס דק מאוד (ירדני, 1991), נדרש קנה שקצהו מחודד מאוד – בשונה מצורת החוד הקטום השגור. חידוד זה הביא לכך שבמראהו הוא נראה כחצי-קולמוס, ומכאן שמו. צורת

⁴¹ המונח שמקורו ביוונית נכתב בתיעתוק לאנגלית ב-K ו-C.

חוד זאת הייתה שגורה לכתיבה בכל ארצות צפון אפריקה, גם לכתיבה ערבית ובמיוחד לכתב הערבי מטיפוס מגרבי, (Mandel Khan, 2001) ראו איור בעמ' 39. פירוש אחר שעולה אף הוא מצורת הקולמוס נובע מדרך גילוף חסכונית יותר של הקולמוס, שנוצרה כנראה לכתיבת חולין ואפשרה יצירה מהירה וזולה של קולמוסים גם מקנים וענפים פשוטים יותר שמצאו הכותבים תחת ידם שאותם גילפו וחצו לשניים לאורכם. בכך למעשה שימש לכתיבה חצי מהקולמוס, ומכאן שמו של הכתב שנכתב בקולמוס זה. להסבר זה ששמעתי מפי מרואיינים אחדים בשלבים ראשונים של המחקר לא מצאתי תמיכה כלשהי או אזכור במקורות, ותהיתי האם להעלותו כלל, עד שראיתי לאחרונה במוזיאון של מכון הברמן בלוד דוגמת קולמוס שכזה, חצוי לשניים, שכל אורכו כחמישה סנטימטרים. הוא הוצג שם ככלי כתיבה ששימש בקהילות יהודי צפון אפריקה, ואף לכתיבת סת"ם מהודרת.⁴² גם ד"ר משה כהן העלה הסבר דומה בשיחתנו על הכתב, והבהיר שמדובר בסיפור עממי שמוכר לו מילדותו בפס: העוני במרוקו היה כה רב עד כי הכותבים נאלצו להתחלק ביניהם בקנה ליצירת כלי כתיבה, והסתפקו בחצי-קולמוס.⁴³ צילום חצי-קולמוס, ראו בנספח ה.

לפי פירוש נוסף, כאשר נכתבות האותיות הרהוטות באמצעות קולמוס רגיל שחודו קטום ורחב ולא באמצעות קולמוס מחודד, נעשה שימוש רק בקצה החוד הקטום של הקולמוס ובכך נוצרות האותיות בכתיבה בחצי מן הקולמוס. דרך זו היא אחת הדרכים המקובלות גם כיום לכתיבת כתב זה באמצעות קולמוס. ולבסוף, נעלה פירוש למונח חצי-קולמוס הנובע משימוש במלה קולמוס כמונח מקצועי בקרב כותבי סת"ם. במילון מונחיהם של סופרי סת"ם סופרים מצויות הגדרות לתיאור עובי קו האות: עובי של שני קולמוסים, קולמוס וחצי, קולמוס, וכן עובי של חצי-קולמוס, רבע קולמוס ושמינית קולמוס. אלה האחרונים משמשים להגדרת עובי קו שבו נכתבות אותיות דקות מאוד, עוביין מתואר במקורות כחוט השערה או כקורי עכביש,⁴⁴ וכפי שצוין, הכתב הרהוט נקרא גם כתיבה דקה לפי שאותיותיו נכתבו לרוב בקו דק וקטן – ייתכן שמכאן החיבור לשמו.

יש לציין שהשימוש בעובי הקולמוס כקנה מידה לאותיות ידוע מאז המאה העשירית בכתב הערבי הקליגרפי, שיטה שמיוחסת לאבן מוקלה ומבוססת על אמת מידה של נקודה או מעוין

⁴² תודתי לד"ר צבי מלאכי על ההסבר לפריט שבמוזיאון הברמן בלוד.

⁴³ מתוך שיחה שהתקיימה בספרייה הלאומית, בירושלים בתאריך 29.8.2016.

⁴⁴ כך לדוגמה בספר הדרכה לכתיבת סת"ם מתוארת כתיבת האות פ"א כפופה: "רוחב האות: תהיה רחבה קולמוס וחצי כדי לתלות בה הנקודה שבפנים [...] שהרי הנקודה שבתוך הפ' היא כקולמוס, ומשני צידיה יתן רווח של רבע קולמוס" (ערבה, תשס"ח, עמ' 586). וראו גם דיון על כתיבת חטוטרת לאות: "שבזה החטוטרת הוא בעובי כשמינית עובי קולמוס משא"כ בחטוטרת של סופרי זמננו שהוא כעובי רבע קולמוס [...] והגדיל עובי החטוטרת רק לעובי חצי קולמוס, א"כ אדרבה קלקל יותר" (לנדאו, תשנ"ד, עמ' 13).

שנוצרים מאורכו של חוד הקולמוס (Mandel Khan, 2001). גם כיום משמש המונח חצי-קולמוס

כאמת מידה בקליגרפיה הערבית.⁴⁵

הפירושים שהובאו עד כה מבוססים על השתרשותו של המונח חצי-קולמוס בשפה העברית לתיאור הכתיבה הרהוטה ובהקשר לקולמוס כקנה לכתיבה. עם זאת, יש לזכור שמונח זה היה שגור בעיקר בקהילות היהודיות דוברות הערבית שלא הגו אותו כלל בעברית. לדבריהם של אינפורמנטים שאיתם ביקשתי להבהיר את המונח חצי-קולמוס, בילדותם אכן לא נהגה הביטוי כלל בעברית ויתרה מזאת המילה העברית קולמוס לא הייתה מוכרת להם בילדותם וכך לא הייתה בשימוש בקהילותיהם. הכתב נקרא בפיהם בערבית 'נופס-אלס' והובן על ידם כחצי-מילים, חצי-כתב, כתב שמאפשר קיצור כתיבה, כתיבה מהירה. גם כיום שם הכתב נפוץ בקרבם בעיקר בהגייה ערבית: נצף קלם, נוצ-קלם, נוס-אלם, נאפס אלם, נאץ' אלם, ניץ אלם,⁴⁶ כשבמרבית הביצועים נשמטת הגיית העיצור הראשון קו"ף. על רקע זה ועל רקע הקרבה בהגייה ובשדה הסמנטי של המילים דיבור/מילה שבערבית נהגית פלאם והמילה קנה/קולמוס שנהגית בערבית קאלם, עולה אפשרות נוספת להבנת המונח חצי-קולמוס במשמעות של חצי-מילה או חצי-כתב. הדחוד לחפיפה של המונח פלאם במובן של אות או מילה לבין המילה קאלם (קולמוס, קנה) ניתן לראות בביטוי הערבי "יחכי בקלם אלעג'י", שפירושו על פי אבישור: מדבר בקולמוס רחב – כלומר מדבר באותיות ברורות (אבישור, 2008 עמ' 409).⁴⁷ פירוש זה למונח חצי-קולמוס מתקשר גם לזיהוי של החיד"א את כתב חצי הקולמוס כמידי"א ליטר"א, שפירושו הובהר כחצי-כתב או חצי-אות.

⁴⁵ הסבר לכך קיבלתי מקליגרף ערבי בכיר, סעיד אל נהרי, מסכנין: "בכל הסגנונות של הכתב הערבי משתמשים במושג חצי-קולמוס בחלקים מן האותיות בכדי ליצור הרמוניה בין ההתחלה של האות לבין הסוף כדי שלא יראה הכתב אחד ונוקשה. כמו למשל בכתב שנקרא אלמוגוהר שמרבים להשתמש בחצי הקולמוס לכתיבתו. תחילת האות נעשית בכל הרוחב של הקולמוס בכדי ליצור עיטור יפה או כתר לאות ושאר האות או המילה בחצי הקולמוס או הקנה." ציטוט מתוך הקלטת מפגש עם סעיד אל נהרי, ספטמבר, 2016.

⁴⁶ על ההגיות השונות של המונח בערבית ועל היעלמותה של האות ק' ביקשתי את הסברו של שי מצא, חוקר הלהג הערבי של יהודי חלב ועל כך תודתי והערכתי לו נתונות. בלהגי הערבית: ערבית הסורית (בפרט העירונית), אך גם באזורים לא עירוניים), וגם בלהגים אחרים (בארץ, במצרים ובצפון אפריקה) הוגים את ה-ק ההיסטורית כמו א פוצצת, כלומר סגירה מוחלטת של מיתרי הקול ואז פתיחה שלהם בבת אחת ושחרור זרם האוויר. כך גם במילים עבריות שנכנסו ללהג: 'קידוש' הוגים אדוס, 'שקר' הוא שאר וכדומה. המילה ההיסטורית קלם נהגית אלם. המילה הערבית ליחצי היא נַץ (א-ץ נהגית כמו ס עמומה ומוכפלת muSS). בערבית הסורית תנועת u במקרה כזה נהגית כמו שווא נע, משהו שמוזכר תנועת i (חיריק) זו הסיבה שכותבים נוץ בו"ו (הצורה "המקורית") אך גם ביו"ד (הצורה שדומה יותר להגייה).

⁴⁷ היטב ידוע לי שהמונחים למילה או דיבור מתועתקים מערבית בכ' דגושה: פלאם, ובכך לכאורה מתרחק מונח זה מהמונח קאלם/קולמוס. אך גם עם זאת, כפי שהובהר, בקהילות רבות נשמטה ההברה הראשונה בהגייה. כך שהביטוי השגור הוא נוץ-אלם, במגוון הגיות שונות שמטשטשות את ההבדל בהגייתן של שתי המילים. וכן יש לזכור שהכותבים עצמם לרוב לא נדרשו לכתוב את שם הכתב או אף להגות אותו, (כשם שגם אנו לעתים נדירות מאוד נדרשים לבטא את שם הכתב שבו אנו כותבים). לכן, אפשר אולי להניח שמשתורגם המונח ונכתב, מן הסתם על ידי משכילים ובתקופה מאוחרת יותר, ייתכן שנתקבע בצורת כתיבה והבנה מסוימות כחצי-קולמוס. מחקר מעמיק על שורשי המונח והיסטורית השימוש בו עשויים לשפוך אור על נושא מרתק זה.

עוד משמותיו של הכתב הרהוט

בהידרשו לצורת האותיות הרהוטה של יהודה הלוי והרמב"ם נוקט גויטיין (1955) במונחים "הכתב העברי הספרדי של אותם ימים" ו"כתב עברי אנדאלוסי רהוט". שטיינשניידר (1965) מציין גם את המונח "ולש", שאמנם כוון מעיקרו לכתיבה מעוגלת מטיפוס איטלקי, אולם לדבריו טיכן (Tychen) טוען שבשם זה מכנים "היהודים שלנו" (nostri Judei) את הכתב העגול הספרדי והמזרחי. עוד מציין שטיינשניידר על אודות כתב המעלק שכתב זה הוא הכתב השוטף הנהוג אצל הכותבים "הנקרא בלשונו קוראנט". ובכך, אף הוא מבחין בין קהילות הכותבים ולשוונותיהם אשכנזים מכאן מזרחים וספרים מכאן.

ב.4.ה. שיבוש המונחים בין כתב בינוני לכתב רהוט

מונחים רבים נפרשו להגדרת הכתב הבינוני ולהגדרת הכתב הרהוט. פירושם לא רק שאינו ברור לאשורו, כפי שהעלינו, אלא שהם בה בעת משמשים בקהילות להגדרת סוגי כתבים שונים. התבטאותו של הרב יוסף קארו (1488–1575) שמעמיק בסוגי הכתבים ושמותיהם באחת מתשובותיו משובצת בהתבטאויות מעורפלות: "ונראה לי", "ואפשר שזהו", "אפשר לפרש", "ואינו מחוור בעיני", ולסיכום דבריו שהתבססו בחלקם על פרשנות הרא"ש (אשר בן יחיאל לוניל, 1250–1327) הוא מדגיש "אבל באמת פשט דברי הרא"ש אין מורין כן". (בית יוסף, אבן העזר, סימן קכו). גם אליהו בחור מסכם "ואנחנו האשכנזים... לא ידענו מה הוא" (תשבי, 1541, עמ' 110). בדומה להם, לאורך המאות הבאות ביקשו רבים להבהיר את המונחים. רבות מהתשובות חוזרות ונסמכות על אזכור קצר לנושא באחת מתשובותיו של הרדב"ז (תתקמ"ח) ועל ההבהרות שכתב על מקור זה החיד"א (ברכי יוסף יו"ד סי' רפ"ב, אות ז'). מבנה המשפט בהתנסחותו של החיד"א מלמד מהו המונח שדורש הבהרה: ⁴⁸ "פרוביניצאל הוא...", "ומעאלק הוא...".

החיד"א מבקש להבחין בין המונחים המתייחסים לכתיבה בינונית ולכתיבה רהוטה. עם זאת, דוגמאות רבות מעידות על שיבוש והחלפה בין המונחים שנהגו לכתבים אלה, הן בקרב כותבים והן בקרב חוקרים: לדוגמה, הרב חזקיהו מדיני מכנה את הכתב בקונטרסיו "משיטא ספרדי" ומציין כי יש להעתיקו לכתב רש"י כדי לשלחו לבית הדפוס⁴⁹ – ומכאן מובן שמדובר בכתב רהוט. מנגד, המונח מאשק או משק שמיוחס לכתב הבינוני אצל קארו, ומקורו יש לשער בכתב הערבי, מוזכר בקליגרפיה הערבית לציון כתב חפוז ורהוט, שנכתב בתנועה ללא הפסקות ומבלי מחשבה

⁴⁸ "פרוביניצאל הוא שאנו קורין אותיות רש"י. ומעאל"ק הוא כתיבת חצי-קולמוס שקורין מיד"א ליטר"א" (ברכי יוסף, יו"ד סי' רפב אות ז').

⁴⁹ שדי חמד, מערכת הלמד, כלל קמ"א.

לפרופורציות של האותיות (בית-אריה, 2015). מהתייחסותו של הרב דורן (1361–1444) למונח זה ניתן להבין שמדובר בכתב שאיבד את קרבתו הצורנית לכתב המרובע, דבר שלרוב לא נאמר על הכתב הבינוני, היינו הוא מפרשו ככתיבה מהירה.⁵⁰ גם כתב רש"י, המזוהה לרוב עם כתב בינוני, מכונה אצל צונץ (בתוך שטיינשניידר, 1965) "כתיבת ספרדית רהוטה". ובדוגמה נוספת, כתב-יד בלתי ידוע של אלמושינו שגילה אלוני (1961) בסיורו באירופה מוגדר ככתוב "באותיות רש"י חצי קולמוס", ובמקום אחר אלוני (תשכ"ו) מזהה בכתב-יד מהוותיקן סוג כתב חצי-קולמוס עם כתב קורסיבי, חצי-אותיות (media letra). כך גם בדיונים של אבן-שושן (1961) ושטיינשניידר (1965) נקשרים המונחים שנוהגים בכתיבה הספרדית של הכתב הבינוני עם הכתב הרהוט, ועל כך מוסיף ומציין הרב מאוזו (בתוך אברהמי, 1982) שבספרי הראשונים כתב מעאלק מכונה גם כתב משיטא וכתיבה דקה. מונחים אלה כפי שהבאנו קודם לכן יוחסו באשכנז לכתיבה בינונית.

התנסחות הרבנים והכותבים במאה השש-עשרה על שמות הכתבים בנימה מהוססת מלמדת על חוסר ידיעה ואבדן הקשר כבר במאות הקודמות עם הפירוש המקורי של שמות הכתב, שלא לומר הכאוס שנוצר בשמות הכתבים העבריים. כן עולה וצומחת מהמובאות ההפרדה בין הכותבים והכתבים כתבי ספרד מפה וכתבי אשכנז מפה.

ב.5. הכתב הרהוט במזרח ובמערב עד לשלהי המאה התשע-עשרה

הכתב מטיפוס "ספרדי רהוט", כפי שמכונה במחקר, שימש את קהילות היהודים לאחר גירוש ספרד תחת האימפריה העות'מאנית ותרבות האסלאם במרחב תפוצה נרחב מאוד. ולמרות שמוצא האותיות אחד, בכל קהילה הוא סופג לתוכו השפעה מקומית ומקבל את ייחודיותו וכך גם מתייחדים לכתב שמות שונים בקרב כותביו. אולם שמות ייחודיים אלה נזכרים אם בכלל בשולי המחקרים המפענחים את תוכנם של כתבי-היד שנכתבו בכתב רהוט. מידע על שמות הכתב כפי שהיה נהוג בקהילות השונות נדלה במחקר זה הן ממרואיינים והן מפרסומים של רבנים או בני הקהילות עצמם, שלא פעם נוקטים יזמה אישית לחקור ולגאול כתבי-יד עלומים של רבותיהם או של בני משפחה שנתגלגלו לידיהם ונשתמרו.⁵¹ בפרסומים אלה לרוב נמצאה התייחסות לכתב ולהווי

⁵⁰ הרב דורן מזהה את כתב מאש"ק ככתב אלמדבד"ב אך מציין "כתב מאש"ק אינו נקרא כתב כלל... והתיר הרמב"ן לכתוב פסוקים ללא שרטוט באגרות, לפי שאין זה כתב" (דורן, 1738, חלק א', שאלה ח').

⁵¹ רבים מכתבי-היד שראו אור במסגרות משפחתיות הם ספרי סגולות, בפרסומם מבחינים לא פעם שהתיאור בהם עוטף את הכתב הרהוט עצמו במעטה של סודיות ומאגיה, אף על פי שהכתב היה שגור, נפוץ מאוד ככל הכתבים ואף הרבה מעבר להם. נראה שהיעלמותו כמעט כליל מזירת התרבות כיום ואבדן היכולת לקרוא בו, ומנגד השתמרותם דווקא של ספרי הסגולות בידי המשפחות, היא זו מביאה את הכותבים בדורנו להפליג בתיאורים ולקשור לכתב הילה מיסטית.

סביב לו, לא פעם בגעגוע ובהעלאת זיכרונות ילדות. ברם, לדאבון לב המידע גם שם מועט מאוד ומסתכם בשורות ספורות או במלים בודדות.

בסעיף זה אבקש להביא בקצרה כמה משמות הכתב הרהוט אשר נאספו במהלך מחקר זה מהקהילות המרכזיות שעשו שימוש במערכת אותיות ייחודית זו. עם זאת, התחושה שעלתה בי היא שאיחרנו את המועד, ושהשמות שהיו שגורים בקהילות נשתכחו זה מכבר. הכותבים והמפענחים המאוחרים אימצו את השם "חצי-קולמוס" שנוהג בכולן, וכן נעשה שימוש כיום במונחים מכלילים כמו: "כתב ספרדי" ו"כתיבה ספרדית" לכתב הרהוט. שני מונחים אחרונים אלה הועלו לא פעם בגיחוך בקרב אינפורמנטים, בעיקר מהמזרח בתהייה: "מה לנו ולכתב ספרדי?".

סקירת מונחים ראשונית זו שתובא להלן אף על פי שאיננה ממצה מלמדת על עושר הכתבים שנוצרו מענף כתבים אחד, על מארג הקהילות זו בזו ועל המשרעת הגאוגרפית הרחבה שבה שימש ומשמש הכתב. סדר הקהילות מובא על פי סדר השתלשלות פירוש המונחים וקיבוצם.

ב.5.א. הכתב הרהוט בתוניסיה ושמותיו

הכתב הרהוט בתוניסיה נזכר אצל החוקר ואסל (Vassel, 1906) המקדיש לו דיון במחקרו העוסק בספרות העממית של יהודי תוניסיה. ואסל נדרש לכתב מאחר וזהו הכתב שבו נכתבה השפה הערבית-יהודית בספרות זו. הוא מכנה את הכתב בצרפתית l'hebreu cursif (העברית הקורסיבית) ומציין בעברית את המונח **מעלק** (הדגשה במקור). לאבחנתו השוני בין סוגי הכתב הרהוט ששימשו בתוניסיה, אלג'יריה ומרוקו הוא קטן, כך שעדיין מתאפשר לכל אחת מהקהילות לקרוא זו בכתבה של האחרת. אף על פי שוואסל היה מודע לכך שהכתב הרהוט מטבעו משתנה מכותב לכותב, צורפה לספרו טבלת אותיות אופיינית לכתיבה בתוניסיה ובה לוח האלפבית בחמש עמודות: אותיות כתב מרובע, אותיות כתב רש"י, אותיות כתב קורסיבי, מקבילותיהן בערבית וערך נומרולוגי. יש לציין שהסדר שבו מוצגות האותיות בטבלה מתמיה - סדר האלפבית הערבי.

ואסל מדגיש שהטבלה נכתבה על פי הוראותיו על ידי סופר תוניסאי מיומן⁵² ומעיר שתי

הערות על צורת הכתב: האותיות מתחברות רק לעתים נדירות, וזנבותיהן של האותיות מצטלבים

⁵² ואסל אינו מציין מי הוא הסופר שכתב כלשונו "על פי הוראותיו" את הטבלה שמצורפת לספרו. ספק האם הפתרון לכך נמצא שמונים שנה מאוחר יותר בצילום טבלה זו שצורף לאנציקלופדיה מלכי תרשיש (כהן, תשמ"י, עמ' אחרון, ללא ציון עמוד). בספר זה מיוחסת הטבלה ל"ראש רבני תוניסיה הרה"ג ר' יוסף ג' זצוק"ל וזיע"א", ששימש כראש רבני תוניסיה בשנים 1928–1934 (ללא התייחסות להופעת הטבלה בספרו של ואסל). השוואת הכיתובים שמיוחסים לכותב הטבלה בשני המקורות, האחד מחוקר צרפתי משנת 1906 והשני משנת תשמ"ו מהרב בנימין רפאל כהן, רב מושב ברכיה וחוקר יהדות תוניסיה – האחד בעילום שם ענייני והשני בתארי כבוד מופלגים ומכבדים – מאפשרת הצצה לשני עולמות חקר ותרבות שונים. עוד אציין שבפגישה עם הרב בנימין רפאל הכהן בנושא הכתב הרהוט העליתי בין היתר את ספקותיי באשר לזיהוי כותב הטבלה ואת הטעונונים לכך הן מבחינת התארוך והן מבחינת אופן עריכת הטבלה; הרב הסכים עמי, ונדברנו על בירור הנושא לעומקו. מכל מקום, אין ספק שהטבלה מתעדת את הכתב התוניסאי.

במקרים מסוימים. ואכן התופעה של כתיבת הקורסיבי באותיות פרודות אופיינית על פי כתבי-היד שנבחנו במחקר זה לכתבים שמבקשים להיות ייצוגיים ולהיקרא על ידי קורא אחר, ואילו אבחנתו בדבר הזנבות המצטלבים היא אחת מהתכונות האופייניות והייחודיות לכתב בתוניסיה (ראו איור 25). עוד מבחין ואסל שהאותיות אינן נכתבות מעל השורה המשורטטת בעיפרון, כפי שנהוג לכתוב אותיות בשפות אירופאיות, אלא מתחת לשורה. אופן כתיבה זה הנו תכונה ייחודית נוספת של הכתב הרהוט. טבלת אותיות המעלק שפורסמה לראשונה אצל ואסל, צורפה לספרי מחקר, ביניהם כהן (תשמ"ו) ואברהמי (1997).

לפירוש שמו של כתב מעלק מביא אברהמי את הסברו של הרב מאיר מאזוז: "והסיבה כנראה בגלל אותיותיו הסבוכות והתלויות זו בזו. אבותינו שחיו בין הערבים סיגלו להם את דרכי כתיבתם לחבר האותיות ולשלבן זו בזו..." (1982, עמ' 38). ובמקום אחר, שבו בהסבר מפורט של הרב מאזוז (תשע"ה, עמ' תפ"ד) על מסורת הכתב מציין הרב את כתב היד הספרדי, הנקרא "כתב חצי-קולמוס" "ואצלנו נקרא **מעאלק**". הרב מאזוז מרבה לכתוב ולהבהיר על אודות הכתב, ופועל רבות לשמרו וללמדו לתלמידיו בישיבה⁵³. מעיון בכתביו עולה הקפדתו והבהרתו על איות המונח באופן שנזכר בציטוט הר"מ ומודגש. ולצד תיאורו את אותיותיו המסולסלות, התלויות והמשולבות זו בזו עולים מהמובאות החיבור וההחלפה שנזכרו בין שמות הכתיבה הבינונית והכתיבה הרהוטה בדורות האחרונים, וכן עולה הבידול בין כתבי קהילות היהודים והדהוד הכינוי "הכתב שלנו", "ואצלנו נקרא" שבו הרב נוקט בתארו את הכתב שנהוג בתוניס ובג'רבה.

שמות נוספים שנזכרים לכתב בצורות כתיבה והגייה מגוונות בעיקר בקרב בני דרום תוניסיה והאי ג'רבה הם: "מראלק" "מג'רק", "מג'רק", "מוג'רק" "אלמג'רק" שמבוטא ונכתב גם "מר'רק" ו"מע'רק" ופירושו מערבית גר: עמוק, מעומק, מעמיק, שקוע, טובע.⁵⁴ שם זה עלה כבר באחת מתשובותיו של הרב משה כַּלפון הכהן (1874–1950), מגדולי רבני תוניסיה ששימש גם כרבה הראשי של ג'רבה. בתשובתו מבדיל הרב בין כתיבה בכתב אשורי לבין כתיבה בכתב "מג'רק", "בכתב שלנו" (הכהן, 1961).

⁵³ ראו נספח ו': ללימוד הכתב בישיבת כסא רחמים, בבני-ברק.

⁵⁴ הסברו של הרב מאזוז לחילופי האותיות: "מג'רק נכתב עם נקודה מתחת לגימ"ל. האות **ג** בערבית נהגית כמו ריש מודרנית, ויש הכותבים את המונח בעי"ן עם נקודה למעלה, כמו בערבית. ויש הכותבים בגימ"ל, **ג**. זוהי הגימ"ל הרפויה המקורית בפי יהודי תימן והמזרח, שנשתכחה מן העולם" מתוך תשובתו לשאלתי, נובמבר, 2016. ובמקום אחר: "אנחנו וכל יהודי המזרח יודעים גימ"ל רפויה מה היא. מי שלא יודע מה זה גימ"ל, יקח את התינוק הקטן שלו, יאמר לו תגיד ראובן יאמר לו גאובן (בגימל רפויה), יאמר לו תאמר רע אומר לו גע" (מאזוז, תשע"ז, עמ' 4; וכן מאזוז, תשע"ב, עמ' קל"ה).

"כתב מקומית" הוא כינוי נוסף לכתב הערבי-יהודי שהיה נהוג באי ג'רבה (הנשקה, 2007, עמ' 266), ושב באים לידי ביטוי שקיעים של מילים עבריות בשפה הערבית-יהודית. בחוסר ההתאמה בין השם לתואר ניתן אף לראות הדים ללשון ההמונית שאליה נידרש בהמשך. טובי (תשס"ט) מציין לצד המונח מַעֲלֵק את המונח "כתיבה בַּאֲלִיהוּדִי" ככתיבה בלחג הערבי-היהודי בתוניסיה. מונח זה נזכר אצל מרואיינים רבים.

שמות נוספים שצינו מרואיינים לצד מעלק ומג'ררק, שחזרו לרוב הם "כתיבת ל'ערבי", שייתכן שמעיד על הקשר בין הלהג היהודי-ערבי לבין האותיות שבו נכתב; וכן הוזכרו המונחים: "כְּתִיבַּת נֶר כְּמִיס" או "כְּתִיבַּת כְּמִיס" (כתב יום חמישי), שם זה מן הסתם דבק בכתב משום שבאופן מסורתי נלמד ותורגל בעיקר בימי חמישי בכותאב. מעניין לציין מונח דומה שנזכר בגניזה הוא "כ'מיס אלכתאב", או בקיצור "כ'מיס" – מונח שהוראתו שכר הלימוד של המורה, ששולם על פי הנוהג ביום חמישי כדי שיוכל לקנות את צרכי שבת (גויטין, 1962). עוד עלו בראיונות המונחים לכתב: "פְּרִיָה", שיש להניח שהוא קיצור או שיבוש של עֶפְרָה / עברית, וכן מונח שקרוב לדרך ציונו של הלהג הערבי-יהודי המדובר המכונה ג'ודואו-ערב ולכתיבה הרהוטה נאמר "ג'ודואו-הֶפְרָה". לפי מונחים אלה הלהג מחבר בין היהודית (המדוברת המקומית) לערבית, ואילו אותיות הכתב מחברות בין הלהג היהודי המקומי לעברית. יש לציין שדרך הגייתו של מונח זה קרובה לאחד משמותיו במרוקו ולהגיית שם הכתב כפי שנהוג בספרד, ואליהם נידרש בהמשך. לטבלת האותיות בתוניס כפי שהופיע בספרו של ואסל (Vassel, 1906), ראו נספח ז'.

ב.5.ב. הכתב הרהוט בלוב ושמותיו

בלוב מכונה הכתב הרהוט "כתב מעלק" (תלוי) וכן "מערק" (מלשון ערק, שפירושו שורש בערבית). זאת על פי ג'יעאן-זרקנא (2009), שהוציא לאור ספרים רבים המתעדים את קהילת יהדות לוב ושלמד את הכתב בנעוריו. ההסבר לשמו האחרון לדבריו טמון בצורתן של אותיות הכתב שנדמות כשורשים המתפתלים ומתפצלים כלפי מטה. עוד הוא מציין שכתב זה שימש את היהודים בכל עסקיהם וקשריהם החברתיים ומכנה אותו גם בדרך נוספת, בחיבור הא הידיעה בערבית: "למעלק" (התלוי) ו"למערק" (המושרש). בספרו מוצגת טבלת אותיות ודוגמאות לאותיות המטפסות מעלה, כגון אל"ף ולמ"ד, וכן דוגמאות לאותיות המשתלשלות מטה כשורשים: פ"א סופית, צד"י סופית ות"ו. תיאור אופן תליית האותיות, עיצובן עם ו"וים קטנים כמעין קרסים וכתיבתן מתחת לשורה דומה לתיאור האופן שבו נכתבו אותיות ערביות בסגנון פרסי – תעליק ונסתעליק.

יש לשער שהמונח מע'ררק שהשתרש בקרב יהודי לוב הוא שיבוש הגייה ואולי ניסיון פענוח של המונח מג'ררק שנהג בג'רבה ונהגה בדרכים רבות, ראו הסבר בהערת שוליים 53. כמו כן ידוע שבמאות התשע-עשרה והעשרים מורים מג'רבה הרבו ללמד בלוב (כהן, תשמ"ט), כך שקרבם של השמות אך טבעית היא. קרבה זו עולה גם בפענוח פנקסי בית הדין של טריפולי מהשנים 1732–1872 בהם נוקט מרציאנו (תשס"ח) במינוח נוסף: "חצי קולמוס בסגנון ג'רבי טריפוליטאי" (שם, עמ' 90). מונח המיטיב לתאר את הקשר בין הכתב בג'רבה ובלוב, ומכאן גם חיזוק לתהייה על פירוש המונח מע'ררק שמוצע על ידי ג'יעאן-זרקין (2009). עוד מציין מרציאנו שבאותיות אלה כתבו בלוב שפות שונות, ביניהן: עברית, יהודית-ערבית, ערבית ואיטלקית. לטבלת האותיות בלוב ראו נספח ח.

ב.5.ג. הכתב הרהוט באלג'יריה ושמותיו

על הכתב הרהוט באלג'יריה נשאלו שני אינפורמנטים (מידענים) והם הזכירו את המונח מעלק, שאותו למדו בילדותם. למרות שלא מצאתי כל אזכור למונח זה בשו"ת ובספרים שמתעדים את מורשת אלג'יריה, ספרים רבים שבהם שולבו צילומי כתבים, מסמכים וכתובות נישואין מקהילה זו הם עדות לשימוש בכתב. דוגמאות לכתבי-יד ולחתימות רבנים באותיות רהוטות שובצו בספר מלכי ישורון המוקדש לרבני אלג'יר (מרציאנו, תש"ס). אחת הדוגמאות הייחודיות לשימוש בכתב מהמאה השמונה-עשרה היא של הרב אהרן מועטי בהעתקת הספר 'שער טעמי המצות' להאר"י זצוק"ל (מועטי, מאה י"ח). שער כתב-היד עוצב בהידור רב בשילוב שלושה סוגי הכתבים מרובע, בינוני ומעלק כשהאחרון הוא הדומיננטי בעיצוב. (באתר הספרייה הלאומית, הוגדר הכתב שבשער הספר כ"מערבית רהוטה"). שער ספר מאלג'יריה בכתב רהוט ראו בנספח ט.

ב.5.ד. הכתב הרהוט במרוקו ושמותיו

שמו של הכתב הרהוט במרוקו עולה במאמרים ומחקרים הדנים בכתבי-יד בהיבטים היסטוריים, רבניים או ספרותיים-לשוניים. במרבית המאמרים הללו הכתב נקרא בעברית "חצי-קולמוס" או מצוין בתיאור כללי של הכתב כ"קורסיב מקומי" (בר-אשר, 2011; שיטרית, 2011). גם בן-טולילה (2011) נוקט במינוח "חצי-קולמוס" ומתארו ככתב שהיה נפוץ ומקובל בכל צפון אפריקה בהתייחסו לכתבו הרהוט של רבי יהודה ליאון כלפון איש תיטואן (1879–1966). עניין לנו בהערתו של בן-טולילה על כך שהרב ליאון כלפון נהג באותיות אלה במכתביו בעברית במרוקו ואילו לכתובתו לשון הספרדית באותיות אלה נהג לפי כללי הכתיב שנהגו בלאדינו. הבחנה זאת היא עדות לשימוש באותיות כתב זה לכתובת שפות זרות על ידי רבנים, וכן עדות להימצאותם של כללים נפרדים לכתובת לאדינו במערכת אותיות זו.

בעוד חוקרי מרוקו שנסקרו נוקטים בפרסומיהם לרוב במינוח "חצי-קולמוס" או בתיאור מילולי של הכתב, אזי בני הקהילה, בני רבנים ומהדירים בפענחם כתבי-יד מזכירים שם שזכור להם וכנראה ייחודי לכתב העברי הרהוט במרוקו – "תעליק". כך עולה מהקדמה לכתבי הרב יאיר חפוטא מחכמי מרכיש, שכתב בנו: "בכל צורות הכתב היה מומחה, בכתב רש"י (שקרא לו בערבית תכרכיב⁵⁵) וכתב חצי-קולמוס (שנקרא תעליק) והכתב הרגיל בארץ, שהיינו קוראים לו כתב אשכנז" (חפוטא, תשס"ד, עמ' 29). באותו שם באיות אחר נוקט גם הרב ישר הלוי (תשנ"ג, עמ' 56), שזכר בגעגוע בכתב חצי-קולמוס הנקרא "טעלליק" שאותו למד בילדותו בכל יום שישי במרוקו. תעליק, שמשמעו בערבית התלוי, הוא גם שמו של הכתב הרהוט הערבי בפרס. בין מרואיינים בני מרוקו עלה גם המונח "קְתֵב לְיֶבְרָה" כתב שנועד למכתבים. שם נוסף לכתב נוקט הרב ברוך אבוחצירא בתארו מעשה בכתב גט שנשלח מאלג'יריה לבאבא סאלי: הרב פסל את הגט בהיותו כתוב ב"אותיות שבורות", המפורשות כחצי-קולמוס, (אביחצירא, תשמ"ה-תשמ"ז). במונח זה עולים הדיו של הכתב ככתב פגום שלא מבוצע כהלכתו, בניגוד לכתב המרובע. ועל כך בפרק ד'.

ב.5.ה. הכתב הרהוט בעיראק, בגדד ושמותיו

הכתב הרהוט בבגדד זוכה להתייחסות אצל שֵׁשׁוֹן (תש"ן) בדיונו הנרחב בכתב ידו של הרמב"ם. ששון מציין שהכתב הרהוט מכונה על ידי יהודי בגדד "סוקי" ושמו מורה על שימוש בענייני השוק ועניינים כלליים. התייחסותו זו של שֵׁשׁוֹן, בן למשפחה מבגדד (1880–1942), אספן וחוקר כתבי-יד, שופכת אור נוסף על הכתב בכך שהוא מחבר את המרחבים שבו נהג הכתב הרהוט למשפחה אחת של כתבים. זאת בחיבורו בין הכתב הרהוט של הרמב"ם, שלרוב מזוהה במחקר עם כתב ספרדי ועם הכתב הרהוט במרוקו, לבין הכתב הרהוט בבגדד.

שמות נוספים לכתב חצי-קולמוס ולכתיבה רהוטה בקרב יהודי עיראק צוינו במילון לערבית היהודית החדשה הכתובה והמדוברת של יהודי עיראק 1600-2000 (אבישור, 2008): "משקי", "אלמשקי", "למשקי" ו"המשקי" (הכתב המרובע מצוין במילון במונח שורי-אשורי). ציון שמות אלה לכתב הרהוט שנהג בעיראק מוסיף ומאשש את טיעוני שהובא בדיון המוקדם בדבר העירוב והבלבול בין המונחים לסוגי הכתבים. כנזכר, במחקר עד כה צוין המונח משקי בעיקר לכתב בינוני.

⁵⁵ ומכאן עולה שם נוסף בערבית לכתב הבינוני: תכרכיב.

ב.5.1. הכתב הרהוט בסוריה / ארם צובא ושמותיו

המונחים שנזכרים לכתב הרהוט בסוריה הם חצי-קולמוס בעברית ובערבית בהגיות שונות – נָץ קלם, שהיה נפוץ בקרב היהודים (אסקוף, 2009), ובהגייה שונה אצל כהן (תשמ"ט) ניץ אָלם, שמביאו גם בערבית (نص قلم) ומוסיף שמקור השם, משמעותו ודרך התגבשותו אינם ידועים. צורת כתיב זו מוצגת כצורה מיוחדת של כתב רש"י שנלמדה על ידי הילדים ב"תלמוד תורה", הייתה שגורה בידי כול והיא שגורה גם כיום בקרב יוצאי אר"ץ (ארם-צובא). כהן מציין שתי תופעות כמעניינות בכתב, ואת שתיהן מייחס להשפעת הערבית: האחת היא צורותיה הייחודיות והשונות של האות אל"ף בתחילת מילה, באמצעה ובסופה, והשנייה היא שילוב אותיות אל"ף ולמ"ד שנכתבו בצורה ⁵⁶ , שאותה הוא מייחס להימנעות מכתובת המילה "אל" – שם האלוהים. תופעות אלה שמייחדות את הכתב כפי שנראה בפרק הבא מתקיימות בכל הקהילות, ומחברות את הכתב מהמזרח ומהמערב. יצחקי (1976),⁵⁶ אשר חקר בקרב אינפורמנטים בקהילתו את מקור שם הכתב "נוס-אלם", מסביר את המונח "אלם" כקולמוס. ואינו נוקט כלל במונח קאלם:⁵⁷

כתב ספרדי עתיק, נכתב בדרך כלל בדיו, תוך כדי חיבור האותיות. כלי הכתיבה שבו השתמשו מכונה 'אלם' (בעברית – קולמוס). הוא היה עשוי מ"אוסב" (בעברית – קנה) שאפשר היה להשיגו על שפת הנחלים. הקנה היה מחודד מאוד בחלקו הקדמי, ואורכו 10-15 ס"מ. את ה"אלם" טבלו בקסת דיו (שם, עמ' 15).

מעניין לציין שבאתר במרשתת של "המרכז העולמי למורשת יהדות ארם צובא (חלב)" מקושרת טבלת אותיות לפענוח הכתב. טבלה זו זהה לטבלת האותיות שמופיעה באתר "ספרד-פורטוגל", וההבדל היחיד ביניהן הוא מחיקת הכותרת "כתב סוליטרי" שמופיעה שם ובמקומה נוסף הסבר על הכתב שנהגו רבותינו. קישור הטבלה של כתב סוליטרי מעיד על כמיהה של מנהלי האתר להביא טבלת אותיות אך גם על חוסר הידע והנגישות באשר לאותיות המאפיינות את הקהילה בארם צובא. לטבלת האותיות בארם צובא (חלב), שפורסמה באתר, ראו נספח י'.

ב.5.2. הכתב הרהוט בספרד ושמותיו

כתב מעלק או כתב חצי-קולמוס כפי שמכונה בקהילותיו, מכונה לרוב במחקר במונח הפלאוגרפי "כתב ספרדי רהוט". מונח זה אמנם נטבע לממצאי הכתבים שקדמו לשנת 1540 אך הוא נקוט במחקר גם לכתבים שלאחר מכן ועד היום. לכן עניין לנו לבחון את התפתחות הכתב הרהוט בקהילה

⁵⁶ יצחקי (1936–1994), שהיה חבר הכנסת התשיעית, ראה חשיבות רבה ושליחות אישית בפענוח כתב-היד והוצאתו לאור, כפי שהבהיר בהקדמה לספר.

⁵⁷ הבאתו של המונח אלם, ללא כל אזכור של הגייתו קאלם, מחזקת את ההשערה שהעליתי על הבנתו של המונח חצי-קולמוס.

זו במאות המאוחרות יותר וכן את התאמתו של המונח "כתב רהוט ספרדי" לכתב הרהוט בקהילות המגרב ובמזרח. בשונה מארצות המגרב שפיתחו להגים ערביים מקומיים, בספרד של ימי הביניים המאוחרים ללשון היהודים סופחו יסודות רומאניים והתפתח בה ניב מקומי חדש – האיברו-רומאנית היהודית, שכונה גם איספאניול, לאדינו, ג'ודזמו ועוד, אולם לכתיבתו לא אומץ האלף-בית הלטיני. ועד לתקופה המודרנית שמרו דוברי הג'ודזמו על האלפבית העברי ששימש קודם לכן לכתיבה ערבית-יהודית. הניב המקומי נכתב בכתב דומה לכתב המכונה רש"י, וכן נוצר כתב קורסיבי של דוברי הג'ודזמו ששימש לכל כתיבה ידנית וכונה בשם "כתב סוליטראו", (solitreo, soletreo), (בוניס, 2000, עמ' 229). הכתב נקרא בפי דובריו גם "מואיסטראס ליטראס" (אותיות יהודיות, האותיות שלנו, כתב שלנו).⁵⁸ בחלוף השנים תהליכי ההתמערבות ואימוץ השפות המקומיות התגברו ועימם התעצם הלחץ על המיעוטים להמיר את מערכת האותיות העבריות עד אשר גם שארית הפליטה של דוברי הג'ודזמו החליפו את האותיות שלהם לאותיות לטיניות (בוניס, 2000). בוניס מציג בספרו טבלת אותיות סוליטראו מהעת המודרנית, ובה כלולות גם צורות חלופיות של אותיות שנהגו בכתב הרהוט באיסטנבול ובשלונקי לפני התקופה המודרנית, ומדגישים את תפוצת הכתב.

מהתבוננות בטקסטים מספרד שכתובים באותיות סוליטראו אכן ניכר דמיון צורני רב לאותיות כתב המעלק שהיה נהוג בצפון אפריקה ובמזרח, עם זאת שני הבדלים ניכרים: בעוד שאותיות הסוליטראו נכתבות מעל לשורה באופן פרוד וזקוף, כתב המעלק נכתב מתחת לשורה ובאופן מחובר; וכן התחושה שעולה מהתבוננות בכתב סוליטראו היא של כתב אירופאי, לועזי ונראה שבחזותו איבד את השפעות הכתב הקורסיבי הערבי והכתב המזרחי העברי. דבר שארע מן הסתם בשל אופייה האירופאי של שפת הג'ודזמו, ובהשפעת משיכת קו ידו הטבעית של הכותב שהורגל לכתוב ספרדית באותיות לועזיות כשפה ראשונה, נטייה זו באה לידי ביטוי גם בכתיבת אותיות הסוליטראו העבריות (ראו נספח יא).

המונח סוליטראו (נכתב גם סולטריו, סוליטראו) נזכר ככל הנראה לראשונה במאה התשע-עשרה ופירושו לא הוברר עד כה. אך המונח שוליטראו בהקשר לכתב ולדרך האיות נזכר כבר במאה השש-עשרה. סקירה מפורטת בניסיון להבין את פירוש השמות הביא הכהן (2016)

⁵⁸ החוקרים טולדו ופרץ (2005) מציינים כי אחד הנכסים החשובים ביותר שרכשה לעצמה הלאדינו (שעתידה להתפתח ללשון עצמאית) עוד בטרם הגירוש הוא הכתב על שלושת סוגיו: כתב עברי, כתב בינוני וכתב קורסיבי – הסוליטראו.

במחקר ראשוני ומרתק⁵⁹. בין היתר הוצע להבינו במשמעות של אותיות בודדות נפרדות (סולו-ליטראו). בוניס (2000) מציע להבין את המונח כנגזרת של הפועל לאיית (deletrear) בספרדית.

לאור פענוחם של שמות הכתב בקהילות השונות שהובאו במחקר זה ושרמזו על טביעת המונחים והכינויים לכתב על ידי הכותבים כנגזרת מצורת כתיבתו ולאור האופן שבו כונו הכתבים בהיעדר שמות רשמיים ומקובלים לכתב, כמו "כתב שלנו" ו"כתב שלהם", שתועדו במהלך מחקר זה לרוב. אבקש להציע שני כיוונים ראשוניים נוספים לפירוש שם הכתב בספרד. האחד, בדומה לפירושי המונחים מידאליטרא, חצי-אותיות או חצי-כתב שהובאו לעיל, מפרש את המונח סוליטריאו (סו-ליטריאו) כאותיות תחתיות או ככתב תחתי. ההסבר לכך נסמך על פירוש התחילית SO בספרדית במובן "מתחת" (בדומה לתחילית sub באנגלית), ואילו ליטריאו משמעו אותיות או כתב (letras, letra) בספרדית ובלאדינו – קומיי וירדן, 1993), בדומה למופע במילה deletreo, שפירושה איות. פירוש זה מציע כי משמעות המונח סוליטריאו הוא כתב תחתי, והוא נסמך על אופן כתיבת האותיות כפי שהיה נהוג בעבר, כאמור מתחת לשורה. בהקשר זה מעניין יהיה לבחון מתי עלו האותיות בכתיבתן מעל השורה, כפי שנראה בכתב הרהוט באשכנז ובכתבנו כיום.

הפירוש השני נועז יותר ומבקש להבין את המונח סוליטריאו במשמעות של "הכתב שלהם" (בדומה לכינויים "כתב שלנו", "מואיסטראס ליטראס"), אופן כינוי לכתב שתועד רבות במחקר זה הנובע מהשוני במופעי האותיות ומהקושי של קהילות יהודיות אחרות לפענחו. פירוש זה מפרק את המילה בשנית ונסמך על התחילית su⁶⁰, שמשמעותה בספרדית שלו או שלהם. את סיומת המילה בהגיית O במילים משדה סמנטי זה אפשר לראות במילים כגון letrero (שלט, אות) בספרדית, letreiro בפורטוגזית (ברזין, 1995, עמ' 636) ו-letrero (דוור) בלאדינו (כהן-סראנו, 2009, עמ' 249-250). בפירוש זה נעלמת אות R אחת כשהיא ממוקמת כאות סופית, (כפי שהיא נעלמה בשם הפועל "לאיית" בפירושים שהוצעו על ידי בוניס 2000 והכהן 2016), תופעה המתועדת במסמכים החל מהמאה החמש-עשרה בספרד (Ruiz-Sanchez, 2007). בפירוש שמוצע במחקר זה הצטרפו

⁵⁹ מחקרו של הכהן טרם נתפרסם, מבוסס על הרצאתו בכנס (הכהן, 2016).

⁶⁰ את האפשרות הנועזת משהו, לנקוט באיות שונה של התחילית אבקש לתלות במעבר לאותיות לטיניות בכתיבת הלאדינו, בעקבות הרפורמה של אטורק בתורכיה, שלא נעשה באופן שיטתי או בהתאם לכללים סדורים וכתוצאה מכך נוצרה בלאדינו חוסר אחידות מוחלט בכתיב לטיני וקושי לקבוע את ההגייה נכונה (משה, 1999).

התחילית su שפירושה "שלהם" ו-litreo שפירושה "אות" או "כתב" לקבלת המילה solitreo – "הכתב שלהם". זהו כיוון ראשוני ביותר המוצע להבנת המונח, וגם על כך יש עוד להעמיק ולחקור. לטבלת אותיות הסוליטריאו ראו נספח יא.

הארכת ביאור המונחים לכתב הרהוט בספרד וצורתו ביקשה לעגן ולחזק את טיעוני במחקר זה שיש לשוב ולבחון את הנהגת המונח "כתיבה ספרדית" לכתבי הקהילות במגרב ובמזרח במאות המאוחרות יותר ועד ימינו, שצורת כתבם שונה מזו הספרדית. עד כמה רחקה צורתם של הכתבים הרהוטים שהתגבשו בקהילות היהודים בספרד מהכתבים שהתגבשו בקהילות צפון אפריקה כבר בזמן גירוש ספרד יעיד פסק דין של הרב משה דאנון משנת רנ"ז, חמש שנים לאחר הגירוש. פסק הדין עוסק בניסיון של המגורשים מספרד שהתיישבו בפאס שבמרקו לשלוט בייצוג כל הקהילות היהודיות בפני המלך, בתשלומי המס גולגלתא, בקבלת תוקף לתקנות, בביטול תקנות קודמות ועוד. מפסק הדין ניתן להבין שהמגורשים קיבלו את הסכמת הקהל בפאס לכל הסעיפים על ידי זה שכתבו את השטר בלשון ספרדית ולא בלהג הערבית המקומית ובאותיות בכתיבתם התלויה והחתימו עליו רבנים מהקהילה המקומית: "וזה הקיום הוא בטעות שאינו כתוב בלשון ערב כדי שיבינוהו כלם. ועוד, כי הוא כתוב בכתיבה תלויה (מועלק בערבית, תלויה), שאינם מורגלים בה, ובודאי שהם לא קראו השטר עד שישגחו בכל פרטיו" (טולדנו, תש"ך, עמ' 46). מכאן, שהמגורשים השתמשו בצורת אותיות תלויה באופן שהתושבים המקומיים במרקו כלל לא היו בקיאים בה, וכך גם הרבנים שהיו חתומים על השטר. צורת הכתיבה השונה בין שתי הקהילות היא אחת הטענות המועלות בפס"ד לביטול השטר שלכאורה חתומים עליו רבני הקהילה להסכמתם, ומקורו כך נטען בהטעיה.

לסיכום, סקירת השמות שנהגו לכתב לאורך ההיסטוריה מעלה שמות רבים שנהגו בתפוצות ישראל, ומעידה על היעדרם של שמות מקובלים, משותפים ומוסכמים ועל היווצרות הכינויים לשמות באופן טבעי מעצם מראם או מאופן ביצועם. בקהילות ספרד, המגרב והמזרח מאז המאה האחת-עשרה נזכר הכתב הרהוט בכינויים שונים, רבים מהם סביב המונח הערבי מעלק ומונחי תלייה בהגיות ובאופני איות שונים; בקהילות אחדות נוצרו גם שמות ייחודיים ומקומיים לכתב הרהוט. מהמאה השמונה-עשרה ואילך נראה שהמונח מעלק מתייחד לכתיבה הרהוטה בארצות המגרב, בעיקר בתוניסיה ובלוב, במזרח רווח יותר המונח חצי-קולמוס ואילו בספרד רווח המונח סוליטריאו. במאות התשע-עשרה והעשרים סיגלו רבות מהקהילות את המונח חצי-קולמוס בהגיות ובכתיבות שונות בעברית ובלהגים מקומיים. ועם זאת שהמונח חצי-קולמוס מציין לרוב

כתיבה רהוטה, מוצאים אותו גם לציון כתב רש"י, הוא הכתב הבינוני. ונראה שהוא מכוון באופן כללי על ידי הכותבים בו לכתיבה שנוטה לכתיבה שוטפת וששונה באופן מהותי מכתיבה תמה וכתיבה מרובעת.

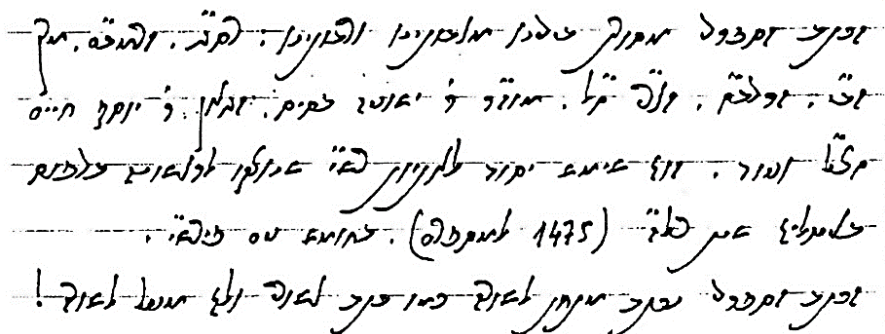
דיונים על שמות הכתב שמצוטטים בספרות מהמאה השש-עשרה ואילך מעידים על כאוס בשימוש בשמות הכתבים לציון סוגיהם הנבדלים, בעיקר בין אלה הנהוגים בקהילות אשכנז וקהילות ספרד. בד בבד עולה הקושי של הרבנים, החוקרים והבלשנים לפרש את שמות הכתב ואת מקורם. ישנן אמנם השערות לפרשנות אך הן לא מביאות לקביעות חד-משמעיות. מהניסיונות שנעשו לאורך הדורות לפענח ולפרש את שמות הכתבים בספרד ובאשכנז ובכינויים לכתבים בין הקהילות עולה באופן ברור ההפרדה בכתבים בביטויים כמו "כתב שלנו" ו"כתב שלהם", "במקומנו" ו"במקומם", "אנו קורין", "במקומו קורין", "הנקרא בלשוננו", "ואנחנו האשכנזים", "היהודים שלנו" ועוד.

פרק ג: כתב מעלק – צורת האותיות, תכונות ייחודיות ואופן הכתיבה

צורת אותיות הכתב הרהוט שנהג בקהילות יהודי ארצות האסלאם השתנה והתגוונה בהשפעות הזמן, המקום והתרבות. במחקר הפלאוגרפי ניתן למצוא תיאור נרחב ועשיר של הכתבים הללו על טיפוסיהם ומאפייניהם עד לראשית המאה השש-עשרה. בפרק זה אבקש להציג את מאפייני הכתב הרהוט **מעלק** ואת תכונותיו הייחודיות במאות המאוחרות יותר ועד לסיפה של המאה התשע-עשרה, על סמך ממצאים ועדויות בכתבי-יד מקהילת תוניסיה.

צורת אותיות הכתב הרהוט התפתחה על פי המחקר במשך מאות שנים מצורתן הבסיסית של אותיות הכתב העברי מהסוג הבינוני שלימים נקראו אותיות רש"י. בביצוען המהיר והבלתי מחייב במרוצת הדורות התחברו קווי היסוד, חלקם נעלמו, התאחדו או התקצרו, ומשיכת הקו בכתיבה המהירה התעגלה. כתב המעלק נכתב מתחת לשורה כמו בכתיבה האשורית: אותיותיו משתלשלות מטה מהשורה ותלויות מתחתיה, ומכאן אחד הפירושים לשמו: הכתב התלוי. התלייה באה לידי ביטוי גם בדרך נוספת – בנטיית הכותבים במרוצת הכתיבה לתלות אותיות האחת מעל או מתחת לשנייה, היינו, בסופה של אות אחת לשלשל מטה אות נוספת (בעיקר יו"ד ו-ו", אך לא רק). גם כאשר הכתב נכתב ללא שורות לרוב מתהווה קו אופקי מדומיין בחלקן העליון של האותיות והן משתלשלות ממנו ומטה. בכתיבתן של אותיות אלה באים לביטוי באופן מוחשי ובולט סגנונו האישי של הכותב, כלי הכתיבה, ייעודו של הטקסט הנכתב והמצע שעליו הוא כותב. ניתן להגדיר מספר כללים שנהגו באופן משותף לכתיבת האותיות, כפי שעולה מכתבים בהם עיינתי למחקר זה.

איור 17: הסבר להתפתחות כתב ספרדי (מעלק) מתוך דף לימוד בישיבת כסא רחמים⁶¹

פענוח (י' ברוך):

הכתב הספרדי מסורת בדינו מאבותינו ורבותינו: רס"ג ורמב"ם. מרן הב"י, הרדב"ז, האר"י ז"ל, מוה"ר (מורנו הרב) ר' ישועה בסיס. הגאון ר' יוסף חיים זצ"ל ועוד. הוא שימש יסוד לאותיות רש"י שנוצקו לראשונה בדפוס באיטליה שנת רל"ה (1475 למספרם). בחומש עם פירש"י, הכתב הספרדי נכתב מתחת לשורה כמו כתב אשורי ולא מעל לשורה!

⁶¹ מקור: מאזוז, תשמ"ו, עמ' 42.

ג.1. כתב המעלק: צורת האותיות ותכונות ייחודיות

צורתו של הכתב הרהוט מעלק של יהודי תוניס עוררה את תשומת לבו של נוסע שכתב ספרי מסעות בראשית המאה התשע-עשרה, ד"ר לואי פרנק. הלה נסע במסגרת תפקידו בין ארצות המגרב ותיאר את הקהילות שפגש ביומנו. בשהותו בתוניס הבחין שהיהודים מתכתבים ביניהם בדיאלקט ערבי-יהודי ובדיאלקט הערבי-המוני באותיות מיוחדות שכמותן לא ראה בארצות אסיה או אירופה אלא רק בתוניס, בטרפולי ובאלג'יר (Marcel, 1851). למיטב ידיעתו, הכתב לא תועד במחקר ואף לא בספרי מסעות. פרנק הבחין שהאותיות נכתבות מימין לשמאל, אך הן אינן מתחברות בכתיבתן כמו שראה במרבית הכתבים האוריינטליים. לטענתו, נאסר בתכלית האיסור על היהודים לכתוב בכתב הערבי השמור לשימושם של המוסלמים, ובכך הוא רואה את הסיבה להתפתחות הכתב בארצות ערב לכתיבת ערבית וערבית-יהודית. פרנק מציין שגם אם האיסור אינו מעוגן בצו רשמי, ככל שהבחין הוא נשמר בקפדנות. בלוח האותיות שמופיע ביומנו לא ננקט שם מיוחד לכתב אך צוין ערך המספרי של האותיות והמקבילה להן באותיות לועזיות (ראו נספח יב). לבחינת צורת אותיות מעלק נסתייע בטבלה שנכתבה בתוניס על ידי סופר בקיא בשלהי המאה התשע-עשרה (Vassel, 1906). במקור הטבלה סודרה לפי האלפבית הערבי, ולצורך מחקר זה היא סודרה מחדש לפי אלפבית עברי ובאמצעותה יובאו האותיות צורתן, מאפייניהן, ויפורטו אבחנות ותופעות ייחודיות שנתהוו בכתב.

ערך מספרי	כתב ערבי	הכתב העברי		
		כתב מרובע	כתב בינוני/רש"י	כתב רהוט/מעלק
40	م	מ	מ	מ
50	ن	נ	נ	נ
60	س	ס	ס	ס
70	ع	ע	ע	ע
80	ف	פ	פ	פ
»	ق	ק	ק	ק
90	ص	צ	צ	צ
»	ض	ז	ז	ז
100	ف	ק	ק	ק
200	ر	ר	ר	ר
300	ش	ש	ש	ש
400	ت	ת	ת	ת
»	ث	ה	ה	ה
»	ال	א	א	א

ערך מספרי	כתב ערבי	הכתב העברי		
		כתב מרובע	כתב בינוני/רש"י	כתב רהוט/מעלק
1	ا	א	א	א
2	ب	ב	ב	ב
3	ق (g dur)	ג	ג	ג
»	غ	ג	ג	ג
»	ح	ד	ד	ד
4	د	ד	ד	ד
5	ذ	ה	ה	ה
6	ز	ו	ו	ו
»	س	ז	ז	ז
7	ز	ז	ז	ז
8	ح	ח	ח	ח
9	ط	ט	ט	ט
10	ي	י	י	י
»	خ	כ	כ	כ
20	ك	כ	כ	כ
30	ل	ל	ל	ל

ג.1.א. חיבור אותיות בכתב מעלק

מאפיין בולט של הכתב הרהוט הוא חיבור אותיות לעתים באופן קיצוני. הללו התחברו הן בשל צורתן והן בשל הכתיבה המהירה שלהן, כי הן שימשו בעיקר לכתיבת טיוטות ללא הקפדה יתרה. כבר אצל אבן תיבון במאה השתים-עשרה אנו למדים על הקיצורים והחיבורים שנעשו באותיות הכתב הרהוט, כי הלה הפציר בבנו שלא לכתוב כך: "אך הרגל עצמך לעשותם ארוכות ומרוחות ועומדות ואל תבליע היוד בין אות לאות כאשר אתה רגיל אך עשה אותו בקו היושר."⁶² כך גם מעיד אליהו בחור: "והם משימין היו"ד והיו"ו בתוך הבי"ת והכף והרי"ש, ומי שלא בקי בכתיבה זו הרבה, אינו יודע לקרות בה אפילו תיבה אחת." בהמשך מציין בחור גם את האות דל"ת שמכניסים בה אותיות וממשיך בתיאור הכתב: "וכל האותיות דבוקות זו בזו, והיא נהוגה בין הספרדים מאד" (ספר התשבץ, 1541, עמ' 110). חיבורי האותיות בכתבים הרהוטים מהמאה השלוש-עשרה ועד המאה השמונה-עשרה אינם נענים עדיין לחוקיות מוגדרת, אולם מהמאה השמונה-עשרה ואילך ניתן כבר להגדיר חוקיות זו: למשל, האותיות דל"ת, ה"א ו"ו ויו"ד מתחברות לאות שלפניהן, ממשיכות את קו האות הקודמת ולרוב האות המתחברת תופיע בתחתיתה (Birnbaum, 1971).

איור 18: דוגמאות לחיבור אותיות בכתב מעלק

			
בארוכה (חיבור שני זוגות של אותיות)	שהמה (חיבור כל 4 אותיות המילה)	הכהן (חיבור 3 אותיות כהן)	הבירה (חיבור 2 אותיות: בי רה)

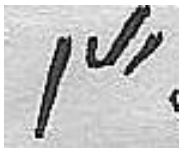
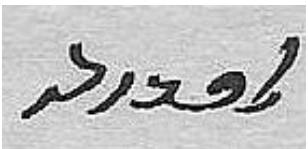
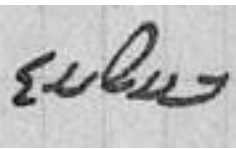

ג.1.ב. דמיון אותיות והיווצרותן של צורות שונות לאותה אות

בכתב הרהוט יש הידמות גדולה בין כמה אותיות שמקשה על הפענוח שלהן, במיוחד כשהן נכתבות בחופזה וללא הקפדה. הדבר ניכר כבר בכתבי הרמב"ם בשלושת דפי הטיטה שנותרו מן ההקדמה לסדר טהרות, אשר בפרסומם כותבים המהדירים: "והנה העמודים האלה אינם אלא טיוטה, מעיד על כך הכתב הרהוט שקשה לקראו בגלל הדמיון הרב שבין אותיות שונות (ד-ר, נ-כ, ת-ה)" (סיראט, 1992). יש לשער שנטייה זו היא שהביאה בהדרגה לביטוי צורני שונה של אותה אות במסגרת הכתב הרהוט כאשר היא משמשת באמצע המילה או בסופה. בכתבים מתוניסיה מהמאות המאוחרות

⁶² אגרת אבן תיבון, 1852, עמ' 8: וראו שם את המשך התיאור: "ומנואי הכתיבה והכתב שיהיו הלמדין ארוכות למעלה וצואריהם נטוי על קו היושר וכן הקופין והכפין והנון הארוכה שיהיה שוקיהן למטה ארוכים ושיוין ומן הזריזות בכתיבה שאם יתקבצו למדין או נונין או קופין או כפין בשטה אחת שלא תהיה אחת קצרה מחברתה ולא ארוכה מחברתה."

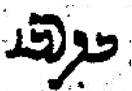

יותר ניכר הדמיון בין האותיות ו-ז, מ-ע, כ-ב וד-ר; בשני הזוגות הראשונים כל ההבדל מתבטא במקומה של נקודת התעבות בקצה האות, מימין או משמאל.

איור 19: דמיון בין אותיות מעלק

			
ואין (4 האותיות מבוצעות קווי. א' מתחברת לאות י')	לכבוד (דמיון ב' – ד')	בעלמא (דמיון בין ע' מ')	טענה (ט' דומה לחיבור נ' ה')

יש לשער שכתוצאה מכך התפתחו באחדות מאותיות כתב מעלק שלושה אופני ביצוע שונים לאותה אות: אות גדולה, אות אמצעית ואות סופית. בתוך האות הגדולה נכנסות ונכתבות אותיות אחרות. יודגש שתופעה ייחודית לכתב זה היא שהאותיות הגדולות אינן נכתבות בתחילת המילה, בדומה למערכת האותיות הלועזיות, אלא דווקא באמצעה. מן הסתם הצבת אות גדולה בתוך המילה נועדה להקל על הקריאה בכך שהיא גורמת להפסקת רצף חיבור האותיות עד אליה. ואולי נובע הדבר גם מהמגמה לחסוך ולצמצם בשטח הנכתב. זאת מאחר שניכר שהאותיות הגדולות הן אלה החלולות ושיכולות במבנה שלהן, להכיל אות נוספת. תופעת האות הגדולה בביצועה בתוך מילה ניכרת בעיקר באותיות: בי"ת, דלי"ת, כ"ף, רי"ש ולעתים צד"י.

איור 20: כתיבת אותיות גדולות בתוך המילה

			
זכורו (ר' גדולה)	הדברים (ד גדולה ב' נכתבת בתוכה וי' נכתבת בר')	בקרבו (ר' גדולה וב' בתוכה)	דכיון (ד' גדולה האות כ' בתוכה)

נקודת בסיס – באחדות מאותיות המעלק ניתן להבחין שבמקום שבו מתחילים את כתיבת האות ישנה התעבות לכדי נקודה שממנה נמשך קו האות. לעתים נקודה זו מסומנת בקצה קו זעיר (ראו האות מ"ם בטבלת האותיות). הנקודה, שהיא גם עדות לסגנון אישי, מובחנת בכתיבה מוקפדת

ובמהלך לימוד הכתיבה בעיקר באותיות: ה"א, זי"ן, טי"ת, למ"ד, מ"ס, נו"ן, עי"ן, קו"ף ותי"ו (באותיות זי"ן ומ"ס הנקודה מימין לקו האות ובאחרות לשמאלו). עם זאת בכתיבה מהירה ומחוברת בקיצוניות לעתים כבר לא ניתן להבחין בכך. להערכתי הנקודה היא שריד ואזכור לקו הגג של האותיות שהיה בצורתן הבסיסית אך התקצר ונעלם (כדוגמא גג האותיות ו"ו וזי"ן). עוד ניתן להבחין מהתבוננות בכתבי-יד שמכיוון שהנקודה היא המקום שבו מתחילים את כתיבת האות היא מהווה צומת קווים – אליה נמשך קו האות הקודמת במילה שנכתבה, וממנה מתחילה גם האות הבאה. נקודה זו נוצרת באופן טבעי בהשהיית הקולמוס על מצע הכתיבה, לכן מן הסתם ההמלצה למבקש ללמוד לכתוב בכתב זה גם כיום לעשות שימוש בעט נובע כתחליף לקולמוס הדיו. נקודת ההתעבות בקצה האות מזכירה את ההתעבות בקצות האותיות שאפיינה את הכתב הערבי המגרי, וכך גם היווצרות צורת הקערות בביצוע המעלק, דומה לכתב הערבי המגרי.

ג.1.ג. קיצורים וראשי תיבות

בכתב מעלק מבחינים באופן בולט בשימוש בקיצורים ובראשי תיבות, שלעיתים הם מוכרים וידועים ולעיתים הם קיצורים אישיים שהכותב מכניס לעצמו בכתיבתו ופירושם ידוע רק לו. ראשי תיבות אלה מסומנים בסימן או בנקודה מעל האותיות. זוהי עוד אחת מהדרכים שבה נהגו הכותבים בכתב זה לקצר ולחסוך בזמנם ובכתיבתם. המפענחים מתקשים לרוב לפרק את ראשי התיבות ורבים מהם לא פוענחו עד היום. "לא רבים יחכמו בימינו לקרוא כ"י מסולסל אשר כזה. יש קושי מיוחד הן בפענוח ראשי-תיבות המצויים לרוב בספרי חכמינו, והן בהכרת האותיות וחיבורן זו לזו ב"טביעות עינא" (מאזוז, תשע"ב). מן המפורסמות הוא שרבני תוניס וג'רבה במיוחד הרבו בכתיבת ראשי תיבות, הן משום החיסכון והן משום שהעוסקים בחומר תורני רבני, בעיקר רבנים ותלמידי חכמים הבינו בתחום הנכתב, וחסו על טרחתם של הרבנים המחברים לכתוב מלים החוזרות על עצמם שוב ושוב, ולכן כתבו בקיצור. קיצורים וראשי תיבות התחדשו באורח קבע בכתיבה, ולאחר שהובהר השימוש בו באזכור ראשון, הוא הושגר במרוצת הכתיבה. כן נודעו ראשי תיבות רבים מיוחדים לרבני תוניס בסוגיות מסוימות, כל סוגיה וסוגיה וראשי התיבות המיוחדים לה, ומי שלא גדל או למד בג'רבה ובתוניס או שאינו בקיא בלשונו הייחודית של המחבר ובראשי תיבותיו יתקשה מאוד בפענוח.⁶³ קיצורים וראשי תיבות לרוב נמצאו גם בתחילת מכתבים כדבר שבשגרה. דוגמה

⁶³ הסבר מפורט לשימוש בראשי התיבות ולקיצורים בתוניס ובג'רבה קיבלתי מהרב בנימין רפאל הכהן, מחבר הספר מלכי תרשיש. במכתב מפורט מיום 20.11.2016. וכן הוא מוסיף, דוגמאות: ישנה סוגיה ידועה במסכת פסחים דף כא והלאה הנקראת "סוגית חזו"ר" שהיא ראשי תיבות "סוגית חזקיה ור' אבהו" שני אמוראים בשם זה שחלקו שם, ורבני ג'רבה למדו בה הרבה וגדלו עליהם, והראשי תיבות שלה מיוחדים, כגון "בשר בחלב" = "בשב"ח". וכן ישנה סוגיה בפרק א' דפסחים הנקראת בג'רבה "סוגית רחסי"ה" = "סוגית ר' חנינא סגן הכהנים", זוהי גם כן סוגיה מיוחדת

לכך עולה במכתבו של הרב משה כלפון הכהן מג'רבה. שפותח את מכתבו בשורה של קיצורים: "ידידנו החה"ש הדח"מ כמו"ר ר' יוסף בוכריץ [=ידידנו החכם השלם הדיין המצוין כמורנו ורבנו רבי יוסף בוכריץ]. וכך גם נוהג ומפליא בראשי תיבות הרב חיים חורי זצ"ל הרב הראשי לגאבס בפתיחת מכתבו: מע' ותה' הרה"ג מעו"מ החה"ש הדח"מ והכו' כמה"ר ר' [=מעלת ותהלת הרב הגדול החכם השלם הדיין המצוין והכולל כבוד מורינו הרב רבי]. ראו איורים 21-22.

איור 21: אגרת שו"ת בכתב ידו של הרב משה כלפון הכהן ובו ר"ת הנהוגים בפתיחת מכתבים בג'רבה ובתוניס⁶⁴

איור 22: ראשי תיבות בפתיחת מכתבו של הרב חיים חורי⁶⁵

ג.1.ד. אותיות מעלק: תכונות ייחודיות

אותיות כתב מעלק ייחודיות מאוד בצורתן שהתהוותה. להלן יובאו אבחנות לאחדות מהאותיות ולתופעות בהן שראוי לשים עליהם את הדעת כפי שהן נלמדות לכתיבה בג'רבה ובישיבת כסא רחמים בבני ברק.⁶⁶ הדוגמאות רוכזו בטבלאות והן מובאות לאחר ההסבר המילולי.

אל"ף – לאות שלוש צורות שונות: בכתיבתה בראש מלה ובתוך מילה משמשת צורה אחת. בסוף מילה היא נכתבת בצורה אחרת. צורה נוספת לאות אלף בליגטורה א-ל.⁶⁷

העוסקת בענייני טומאה וטהרה ושתנא בשם זה מדבר בה. גם לסוגיה זו ראשי תיבות מיוחדים. וכן סוגיות כיוצא באלה במסכת קידושין ומקומות אחרים.

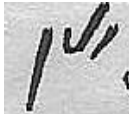

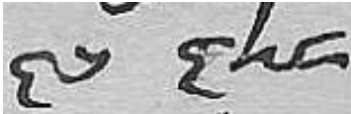

⁶⁴ מקור: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים

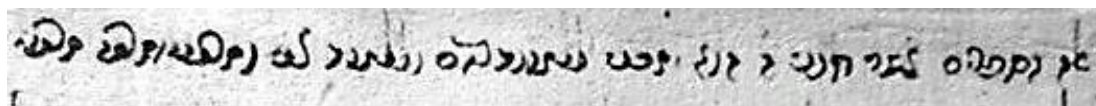
⁶⁵ מקור: אוסף הרב רפאל בנימין הכהן

⁶⁶ בכתיבת סעיף זה הסתייעתי בין היתר בכללים ובהוראות לכתיבת האותיות כפי שמופיעים בחוברת "קולמוס הזהב" (דמרי, תשע"ג), חוברת עבודה דקיקה שראתה אור בישיבת כסא רחמים בבני-ברק שבה עושים מאמצים להציל את הכתב מהכחדה, ומלמדים את האברכים כתב חצי-הקולמוס. בנוסף הסתייעתי בעזרתו האדיבה של מר עופר סבג, שעלה מתוניסיה, ושלמד שנים בישיבה בג'רבה עברית ואת כתב המעלק, ועל כך מקרב לב הערכתי ותודתי לו נתונות.

⁶⁷ הליגטורה אלף למד מופיעה לראשונה במאה השמינית בכתב-יד של פיוט מאת אליעזר קליר שנמצא בגניזה הקהירית (קודם לכן יוחס במחקר המופע הראשון לכתב-יד משנת 956). באימוצה, שוב נכרת השפעת הערבית על הכתב העברי בירנבוים (Birnbau, 1971) מייחס אותה לאימוצה של השפה הערבית על ידי הקהילות במזרח הקרוב עם הכיבוש הערבי. העמים הכבושים השתמשו בשפה הערבית-יהודית לתכתובות שוטפות, שבה הצירוף לידוע אל"ף למ"ד הופיע תדיר. בכדי ליעל את כתיבתם חיברו הכותבים בין האותיות ויצרו את הליגטורה. צירוף זה שימש הן לציון יידוע והן לכל מופע אחר של אותיות א"ל. השימוש בשפה העברית הוחדר מאוחר יותר, אך לא נוצר לציון שם האלוהים ולעתים אף נמנעו משימוש בו לשם האלוהים, כפי שהוא אינו מצוי בתנ"ך. עם השנים השימוש נפוץ בקהילות מעבר לדוברי הערבית והחל להופיע גם בדפוס. בירנבוים גורס שאין לראותו כהתפתחות מליגטורה ערבית, שם היא אינה קיימת ואף נמנעים מצירוף זה (שם, עמ' 225).

איור 23: שלוש צורות האות א' בשיבוץ במלים.

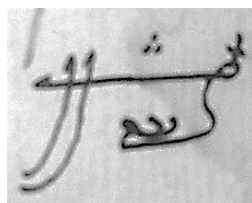
			
ואין (א' אמצעית)	בארוכה (א' אמצעית)	שלא בא (א' סופית)	ישראל (חיבור א' ל')

איור 24: צורות האות אלף: 'אלה הספרים אשר חנני ה' הוא יזכני ללמוד בהם וללמד אני וזרעי וזרעך...⁶⁸

בי"ת – לאות בי"ת צורה אחת ושני אופני כתיבה: בהופעתה בתחילת מילה או כאות נפרדת היא מבוצעת כאות קטנה ובאמצע המילה היא נכתבת כאות גדולה ובתוכה נכתבות אותיות שבאות אחריה במילה. צורה יוצאת דופן שלה מבוצעת בכתיבת ראשי התיבות ב"ה, בס"ד, בע"ה ועוד, שאז היא נכתבת כאות מסוגנת שלא פעם מאבדת את צורתה ובתוכה נכתבות האותיות הנוספות.

איור 25: צורת כתיבת ראשי תיבות כפולים: בע"ה – נ"ו (בעזרת השם נעשה ונצליח): האות בי"ת נכתבת כאות גדולה ולתוכה נכנסות האותיות עין וה"א, ומשמאל נ"ו וו"ו מוגדלות, שכולן חוסות תחת גג האות בי"ת.

דל"ת – לאות דל"ת צורה אחת ושני אופני כתיבה: בהופעתה בתחילת מילה או כאות נפרדת היא נכתבת כאות קטנה, ובאמצע המילה נכתבת כאות גדולה ובתוכה נכתבות אותיות שבאות אחריה. **כ"ף** – לאות כ"ף צורה אחת ושני אופני כתיבה: בהופעתה בתחילת מילה או כאות נפרדת היא נכתבת כאות קטנה, ובאמצע המילה נכתבת כאות גדולה ובתוכה נכתבות אותיות שבאות אחריה. **למ"ד** – נכתבת בשני אופנים עיקריים: (א) בסיס עשוי כצורת האות נ"ן ומעליה נמשך קו עומד; (ב) צורה מאורכת שמזכירה את האות ש"ן שנהוגה בכתב רהוט כיום. בוניס (2000) בהתייחסו לאותיות הסוליטריאו מציין שצורה זו האחרונה התפתחה באיסטנבול והסביבה.

⁶⁸ מקור: כתב-יד 738, מכון בן-צבי.

מ"ם – בצורתה היסודית מזכירה את האות מ"ם בכתב הרהוט כיום, אולם קוויה מעוגלים ולא זוויתיים, ומבחינים בנקודה המבוצעת מימין לזרועה הימנית של האות.

מ"ם סופית – מבוצעת בדומה לאותיות כתב רש"י.

נו"ן – צורתה של האות נו"ן משמשת כצורת בסיס לבנייתן של האותיות טי"ת, עי"ן ולמ"ד. את האות נו"ן נמנעים מלחבר עם האות יו"ד בשל הידמות צורת החיבור לאות עי"ן, וכן נמנעים מחיבורה עם האות ו"ו בשל הידמות צורת החיבור לאות טי"ת.

סמ"ך – מבוצעת בדומה לאותיות כתב רש"י.

עי"ן – האות עי"ן דומה לאות מ"ם בכתב הרהוט, וההבדל ביניהן הוא שבאות מ"ם יש נקודה בצד ימין ואילו באות עי"ן לרוב היא איננה. יש לעתים הדגשת נקודה, בצד הפנימי של זרוע ימין האות. **פ"א** – הכפופה נכתבת כצורת האות כ"ף הכפופה עם קו קצר בראשה. צורתה משתנה כשמחברים אותה לאות שלפניה.

פ"א סופית – נכתבת בדומה לאות קו"ף, וקו קצר מתווסף לחלקה העליון. לעתים לא נעשה בה שימוש, וגם בסופי מלים נכתבת פ"א כפופה.

צד"י – נכתבת לרוב כאות גדולה, ואותיות קטנות שבאות אחריה במילה נכנסות לתוכה.

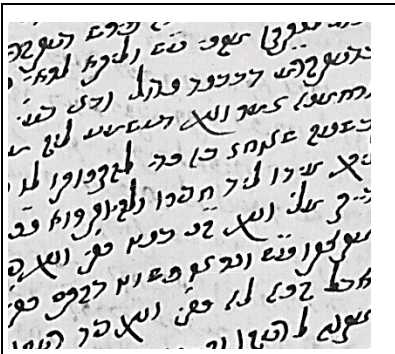

רי"ש – לאות רי"ש צורה אחת ושני אופני כתיבה: בהופעתה בתחילת מילה או כאות נפרדת היא נכתבת כאות קטנה, ובאמצע המילה נכתבת כאות גדולה ובתוכה נכתבות אותיות שבאות אחריה. **שי"ן** – מבוצעת בדומה לאותיות כתב רש"י.

ת"ו – צורתה ארוכה ונמשכת מטה בנטייה באלכסון שמאלה, לרוב נקודה נכתבת בשמאלה.

ג.1.ה. אותיות סופיות

כ"ף, נו"ן וצד"י סופיות – נכתבות כאותיות ארוכות שנמשכות מטה עם נטייה אלכסונית לימין. לכן כשהן נכתבות לאחר האות ת"ו הן נכתבות על גביה, ונוצרת מעין צורת X שאופיינית מאוד לכתב (כדוגמת במילים חתן, בהעלותך, ניתך ונתן).

פ"א סופית: בכתבי-יד רבים מבחינים שלא נעשה שימוש באות הסופית פ"א והיא נכתבת בסוף המילה כאות רגילה, כך לדוגמה במילה כסף שנכתבת כספ. יש לשער שהתופעה נובעת מאופיו של הכתב ככתב מהיר, שהכותב בו מבקש לקצר ולחסוך בהרמות קולמוס. פ"א סופית מורכבת משתי משיכות קולמוס, וסיומה בקו מאורך מרחיק את הכותב מהשורה ומכתיבת האות הבאה, בעוד שאת האות פ"א הרגילה ניתן לכתוב במשיכת קולמוס אחת ולהישאר בקו השורה. בהשוואה, האותיות הסופיות נו"ן וכ"ף נכתבות במשיכת קו אחת, ולכן בהן אכן נעשה שימוש בסופי מלים.

 <p>תופעת X באותיות סופיות האופיינית לכתובה בתוניס</p>			
	כספ	הפתרון	נתן

ג. מעלק כמערכת אותיות לכתובת שפות ולהגים בקהילות המגרב

מערכת האותיות הרהוטות התפתחה לכתובה מהירה כמערכת נפרדת, עצמאית ומובחנת מהכתב המרובע שהתקדש לכתובת שפת הקודש ודברי קודש. היא שימשה את עמך ישראל בני הקהילה היהודית בחיי היומיום לענייני חולין ובשפת חולין ואת כותבי הספר והאגרות בחיבוריהם המקדמיים. לכן אך טבעית הנטייה שנמצאה במחקרים כי הכותבים השתמשו בכתב זה לא רק לכתובת עברית אלא ערבבו בין הניבים והלשונות שבהם דיברו, לא פעם בעת ובעונה אחת. כך גם מוצאים שכותבים התרשלו בלשונם ובהתנסחותם: בעוד שבכתובה ליטורגית וספרותית בתחומי הרוח של התרבות היהודית, כשהכותב ביקש להתבטא בלשון ספרותית גבוהה ולהתעלות באמצעותה מעל שגרת היומיום הוא ניתק עצמו מלשון הדיבור ועבר לעברית, בכתובה לצרכי חולין שימש בעיקר הניב המקומי ובמידה פחותה העברית (ממן, 2014).

גויטיין (1955) מבחין בכך לראשונה בכתובתו של המשורר יהודה הלוי (1075–1141) שכתביו הם מהעדויות הראשונות לכתובה הרהוטה הספרדית. הלה כתב את מכתביו האישיים בלשון ערבית כלאחר-יד, ואילו את אגרותיו ושיריו כתב בכתב נאה ובעברית. עוד נמצאו בגניזה חליפות מכתבים בכתב אנדלוסי רהוט, וגויטיין מוצא שהם נבדלים לא רק בצורת הכתב אלא גם בלשונם הערבית, שקרובה לחליפת דברים בשפת הדיבור שהייתה מקובלת בארץ מוצאם של הכותבים. מכתב בכתב רהוט שמציג גויטיין (1965), מחוגו של יהודה הלוי, אמנם דומה לו להפליא בצורת האותיות ובצירופיהן, אולם לשונו ערבית והיא הלשון ההמונית ביותר מכלל המכתבים שנשתמרו בגניזה מספרד למן הסתם שכותבו היה חסר השכלה ערבית. על אגרת נוספת שמופנית אל יהודה הלוי כותב גויטיין (תשכ"א) שהיא פרי עטו של "סופר-קבצן עלוב" – לשונה פגומה שמעורבים בה עברית, ערבית ומליצות בנימה ספרדית.

הכתב הרהוט ממשיך לשמש את הכותבים במרוצת הדורות וגם מאות שנים מאוחר יותר מוצאים בו כתיבות בשפות שונות, שעליהן אנו למדים בין היתר מפנקסי הקהילות שבהם תועדו חיי הקהילות היהודיות. מהפנקסים מתוּנים ומלוּב עולה שבמערכת אותיות זו מלבד עברית כתבו בה גם שפות אחרות: להגי היהודית-ערבית, ערבית, ארמית, ספרדית ואיטלקית (אברהמי, 1997; מרציאנו, תשס"ח). הכתיבה של שפות הלעז במערכת אותיות המעלק, שמורכבת מעשרים ושתיים אותיות הבסיס של העברית, הצריכה התאמה. לכתיבת השפה הערבית והערבית-יהודית נוספו סימנים דיאקריטיים (המציינים הגייה נבדלת של אות בעלת אותה צורה) כדי ליצור את עשרים ושמונה האותיות שנדרשות לכתיבת מלים בערבית (Vassel, 1906). נוספו גם נקודות מעל האותיות לציון הבדל בהגייה בין הערבית לעברית, לדוגמה נקודה מעל האות גימ"ל מורה על הגייה רכה שלה – תופעה שניכרת בכתב הרהוט כבר מהמאה החמש-עשרה (ירדני, 1991). מערכת האותיות הרהוטות הותאמה גם לכתיבת שפות לעז אחרות: לכתיבת הג'ודזמו נדרשו כארבעים וחמישה סימנים שנוצרו גם הם ממערך אותיות הכתב הרהוט הבסיסי, בתוספת נקודות וסימנים מעליהן לציון הגיים נוספים⁶⁹ (בוניס, 2000).

בהיותה כתב של חולין הייתה מערכת אותיות זו מן הסתם פשוטה מאוד ללמידה ולכתיבה, ולכן שימשה הן את נכבדי הקהילה, רבניה ומשכיליה והן את חסרי ההשכלה – איש איש כתב בה בדרכו וכהבנתו. אברהמי (1997), שפענח את פנקסי הקהילה הפורטוגזית בתוניס מהמאות השבע-עשרה עד התשע-עשרה שנכתבו בכתב מעלק, טוען שהסופרים כותבי התעודות כלל לא ידעו ערבית ספרותית והדבר בא לידי ביטוי בליקויים בכתיב, באוצר המילים, בתחביר ובמבנה המשפט. השפה הערבית שבפיהם לא התעלתה מעבר לכלי תקשורת יומיומי ובסיס ללהג שדיברו בו היהודים⁷⁰. יתר על כן, להערכת אברהמי יהודי תוניסיה לא הבינו לאשורה גם את העברית אף על פי שהיא השפה הנהוגה בפנקסים⁷¹.

עדות לשימוש בכתב הרהוט בשפה המדוברת עולה גם בכתבי-היד ובכיתובים שנכתבו על ספרים שמוצאם בקהילות המגרב שנבחנו במחקר זה. הללו מלמדים שהכתב הרהוט אכן היה ביטוי פונטי לשפה המדוברת בעל פה של אנשי הקהילה ועל כן נמצאו בהם שגיאות כתיב למכביר, עירובי

⁶⁹ על פי טבלת אותיות סוליטריאו (בוניס, 2000, עמ' 226). ראו נספח יא.

⁷⁰ בכתאב (הוא החדר) למדו את הפרשה בתפסיר, תנ"ך מתורגם לערבית, אך גם תרגום זה הערים על לומדיו קשיים מפני שאוצר המלים הערביות שבו תאם את שפת יהודי תוניס ארבעה-מאות שנה קודם לכן – התקופה שבה תורגם. לכן נזקקו הלומדים בו לפירוש על תפסיר מפי הרב (אברהמי, 1997).

⁷¹ כך לדוגמה, בכתאב (הוא החדר) למדו את הפרשה בתפסיר, תנ"ך מתורגם לערבית, אך גם תרגום זה הערים על לומדיו קשיים מפני שאוצר המלים הערביות שבו תאם את שפת יהודי תוניס ארבעה-מאות שנה קודם לכן – התקופה שבה תורגם. לכן נזקקו הלומדים בו שדיברו בערבית בסיסית, לפירוש על תפסיר מפי הרב (אברהמי, 1997).

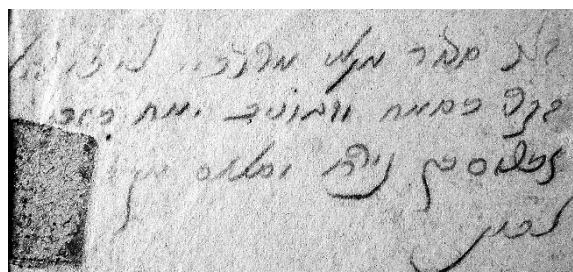
שפות בשטף הכתיבה ובעיקר כתיבת המילים כפי שהן נהגות בפי הדוברים. הכותבים אף לא נרתעו מכתבתה של קללות נמרצות לגנבים על ספריהם. כן מבחינים בטעויות כתיב בהן האות אל"ף נכתבת במקום ה"א הידיעה, וכותבי ספר מחליפים בין אל"ף לה"א כתחילית לפועל בעבר ובעתיד: "אתחלתי לכתוב", "אתחלתי להעתיק". ייתכן שהשגיאה נובעת מהשגרת השימוש בנוסח המקובל להתחלת כתיבה אישית בלשון עתיד "אתחיל לכתוב..." (מתוך: כתב-יד 715, מכון בן-צבי), וכן: "אתחלתי בזה אספר בר"ח מנחם" (מתוך: כתב-יד 754, מכון בן-צבי, עמ' 22 אחרון). או הכיתוב "אני אכותב יצחק כלפון יצ"ו" (מתוך: כתב-יד 219, מכון בן-צבי, המאה השמונה-עשרה), והכיתוב "התחיל לכתוב גורל אחיתופל בע"ה", שמנוסח בלשון עתיד. עוד מבחינים בהוספת יו"ד כצירה מלא כדרך הגייטס את המלים: "זה הסיפר של מוהר"ר יצחק לומברוזו זיע"א" (מתוך: כתב-יד 717, מכון בן-צבי, המאה השמונה-עשרה).

הדוגמאות שהובאו לעיל נמצאו בפנקסי כתבי-יד שיש לשער כי היו שייכים ליודעי ספר שמשכו בעט סופרים, ושגיאות ושיבושים חוזרים חדרו לכתבתם. לעומת זאת ביטויה ותיעודה של השפה המדוברת נמצאו על סידורי תפילה, שיש להניח כי היו שייכים לאנשים פשוטים וספר זה היה יקר ערך עבורם. על הכריכה הפנימית של ספרים אלה נכתבו קללות עסיסיות לגונב הספר בבלי של ערבית ועברית, בחיבורי מילים ובאותיות עבריות בכתב מעלק: "האד סדור מן לוי מרדכי, כל הקורי בסמח והגוניב ימח בזכות אברהם בן תירח וסלום מן [...] אכו"ת] (סידור, אוסף פרטי). ופירושו: "זה הסידור של לוי מרדכי, כל הקורא בו ישמח והגונב יימח בזכות אברהם בן תרח, ושלום מן [...] [אמן כן יהי רצון?]. מלבד שילוב השפות שנהג בדיבור שמוצא דרכו אל הכתיבה, חילופי שי"ן בסמ"ך, מעניין צירוף שתי מלים למילה אחת "בסמח": מן הסתם כדרך הגייתה. המילה האחרונה לא הובררה לאשורה, ואולי כוונתו הייתה לראשי התיבות אכ"ר (ראו איור מס' 26). קללה בנוסח דומה בכתב מעלק נמצאה על ספר שיר השירים: "האד אשיר אשירים תאעי אנה יוסף די חיים ג'יעאן כול אקורי יסמאח וכול אגוניב ימאח! בזכות אברהם בן תיראח". ובתרגום לעברית: "זה שיר השירים שלי אני יוסף בן חיים ג'יעאן. כל הקורא ישמח וכל הגונב יימח! בזכות אברהם בן תרח" (ג'יעאן-זרקנא, 2009, עמ' 521). בכיתוב זה בולט שילובה של האל"ף כתנועה. כיתובים אלה ודומיהם, גם אם נכתבו על בסיס נוסחה ידועה, מספקים הצצה נדירה לשפת הדיבור, להגייתה, ולחופש הביטוי והכתיבה שמצאו להם הכותבים בין כותלי האותיות הרהוטות של כתב המעלק.

ייעודו של הכתב הרהוט ככלי לרישומה של השפה המדוברת ניכר לא רק במגרב. בספרד לדוגמה נכתב הניב המקומי המדובר האיברו-רומאנית היהודית, הג'ודיזמו והחכיתיה באותיות הכתב הרהוט, זאת בעוד שיצירות ספרותיות בניב ספרדי נכתבו בכתב רש"י (בוניס, 2000). האבחנה

של כתיבה בשפה מדוברת והמונית בכתב הרהוט עולה גם בניתוח כתב יד מדמשק (יצחקי, 1976). וכך גם בכתב-יד ממרוקו "אני הכותיב ע"ה ... השיש ישמריני ויזכיני ללמוד וללמיד ויתן לי השיש ית' מווח צלול" (מתוך כתב-יד 811, מכון בן-צבי), שכולו נכתב לפי הגיית הכותב.

איור 27: כיתוב על סידור, קללה לגונב הספר⁷²

ג.2.א. הכתיבה המהירה והמחוברת והשלכותיה: שרבוטים וניסיון קולמוס

כתיבה באותיות כתב המעלק אפשרה כתיבה מהירה יותר בשל חיבורי האותיות, שימוש בראשי תיבות וכתיבת האותיות באופן חלקי ומקוצר. מרכיב נוסף שתורם לכתיבה המהירה הוא הקולמוס שאותו גילפו הכותבים בעצמם, ובטרם החלו לכתוב בו היו עושים ניסיונות כתיבה בכתב רהוט ומהיר כדי לבדוק את איכותו. על פי שטיינשניידר (1965) ניתן למצוא בראשי עמודים מילים בודדות, שורות ומשפטים – לרוב אלה שרבוטים חסרי פשר בכתבי היד, שמטרתם לנסות את הקולמוס. לניסיונות אלה התפתחו גם חרוזים מקובלים כמו "אנסה הקולמוס אם יילך (ירוך) בנימוס" או גרסה נוספת: "אנסה את הדיו ואראה מה טובו ויופיו" (שם, עמ' 37).

ניסיונות קולמוס נעשו מן הסתם גם בכתב מרובע, לקראת כתיבה של קודש, אך העניין במחקר זה הוא באלה שנכתבו בכתב המעלק. ניסיונות קולמוס רבים שכאלה אותרו בכתבי-היד וכן על כריכות פנימיות ועל שערי ספרים מודפסים, אם כי הופעתם באלה האחרונים מועטה יותר. כך לדוגמה, בפתח השער של הספר "עולת תמיד" מופיע בכתב ידו של הרב יוסף אבר"ש ניסיון קולמוס בכתב רהוט בזו הלשון: "אני ראיתי עיר בלי אדמה, אנשים בלי נשמה, אנסה הקולמוס בספר י' [בן] עמוס, עולת [תמיד] אומר אני מעשי למלך, זה הספר הקדוש שלי, אני הצעיר זע[רע] דמן חבריא, יוסף הכהן לגזע א[בר"ש]" (פרץ, 1995, עמ' 84). מעיון בכתבי היד מתוניסיה עולות נוסחאות נהוגות נוספות לניסיונות קולמוס שנכתבו בכתב רהוט. מרביתן בנויות על נוסחת הפתיחה "אנסה הקולמוס", ולאחריה מנסים הכותבים את כוחם במשפטי חריזה משלימים: קולמוס/עמוס,

⁷² מקור: סידור תפילה מאוסף משפחתי.

קולמוס/מאוס, קולמוס/ירוף, קולמוס/ והמלך אנטונינוס ועוד. לדוגמה: "אנסה הקולמוס בספר בן עמוס אם טוב ואם מאוס ורע, כי נחל נובע מקור חכמה, נחל נובע מקור חכמה". וכן חזרה על משפטים כמו: אתעלמת מן כול עולמא ואתחכמת מן כול חוכמא" שנכתב שוב ושוב עד כיסוי העמוד (כתב-יד 2827, מכון בן-צבי). או: "מודינא ולא מסתפינא אנא זעירא דמן חבריא" (ראו כתב-יד 2709, מכון בן-צבי, בנספח יג).

בין הנוסחאות לניסיון קולמוס בכתבי-היד ובפנקסים בולטת במיוחד הצורה של חזרה שוב ושוב על רצפים של כל אותיות האלף-בית כסדרן, מאל"ף ועד ת"ו, בכתב רהוט. ככל שבחנתי, נדיר מאוד למצוא ניסיונות קולמוס מסוג זה על ספרים מודפסים ובכל זאת ניסיונות צנועים שכאלה נמצאו. מעניין במיוחד ניסיון הקולמוס – שבו נראה רצף אותיות אלף-בית בכתב מרובע, והחל מהאות כ"ף עובר הכותב לכתב רהוט מאוד, כמעט משורבט (כהן, 1989, עמ' קמו). רישום רצפי אותיות באופן זה תוך מעבר מאות מרובעת לאות רהוטה נמצאו גם בכתבי-יד ועשוי להעיד על הזרימה הטבעית של הכותב, שמשקיע בתחילה מאמץ בכתיבתן של האותיות המרובעות אך לקראת מחצית הדרך באות כ"ף לרוב, היד כבר גולשת לכתב המוכר והשגור, הוא הכתב הרהוט. ניסיונות אלה יש בהם עדות על המאמץ שעל הכותב להשקיע בכתיבת הכתב המרובע לעומת השרבוט הקל והזורם בביצועו של קו אותיות הכתב הרהוט.

הימצאותם בכתבי-היד של עמודים רבים ואף כפולות עמודים ובהם ריכוז גדול של ניסיונות קולמוס ושרבוטי מלים, משפטים, איורים ותרגומי חתימה, כולם בקווים מחוברים מאוד ואף לעתים חסרי פשר כמו נכתבו במעין היסח דעת – לצד העמודים המוקדשים לכתיבת חידושים עצמיים, כתיבה אישית או ליקוטי חידושים מרבותיהם – מעלה את האפשרות שמלבד ניסיון קולמוס, משמשים שרבוטים אלה גם כפעולה של טרום-כתיבה שמכניסה את הכותב לריכוז לצורך כתיבה יצירתית אישית של חידושו.⁷³ תופעה זו מדגישה את יתרונותיו ופעולתו של הכתב המעלק הטמונים בתכונותיו, מבנהו המורפולוגי ואופן כתיבתו – היכולת לחבר אותיות ולאפשר זרימה של היד וקו המחשבה. מכאן גם מובנים עמודי השרבוטים הרבים והכתיבות שנראות כמהומה צורנית בין עמודי כתבי-היד בפנקסים שבחנתי. ראוי לציין שתכונתו זו של כתב המעלק, כתיבה תוך חיבור אותיות ברצף ובשטף בקו אחד תוך מיעוט הרמת קולמוס, שבחסותה מן הסתם התאפשר שטף

⁷³ מחקר נרחב מוקדש כיום לתפקידם ולחשיבותם של שרבוטים לריכוז ולחשיבה יצירתית ולפעילות אינטלקטואלית ויצירתית. על חשיבותו של השרבוט לריכוז ולכתיבה ראו: Andrade, J. (2010). What does doodling do? Applied Cognitive Psychology, 24(10, 100-106. פוקורני, ר' (1953). כתב-יד ואופי: מבוא לגרפולוגיה העברית המדעית (עמ' 11-12). תל אביב: הוצאת מחברות לספרות.

פרק ד: הכתב הרהוט בראי החברה, התרבות וההלכה

ד.1. הכתב הרהוט בראי החברה והתרבות

ד.1.א. שימוש בכתב הרהוט כעדות לייחוסו הנמוך של הכותב

הכתב הרהוט היה נפוץ מאוד בקרב עמך ישראל, גברים מן הסתם, ולא רק משכילים בשגרת יומם. בעוד הראשונים לרוב כתבו רק בו כי היה זה הכתב היחידי שידעו לכתוב, המשכילים, בימי הביניים למדו לכתוב בשלושת סוגי הכתב העבריים: מרובע, רבני וקורסיבי רהוט (אלוני, 1960) ואף בסוגי כתב אחרים לועזיים או בערבית. הכתב הרהוט יועד בעיקר לכתיבה של אדם לעצמו, לענייני חולין, לטיטות ראשונות ולכתיבה מהירה ולייעודים לא רשמיים ולא ייצוגיים. אולם מכיוון שסוג כתב זה היה כה מהיר, קל לביצוע וחסכוני, הוא השתרש עד מהרה לצורכי כתיבת אגרות רשמיות ואף להעתקת ספרים. הנוהג לא התקבל אצל כולם: מכתביהם של רבנים, סופרים, משכילים ואנשי האליטה הרוחנית והתרבותית מימי הביניים מבחינים ביחס שלילי ומזלזל כלפי השימוש בכתביהם עבור הזולת בכתב הרהוט, הקושר אות באות ברישול, וניכרת בקרבם נטייה להימנעות מפרקטיקה זו. מדבריהם, שיובאו בהמשך, עולה שהכתיבה בכתב הרהוט לצרכים אלה העידה על השכלה נמוכה של הכותב ויחסה למעמד הנמוך.

יהודה אבן תיבון (1120–1190), המכונה "אבי המעתיקים", פעל למעלה מעשרים שנה בפרובאנס בדרום צרפת לתרגום ספרי חכמת ישראל מערבית לעברית וספרי מופת של הפילוסופיה היהודית שנכתבו בערבית-יהודית, וגם בנו, נכדו ונינו המשיכו במפעל התרגום שייסד (הלקין, אתר דעת: אנציקלופדיה יהודית). מצוואתו לבנו ניתן ללמוד על חשיבות לימוד הכתב המהודר והספר לבן תרבות בימי הביניים ועל מעמדו של הכתב הרהוט אל מול הכתב האשורי והכתב הערבי. תיבון מפציר בבנו, שמתרשל בכתיבה, לדבוק בלימוד כתיבה נאה, בתרגול, בהעתקה ובחיקוי של ספרים ראויים. מן הדברים עולה שרישולו של הבן מתבטא בכתיבה בכתב רהוט מחובר, שאינה ראויה בעיני האב, והוא דוחה אותה בשאט נפש:

גם על כתב העברי לא השגחת כראוי [...] והשתדל להטיב כתיבתך כפי יכלתך ואל תרגיל להיות כתיבת אותיותך קצרות ומובלעות זו בזו [...] וכבר ראית ספרים בכתב ידי ושמירתי בענין זה עד שתמה על זה בנו של ר' יעקב רבך לפניך כי הכתיבה כאשר אמרתי לך היא צורה מן הצורות וכל אשר יזהר אדם בתיקונה תראה נאה יותר. ואל שטותיך שים דעתך שיהיו ישרות וערך כל אחת מהנה אל חברתה שוה ולא תהיה אחת עולה למעלה ואחת יורדת למטה (אבן תיבון, 1852, עמ' 8).

הטעמים לדבקות בכתיבה נאה שמעלה תיבון רבים. בפרט הוא גורס שכתובה נאה והתנסחות בהירה מעידים על ייחוסו של הכותב ועל השכלתו, ולכן שליטה בהם תקנה לבנו את מעמדו בין המשכילים ואנשי הספר:

ושוב על ספרך אחר כתיבה/ לבלתי תחסור בו אות ותיבה / ודע כי מדברי איש וספרו/ מעידים על צפון שכלו וסתר/ ובכתבו יהולל איש לרחוק/ ובכתבו יהיה לבוז ולשחוק [...] ויפה כתבך וכתבתך והטיב מלאכת קולמוסך והדיו אשר תהיה כותב בו יהיה טוב במראהו. ואגרתך תהיה טובה מאד כפי יכלתך אלא אם תכתוב בעת שלא יזמן לך אחת מאלה ובשעה דחוקה ובדבר נחוץ. כי יפי הכתב בכתיבה ויפי הכתיבה בקולמוס ובאגר (ר"ל נייר) ודיו. ויופי כתב האגרת מורה על יקרת הכותב (שם, 8).

אבן תיבון מביא לבנו כדוגמה את המשורר והמדינאי שמואל הנגיד (993–1056) שהצלחה האירה לו פנים לא מעט הודות לכשרון כתיבתו ויפי כתביו. וגם משיריו של הלה עולה חשיבותם הרבה של הכתב והכתיבה בתקופת ימי הביניים. הנגיד עודד את בנו בכורו יהוסף להתאמן בכתיבה, והיה נוהג לבחור לו שירים כדי שזה יעתיקם, ואף שילם לו על כל קונטרס שהעתיק בכתב נאה והדור. ולעומת תיבון שמאוכזב מכתבתו ומהתנהלותו של בנו עם ספריו: "ואתה בני הכזבת את תוחלתי ואת תקוותי" (שם, שם) כתיבת יהוסף גרמה לאביו שמואל הנגיד קורת רוח רבה והוא ממשיך ומעודדו בשיר נלהב ואף מעלה את שכרו, והעיקר שיוסיף ויתרגל כתיבתו (רוזן, 2008).

פְּתִיבְתָּךְ מִהֲדָרַת / כְּבָרְקַת מִסְדָּרַת,

וְטוֹרִיָּה מִיִּשְׁרָיִם / כְּמוֹ רִקְמָה בְּאֲדָרַת,

וְנִחְמָדִים לְעֵינַיִם / כְּמוֹ פָּגִי מִבְּכָרַת,

וְרִיחָמוֹ כְּרִיחַ מֶר / עָלֵי פֶלֶא מְקַטְרַת,

כְּתָב וּקְרָא וְשִׁים לְבָךְ / לְדַת אֶרֶן וְכַפְרַת,

וְאִם תּוֹסִיף – לֶךְ אוֹסִיף / מִחִיר הַרְבֵּה וּמִשְׁכָּרַת.

(דיואן בן תהילים, תשכ"ו)

מעמדו הנחות של הכתב הרהוט וייחוסם של הכותבים בו נזכרים גם מאות שנים לאחר מכן אצל רבי יוסף קארו (1488–1575), המכנה את הכתב "כתב הדיוטות". ביטוי זה מתפרש לרוב ככתבו של המון העם שאינם בקיאים במלאכת סופר, אך במקום אחר הרב קארו מתארו ככתב "שבדו הדיוטות מלבם" – ניסוח שאינו מותיר ספק באשר ליחסו אליו לפי שבדיה היא לשון כזב, דבר שאין בו אמת (בית יוסף, אבן העזר, סי קכו ; שטיינשניידר, 1965, עמ' 44, ה"ש 51). פוסקים אחרים השוו

את כתב משיט"א, הוא הכתב הרהוט, למעמדו של "כתב גלחות"⁷⁵ כתבם של הכמרים הנוצרים, וכינוהו כתב של "תגרים והדיוטות" (אנציקלופדיה תלמודית, כרך כז, "כותב", טור תרז). נתעמק בכינוי זה להבנת כוונתו ואופיו: השורש תג"ר בארמית, באכדית ובערבית, משמעו סחר ומכר. ואכן, כפי שעלה מהסקירה ההיסטורית, הכתב הרהוט היה גם כתבם של הסוחרים, והם שתרמו לתפוצתו הנרחבת. אולם בעברית התייחדו השורש תג"ר ונגזרותיו לסוחרים קטנים ולרוכלים, לעמידה על המקח, להתדיינות ממושכת על המחיר ולפעילות בשוק (אבן-שושן, 1986). בשורש זה דבקה נימה שלילית, המעידה על עיסוק ירוד, רחוק מן התורה וההשכלה, ולראיה הביטוי "לא תמצא תורה לא בסחרנים ולא בתגרים" (עירובין, נ"ה). מכאן שתיאורו ככתב של תגרים והדיוטות הוא ביטוי של גנאי, פשטות, גסות ובערות, והכתיבה בו מיוחסת למעמד נמוך ולנחיתות בהשכלה, והמשכיל לא ישתמש בו אלא בלית בררה ובשעה של דחק ונחיצות, כפי שעלה מצוואתו של תיבון. כך מסכם במאה השלוש-עשרה מורה לתלמידיו את מעמדו ואת ייחוסו של הכתב הנאה ושל הכותב בו: "אשר הוא היום עטרת צבי לכל יודעיו, על כן יאמרו המושלים: בשלשה האדם ניכר בכוסו, בכיסו ובכעסו ואמרי לה בקולמוסו..." (אסף, תש"ח, עמ' כ"ד).

ד.1.ב. ייחוסו הגבוה של הכתב הרהוט בחלופ הדורות

הכתב הרהוט לא קפא על שמריו ולא הוכרע תחת לחץ מגניו; נהפוך הוא, הוא התפשט ביתר שאת וביתר עוז במהלך הדורות והיה לכתב הבכיר והשימושי ביותר וקנה לו את מעמדו האיתן בין הכותבים. מעידים על כך לא רק רבבות כתבי-היד של האליטה הרבנית והמשכילים שכתבו בו את חיבוריהם, אגרותיהם וחידושיהם אלא גם ייעודיו והשימושים שהכותבים ביכרו לעשות דווקא בו למרות שעמדו לרשות כל כותב בקיא כל סוגי הכתבים. הדוגמאות לכך רבות ובהן שערי ספרים, כתובות נישואין, תעודות הסמכה, מכתבי המלצה וכן חילופי איגרות בין קהילות שנכתבו בו. השימוש בכתב זה בחילופי איגרות, שו"ת, מכתבים וכדומה מובן וטבעי לפי שהיה זה הכתב שהשתגר לכתיבת חולין יומיומית, אך הבחירה בכתב זה לכתיבת תעודות חגיגיות ומסמכים רשמיים משמעותית אף יותר ומלמדת על מקומו של הכתב הרהוט בקהילה. הללו עוצבו בחגיגות תוך שימוש בכתב רהוט, בין בשילוב סוגי כתב אחרים ובין אם לאו.

אולם העדות לייחוסו המכובד של הכתב הרהוט בכתיבה לזולת מצויה לאו דווקא בחיבורים רחבי-היקף בני עשרות עמודים אלא בכיתובים קצרצרים שנכתבו בכתב-יד ובספרים מודפסים מראשית ימי הדפוס ועד לשלהי המאה התשע-עשרה. הללו הם שדה נרחב ומרתק לא רק

⁷⁵ על פי מילונו של תשבי (1541, עמ' 301) ערך גלח: "לפי שכוהני אלוה הנוצרים מגלים פאת ראשם לכך נקראו גלחים".

למחקר הכתב אלא גם למחקר תרבותי. מהכיתובים עולים בין היתר תרבות הספר וחשיבותו, מקומו בחיי האדם, היחסים בתוככי הקהילה והיחסים שבין אישים מכובדים ורבנים במרחבי הפזורות היהודיות. כיתובים אלה מהווים פיסות היסטוריה זעירות ונדירות מחיי הקהילה. הנושאים שנכתבו על שערי הספרים ובכריכותיהם הפנימיות מגוונים עד מאוד ביניהם: שם, רישום בעלות, חתימות, הקדשות, החלפת בעלות, עלות רכישת הספר, אזהרות מפני גניבת הספר, ניסיון הקולמוס, תאריכי לידה, שטרות, חשבוניות וענייני כספים, חישובי גימטריה ועוד, כך גם בין עמודי הספרים מצויות הערות והגהות המתייחסות לכתוב בהם.⁷⁶

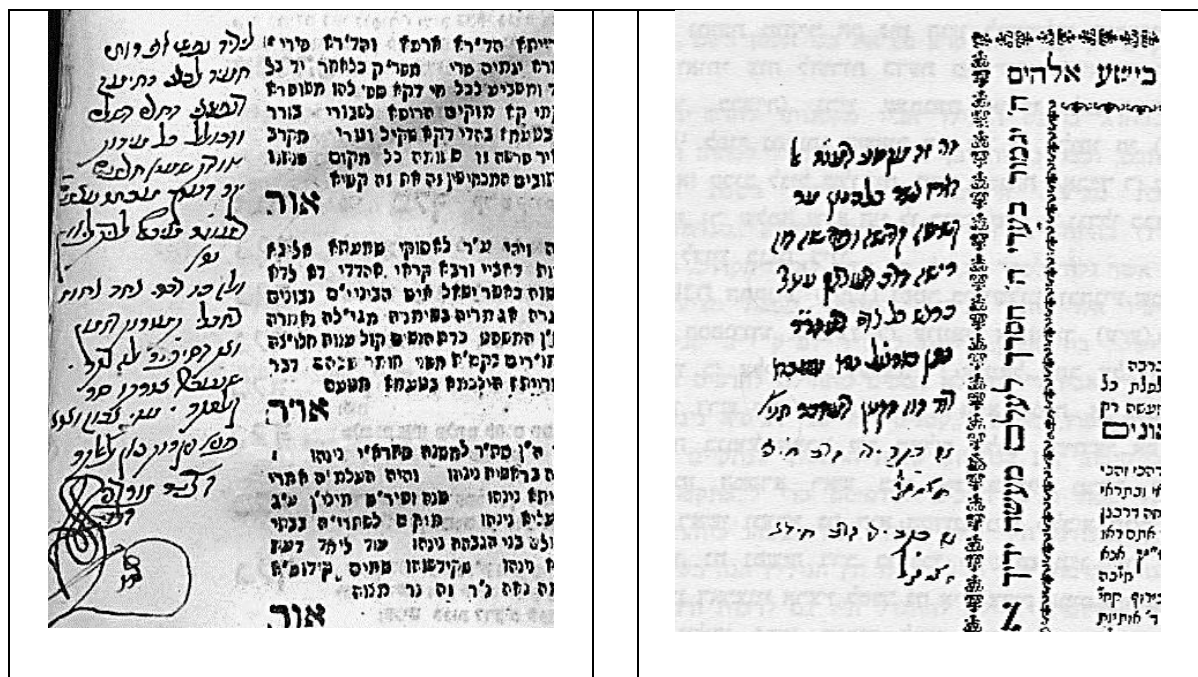
נייחד את תשומת הלב לאחד מסוגי הכיתובים הללו והוא ההקדשה, שדרכה יעלה ייחוסו של הכתב במיוחד. בין קהילות היהודים בתפוצותיהם נדדו ספרים מעוטרי הקדשות בכתב מעלק המלמדים לא רק על תפוצתו של הכתב וההיכרות עמו אלא גם מעמדו במרכזים הרוחניים בכתב מכובד. ההקדשות שנסקרו לצורך מחקר זה נכתבו רובן ככולן על השער הפנימי של הספר בכתב רהוט, לרוב בצנעה ובכתב קטן מאוד; נוסח ההקדשות נענה למבנה ספרותי מסורתי של ההקדשה הכולל את שם הנמען, שם המוען, ברכה וסיום. נוסחי הברכות ותארי הכבוד חוזרים על עצמם לעתים קרובות, כך שעל הנמען מורעפים תארי כבוד למכביר בעוד שהמוען עצמו מצטנע ומתבטל. כך ניתן ללמוד מההקדשות על יחסי הכבוד וההערכה ששררו בין הכותבים לרבותיהם ובין רבנים ואנשי ספר ממרחב תפוצות היהודים. עוד נוכל להבחין בהן ובהדגמות שיובאו, מלבד התגוונות הכתיבה הרהוטה בין הכותבים, את דרכם בניסוח, בקיצורים ובראשי תיבות, שנהגו בכתב זה.

החיד"א, לדוגמה, שלח לרב נתן בורג'ל הראשון (1720–1792) מתוניסיה את ספרו "מחזיק ברכה" (ליוורנו תקמ"ה, 1785). נוסח ההקדשה שכתב על השער בכתב רהוט ומחובר מאוד מלמד על הכבוד וההערכה הרבים שרכש לו: "הרי זה מקטני המניה אל הארז אשר בלבנון מר קשישא חסידא ופרישא הוא רישא הרב המובהק עלית בראש כל אדם כמהר"ר נתן בורג'ל נר"ו ממכרו דוד הוא הקטן המחבר ס"ט" (כהן, תשמ"ו, עמ' קיא). ראו איור 27. גם המו"לים בעצמם נהגו להקדיש ספרים בהוצאתם וכל ההקדשות הללו נכתבו בכתב מעלק, כפי שנראה למשל על שער הספר "משחא דרבותא" מאת הרב מסעוד אלפאסי ובניו. המוציא לאור, הרב חיים עשור, כתב בכתב רהוט הקדשה לרב יצחק לומברוזו: "מנחה היא שלוחה למעלת החכם השלם והכולל סו"ה ודי"ן בן של קדושים כמהר"ר יצחק לומברוזו נר"ו יאיר וזרח, מאתי הצעיר ע"ה במישור, חיים עשור ס"ט" (כהן, תשמ"ו, עמ' צו). וכן, ההקדשה שנכתבה על הספר זרע יצחק, הספר הראשון שהודפס בתוניס בשנת 1768,

⁷⁶ בצוואת רבנו יהודה החסיד, ויניציאה, תע"ח, דף יד ע"ב, הותרה כתיבת שמו של האדם בלבד: "לא יכתוב אדם על ספר שלי הוא אלא יכתוב עליו שמו בלי שלי הוא".

וזו לשונה: "לידיד נפשי אף רוחי חמיד ליבאי רחימא דנפשאי החכם השלם והכולל כל מידות טובות שמנו חכמים יקר הערך מבחר עצמים כמוה"ר מיכאל לבית ליאון נר"ו ולו בו דברי אחד אחוז בחבלי תמורות הזמן ואת הסיפוי"ר לא בתר, שנעברה צורתו סר קלסתר, מתי אבוא ואראה פניו היקרות כאן לאלתר, הצעיר מרדכי הלוי". ראו איור 27.

איור 29: מימין הקדשת הספר מחזיק ברכה מאת החיד"א לרב נתן בורג'ל הראשון (1720-1792) משמאל: הקדשה על הספר זרע יצחק, הספר הראשון שהודפס בתוניס, 1768⁷⁷

הקדשה מיוחדת בצורתה, בתוכנה ובאורכה נכתבה בספר ברכי יוסף (ליוורנו, 1774) לאורך כל היקף מסגרת עמוד השער נכתבו בכתב רהוט וצפוף שבחיו של הרב אליהו חי בורג'ל הראשון (1760–1817) בזו הלשון: "לאיש אחד מן הרמתיים וגובה (מחוק) מגיע עד לשמים, ארז אשר (מחוק) היינו תנא קמא, ממשפחה רמה אשר שמעו הולך למרחקים, תלמיד גדול ומשפטים וחוקים ובכל התורה כלה על ארשו מקים, האדם הגדול בענקים, הרב המופלא וכבוד ה' מלא כמוהר"ר אליהו בורג'ל ונתהלך בגן האלוקים, אתיא מבינייא ופחות וסגנייא, בן למורנו ורבינו הרב הגדול מבצר עוז ומגדול עלית על כל וידו בכל כמהר"ר נתן בורג'ל, בעל הספר הנורא והמשובח חק נתן על סדר קדשים, ואתר תראה גבורתו" על הקדשה זו חתום ע"ה חיים אברהם בורג'ל (כהן, תשמ"ו, עמ' קטז). העובדה שההקדשות נכתבו בפשטות באותיות הכתב הרהוט ללא גינונים וקישוטים, ועם זאת בהתנסחויות

⁷⁷ מימין מקור: כהן, תשמ"ו, עמ' קיא. משמאל: אוסף משפחת גרוס B.759

מכובדות המעטירות שבחים וכבוד על המקבל, מעידה שהכותבים לא ראו כל פגם בייחוסו של הכתב הרהוט ומצאוהו ראוי בעיניהם לייעודו זה – להאדיר את רבותיהם, שלהם הקדישו מנחותיהם – הספרים, שעלו על מזבח הדפוס.

ד.1.ג. כוחו הביצועי של הכתב הרהוט

סוגי הכתבים ששימשו לכתיבתם של ספרי סגולות ושל קמעות מעלה היבט נוסף, ייחודי ונבדל, של ייעודי הכתב הרהוט ושל תפקידיו במסגרתם ועל האבחנה שעשו הכותבים בינו לבין הכתב במרובע. השימוש בקמעות והאמונה בכוחם ידועים משחר ההיסטוריה ועד ימינו בתרבויות רבות. את הקמעות שהתפתחו ניתן למיין לשני סוגים: קמיעות שעשויים מחומרים מהטבע ובעשייה מאגית זו ניכר חלקם של הנשים וקמיעות מעשה ידי אדם, בהם קמיעות כתובים נושאי תפילות, כתובות והשבעות שבעשייה מאגית זו ניכר חלקם של הגברים יודעי קרוא וכתוב. בקמעות פונים המבקשים לאל ולמלאכים להביא מזור לחולה, בין היתר באמצעות שימוש בשמותיהם וכתיבתם בטכניקות מאגיות והשבעות. השמות והמלים נכתבו על הקמעות בצורות, בצרופים ובכתבים שונים נושאי משמעות מאגית, וכן בכתבי סתרים, לצד סמלים וציורים שונים, שמות האל, פסוקים ושמות מהתנ"ך ועוד (בראל, תשנ"א; בן-שמחון, תשנ"א).

בחינתם של כתבי-היד מתוניסיה שבהם עיינתי לצורך מחקר זה העלתה שהם נכתבו לרוב בכתב רהוט לכל אורכם. אך לא כך הדבר בכתבי-היד שעוסקים בסגולות: אלה נכתבו בכתב רהוט אך ניכר בהם שיבוץ מילים בכתב מרובע, בעיקר בשמות האל, מלאכיו, צירופי אותיות ושמות של סגולות. השמות הללו חוזרים ונכתבים בכתבי-היד באינטנסיביות ובהדגשה רבתית, זאת בניגוד לנוהג המקובל להימנע מכתובת שם האל המפורש. תופעה זו נבחנה ואוששה בארבעה כתבי-יד⁷⁸ שמוקדשים לסגולות בהם מבחינים בהפרדה ברורה בין הכתיבה לטקסט השוטף בכתב מעלק לבין כתיבת שמות האל, שמות המלאכים וצירופי אותיות קדושים שאז הכתיבה משתנה למרובעת. תופעה נוספת שבה ניתן להבחין באופן ויזואלי בכתבי-יד של סגולות, עוד בטרם נדרשים לתוכנם, היא שההוראות לביצוע הפעולות, ההסברים ומתכוני הסגולות כתובים בכתב רהוט בעברית או בערבית-יהודית, ואילו הקמעות עצמם משורטטים ומובאים בספרי הסגולות כתובים בכתב אשורי מרובע ומלווים בציורים וסמלים, כתב סתרים, כתב עברי קדום או כתב מלאכים.⁷⁹ באופן

⁷⁸ ארבעה כתבי-יד שמוקדשים בשלמותם לסגולות משלוש קהילות שונות ומתוארכים למאה התשע-עשרה: כונת התפלה עפ"י קבלת הרש"ש להקפות (תוניס). אוסף משפחת גרוס, F 47361; מחברות סגולות וקמעות הרב אברהם ברוך (תוניס). אוסף משפחתו; 'לחש וקמע' (דמשק. יצחקי, 1976); 'רב פעלים' (מרוקו. כתב-יד מכון בן-צבי מס' 2231).
⁷⁹ כתב מלאכים מכונה בלשון הקבלה גם כתב עיניים, הוא נכתב בגודל גדול יחסית ובאופן שקווי האותיות מחוברים בעיגולים קטנים כעין עיניים קטנות, פיענוח חלק מאותיות כתב זה לוטה בערפל (בראל, תשנ"א, עמ' 220).

מובחן וברור בשרטוט ובכתיבת הקמעות נעדר הכתב הרהוט. דוגמה למעבר שכזה בין שני סוגי הכתבים נמצאה בכתב-יד "רב פעלים" (בראל, תשנ"א, עמ' 222), שבו מופיעה השבעה בכתב מלאכים ולאחריה מוסיף המחבר הערה בעוברו לכתב רהוט, חצי-קולמוס. דוגמה אחרת לחילופי כתב בספר סגולות אברהם ברוך מתוניסיה: בעמוד פ"ו ב' מוצג "קמיע טוב לכל דבר" באופן שההסבר לקמע והוראותיו פרושים על פני שני עמודים בשורות צפופות ובכתב רהוט, אך שמות האל והמלאכים שמשוברים בין השורות הללו נכתבו בכתב מרובע בהקפדה על הליגטורה של אותיות אלף ולמד בשמות האל והמלאכים, וכך גם הקמע שצויר שם. ראו נספח יד'.

תופעת ההפרדה והאבחנה בין סוגי הכתבים ויעודיהם נבחנה גם בקמעות. בניגוד לספרי המגיה ופנקסי סגולות, שהועתקו ונכרכו ועל כן שרדו, הקמעות שנכתבו לרוב על חומרים מתכלים ושמך הסתם נעשה בהם שימוש נאכלו ברובם בשיני הזמן. מרבית הקמעות הקדומים ששרדו הם אלה שנחרטו על לוחיות מתכת או קערות וחרסים ונזרקו לאש במהלך פעולה מאגית (נווה, 1992). הכתבים המשמשים בקמעות אלה הם מסוג בינוני או מרובע, את ההסבר לכך אפשר לתלות במעשה החריטה על חומרים קשיחים שלכך נדרשו קווי אותיות ישרים. אולם בחינת סוגי הכתב ששימשו בקמעות המועטים ששרדו ושנכתבו על קלף או על נייר מעלה שגם ברישום קמעות שנמסרו לאנשים, בדומה לממצאים בכתבי-היד ובספרי סגולות לא השתמשו הכותבים בכתב רהוט אלא בכתב מרובע, בכתב מלאכים ובכתבי סתרים.⁸⁰ מכל אלה ניתן להסיק שבכתב רהוט נכתבו טקסטים מאגיים ספרותיים, ספרי הסגולות, ההוראות לקמעות ולאופן ביצועם וטקסטים שדנים בנושאים המאגיים, ואילו לכתיבה המאגית-מעשית – כתיבת הקמע עצמו, גוף ההשבעה – נעשה שימוש בכתבים שונים, אך אין רואים בהם כתב רהוט. גם בין הלשונות שבהם נכתבו הקמעות מוצאים גיוון רב, אך לכתיבת ההשבעה, שמות האל ומלאכיו הופסק הרצף הקורסיבי וניכרת ההקפדה על כתב מרובע ובלשון עברית וארמית.

על המעבר מכתב רהוט לכתב מרובע, וכן על המעבר מערבית-יהודית לעברית לצורך כתיבת שמות המלאכים ופנייה אליהם, מעיד נוסח קללה שנמצא בגניזה. הנוסח מתחיל בהנחיות בערבית-יהודית בזו הלשון (תרגום מאנגלית י' ברוך): "קח צלחת נחושת וכתוב עליה בשעה הראשונה של היום; קבור אותה בקבר חדש, בן שלושה ימים", ואז פונה למלאכים בשמותיהם בכתב מרובע

⁸⁰ באוספי הספריות ובארכיונים לא נמצאו קמעות רבים מצפון אפריקה, לכן פניתי לאספן היודאיקה ביל גרוס בניסיון לברר את הנושא. גם באוספו הכולל כ-300 קמעות לא נמצא קמע כתוב בגופו בכתב רהוט. הסבר נוסף לכך עשוי להיות שמכיוון שקמעות נרכשו בכסף ונכתבו במיוחד עבור אדם מסוים, ייתכן שלכבודו ולכבוד המעמד נכתב בכתב מרובע שמצריך השקעה רבה יותר מצד הכותב. אך בהשערה זו אין כדי להסביר את ההימנעות הגורפת שעולה מהממצאים מכתיבת קמעות בכתב רהוט, גם הפשוטים שבהם.

בעברית ובארמית ומשביע אותם להשמיד את חייו של [שם] בנו של [שם]. (על מבקש הקמע למלא את שמו של הקורבן). הערה מאוחרת בכתב יד שונה בערבית על ממצא זה מעירה כי הנוסח אכן יעיל להרוג (Hoffman & Cole, 2011, p. 237).⁸¹ עוד מובא שם צילום של קמע מהגניזה ללא ציון פרטים ובו מבחינים בשלושת סוגי כתב: הכתב הבינוני והרהוט משמשים לרצף הכתיבה, והכתב המרובע לכתיבת שמות המלאכים. כך-גם שלושה קמעות מתוניסיה כתובים אף הם בדרך דומה: הוראות הקמיעות נכתבו בכתב רהוט ואילו גוף הקמע בכתב מרובע או בכתב מלאכים משובצים בסמלים שונים (שרף, 1991, עמ' 231). ראו קמעות מתוניסיה בנספח יד.

ואכן השערה זו בדבר הימנעות מכתובת השבעות הקמע בכתב רהוט שעלתה מממצאיי קיבלה את אישושה מאיתורן של דרישות מפורשות למעבר מכתובה רהוטה לכתיבה מרובעת לצורך כתיבת הקמעות גופא בספרי הסגולות שבהם עייתי. מממצאים אלה משתמע גם שהכתיבה השגורה שהקורא הורגל אליה לא הייתה כתיבה מרובעת (אשורית) או בינונית אלא כתיבה רהוטה, מעלק, ולכן ההנחיות השוטפות לקורא נכתבו בכתב זה; מכאן גם עלה הצורך להנחותו לעבור לכתיבה מרובעת לשם ביצוע הקמע. דוגמאות לכך נמצאו בגניזה בכמה נוסחים להשבעה, לדוגמה בכ"י ששון 290 עמ' 291 סעיף תשעו: "שם הכותב הביאו אורח א' מארץ ישמעאל אמ' ר' עקיבא כי זה סוד אלהה דר' מאיר ענני. אמ' ז"ל יכתוב אותו בנייר ויתן אותו בקולמוס המלאכים יסיעוהו בע"ה ויכתוב **בכתיבה אשורית** והוא בדוק אצל דורשי הקבלה..."⁸² [הדגשה שלי, י' ברוך]. כך גם נמצאו הוראות מפורשות לשימוש בכתב אשורי בפנקס הסגולות מתוניס של אברהם ברוך, שם בעמוד ל"ה נכתב בהוראות לכתיבת קמע למקשה ללדת "תכתוב על הנז' **אשורית**", ולאחר ההוראה מופיע רצף מילות השבעה באותיות גדולות ומרובעות שנועדו לכתיבה על בטנה של האישה.⁸³ כך גם בהוראות לקמע שמירה לוולד, מודגש במסגרת מלבנית ייחודית אופן הביצוע והכתיבה: "סמוך לקרנות תכתוב **בכתיבה אשורית** [...] וכן בשאר קרנות וכ"א **בכתיבה אשורית**." [הדגשה שלי, י' ברוך]. דוגמה נוספת בספר שנדפס מכתב-יד של הרב יצחק חי בוכבזא מגאבס שבתוניסיה (1853–1930) ושבו הובא נוסחן של מספר סגולות, מעידה אחת מהן אף היא על התופעה, וזו לשונה: "להשקיט הדם מכל מקום שיצא, כתוב על המצח אופילך או אופילה **כתיבה אשורית**, והוא בדוק מנוסה" (בוכבזא, 1997, עמ' מה).

⁸¹ תיאור של הקמע מובא אצל הופמן וקול (Hoffman & Cole, 2011) באופן מילולי ובאנגלית תוך ציון המעברים בין הלשוניות והכתבים.

⁸² כ"י ששון 290 עמ' 291, סעיף תשעו, אצל גולדרייך תש"ע, נספח א' עמ' 239.

⁸³ "חטאש שאטור אנאטו שאטור אראט שאיאש רפארא רוטאש"

מופעי הכתב השונים בספרי הסגולות, הקמעות וההשבעות מסייעים לגבש את ההבחנות שעשו הכותבים בין הכתב הרהוט לבין הכתב המרובע ואת תפיסתם באשר לכוחו הביצועי של הכתב. הכתב המרובע האשורי הוא הכתב המקודש, שעל פי המסורת באותיותיו נברא העולם, ומכוח זה הוא נתפס כאמצעי הראוי לעשייה מאגית, לכתיבת השבעות, לאזכור שמות האל ומלאכיו וכדומה. הכתב הרהוט, לעומת זאת, שלמעשה אינו נחשב לכתב של ממש מאחר שהאותיות בו לא נרשמות במלואן, הוא כתב של חולין שאין בו קדושה ועל כן יש להניח שבתפיסה המאגית אין בו את הכוח הביצועי הנדרש להתקשר עם האל ומלאכיו ולהוציא לפועל את המאגיה המתבקשת בקמע. בהיבט זה מהדהדים שימושי השפה כפעולה פרפורמטיבית לפי אוסטיין (2006): בדומה לתפיסה הפרגמטית לפיה למילים יש כוח ביצועי מעצם הגייתן, בתפיסה המאגית נראה שלכתב האשורי המרובע יש כוח פרפורמטיבי בעולם ובניגוד לאלה לכתב הרהוט אין כוח ביצועי מספק לשם תקשורת עם האל ומלאכיו⁸⁴.

ד.1.1.ד. שרידי הכתב והילתו של הכותב בו

יוקרתו וחשיבותו של הכתב הרהוט במאות האחרונות באות לביטוי גם בחשיפה לשרידי כתב-ידו של הכותב שזוכים להתייחסות מיוחדת ממרחק הדורות. עצם החשיפה לכתב היד המקורי של הכותב, ולאו דווקא לתוכנו, מצוינת ביראת כבוד כנושאת היא עדיין את הילתו של הכותב, ומקרבת את הקורא אליו, כמו שוהה הוא במחיצתו. הרב כלפון משה הכהן (1874–1950), הרב הראשי של האי ג'רבה, כותב בספרו "קול משה" שבו העתיק הערה מכתב ידו של הרב ישועה בסיס (1773–1860): "תהלה לאל שזכיתי לראות כתיבתו וחתימתו, השם יזכנו למחיצתו" (שרף, 1991, עמ' 7). התייחסויות רבות מעין אלה לכתב מצויות בספרים מודפסים המלווים בצילום כתב יד של רבנים: בחוברת "קולמוס הזהב" המוקדשת ללימוד כתיבת חצי-קולמוס משובצים לאורכה דוגמאות של כתב ידם וחתימותיהם של גדולי הרבנים. הכיתוב המלווה אותם מלא יראת כבוד לכתב ולכותבו: "כתב יד קודשו של הגאון רבי משה בן יוסף טיראני הידוע בכינויו המבי"ט" (דמרי, תשע"ג, עמ' ג); "חתימת יד קודשו של הגאון המקובל האלקי רבי שלום מזרחי דידיע שרעבי זצ"ל הידוע בכינויו הרש"ש" (שם, עמ' טו), וכך גם בספר "מלכי תרשיש": "צילום כתב יד קדשו של הרה"ג ר' יוסף ברבי" (כהן, תשמ"ו, עמ' רנד).

⁸⁴ יש לציין שעד כה לא נמצאה התייחסות מחקרית לנושא ויש לבדוק השערה זו, בדבר כתיבת שמות מקודשים בכתב רהוט בכלל וכוחו של הכתב הרהוט במגיה ולכתיבת שמות האל בפרט. כמו כן מעניין יהיה לבדוק מתי החלה כתיבת שם האל בכתב רהוט כפי שנהוג בין כותבי העברית כיום. בשאלה שהפניתי בנושא במאי 2016 לחוקרת כתבי היד, ד"ר עדנה אנגל, ציינה שככל הידוע לה במחקר לא הופנתה תשומת לב לתופעה ואישרה שבכל כתבי הגניזה ובכתבי הרמב"ם שבחנה היא איננה זוכרת שראתה את שמות האל בכתביה הרהוטה.

גם הערות והגהות⁸⁵ בכתב רהוט שמצויות למכביר בין דפיהם של כתבי-יד וספרים, בשוליהם ובין השורות, ויש בהם כדי להעיד שהללו שימשו את בעליהם וקוראיהם ללימוד ערני, להעמקה ולפלפול, שבמהלכו רשם לעצמו הקורא הערה, חידוש או הגהה כדי להידרש לנושא מאוחר יותר, זכו ברבות הימים לערך רב. חשיבות רבה נודעה בקרב הלומדים לחיזור אחר ספרים שהיו בידי אדם גדול ולעיון בהערותיו, תוך פענוח הסימנים שרשם לעצמו במהלך לימודו, ואיסופם בשימת לב רבה (שפיגל, 2005). בספרים שעברו במשפחות רבנים ומאב לבנו אף נאספו בין הדפים הגהות מכמה דורות בכתב ידם של רבנים גדולי-שם. הכתב ששימש להגהות ולהערות אלה היה באופן גורף כתב רהוט ולרוב קטן מאוד, כתוב בצפיפות ומאתגר לפענוח. הדבר אך טבעי מעצם תנאי השטח המוקצים לכך, וכן משום שההגהה נועדה לרוב לכותב עצמו ולעתים לא הייתה יותר משרבוט לתזכורת תוך כדי קריאה. יש שההגהות שנכתבו על ידי הרבנים קוראי הספר לוו בחתימה בשם המפורש; היו גם רבנים שעשו לעצמם סימן בחתימה או חתמו בראשי תיבות, והכול ידעו שזוהי חתימתם. נוהג זה השתרש כיוון שספרים נדדו בין קוראים, תלמידי הרב ואחרים, וההגהה בחתימה שימשה מעין הוכחת זכויות יוצרים וערובה לאותנטיות ההגהה וייחוסה לרב הכותב.

דוגמאות לכתיבת ההערות באותיות מעלק צפופות בין השורות ניתן למצוא למכביר, וייתכן שזהו אחד משימושי של הכתב הרהוט שנשתמרו עד לתקופה מאוחרת שבה היו נפוצים כבר יותר ספרי דפוס. על ייחוסן של כתיבות אלה גם כיום מעידה העובדה שערכם של ספרי קודש עתיקים בשוק האספנות עולה בין היתר ככל שמצויות בו הגהות רבות יותר בכתב יד מקורי. זאת ניתן לראות בקרב אספנים, בפרסומי מכירות פומביות ובאתרי מכירות פומביות, שבהם מופיעים בהדגשה מיוחדת צילומי העמודים שעליהם מצויות ההגהות. לדוגמה "מורשת מכירות פומביות", מכירה מס' 9/2016, ירושלים. ראו הגהות בכתב מעלק לעמודי ספר ובכתבי יד בנספח טו.

ד.2. כתב רהוט כמקור לכוח ולעצמה פוליטיים, כלכליים ומסחריים

בלשונם המדוברת של היהודים בארצות האסלאם תפקדו שתי לשונות: העברית, שהייתה מוכרת ליהודים בלבד, והערבית שהייתה מוכרת למוסלמים וליהודים כאחת. עובדה זו אפשרה ליהודים לפתח מקדמת דנא שפות סתרים שבהן שובצו מלים עבריות וארמיות הגויות בעיוותים, כך שבני המקום לא יבינו אותן. בסוג תקשורת זה הרבו להשתמש במסחר ובעסקים וסיגלו אותו בעלי מקצועות שונים, בעיקר רוכלים, צורפים וסוחרים. ברבות הימים שימשה שפת הסתרים גם את

⁸⁵ המונח הרבני המשמש להערות אלו הוא "הגהות" ואין בהכרח הכוונה לתיקונים, כפי שמקובל השימוש במונח כיום.

המון העם (רוזנבאום, 2001; ממן, 2014).⁸⁶ בלשון הסתרים רחקו היהודים לצורך הסוואה מהדקדוק ומהתחביר הערבי; הם נמנעו מהתכת פעלים ערביים ללשונם והעדיפו שיבוץ מילים עבריות. שפות סתרים אלו, שהיו יצירתיות ודינמיות, נשמרו בסוד במשך מאות שנים (הנשקה, 2007) וביטוין בכתב באותיות עבריות ובפרט בכתב הרהוט הוסיף ממד משמעותי להסתרה.

כבר בכתבי הגניזה עולה עדות להעדפה של הסוחרים המגרים להתכתב בעברית ובכתב הייחודי להם, בין היתר בשל רצונם להסתיר מעיני השלטונות את עסקיהם מחשש שיוטל עליהם מכס (עודה, תשס"ט).⁸⁷ בחלוף העתים הקנתה שפת הסתרים במאה השמונה-עשרה לסוחרים הגראנה,⁸⁸ שחלקם ניכר בכלכלה בתוניסיה, יתרון על פני סוחרים זרים לצד יתרונותיהם שנבעו מקשרי המשפחה, ממסורתם המסחרית, מידיעת שפות אירופיות ומהגיבוי שהעניקה ליוורנו לסוחריה (הירשברג, 1965; סעדון, 2005).

שילוב של השפה ושל הכתב הייחודיים, נוסף לכישורים גבוהים לניהול כספים, הביאו יהודים לעמדות בכירות שריכזו עצמה רבה בידיהם. לאורך ההיסטוריה ידועים אנשי כספים מהקהילות היהודיות שניהלו את עסקיהם האישיים בכתב עברי רהוט. יתרה מכך, ידועים אף שרי אוצר יהודים שניהלו את אוצר הממלכה בפנקסים שנכתבו בכתב מעלק, ולמרות הספק בנוגע לנאמנותם וליושרם נמנעו השליטים מלפטרם בשל החשש להתמוטטות הממלכה, כי איש מלבדם לא ידע לקרוא את פנקסי ניהול החשבונות הללו. כך צברו היהודים הון פוליטי וכלכלי. בשנת 1750 תיאר מפקח צרפתי את המצב (Boulou, 2005, p.17):

אלה הם היהודים שהביי נותן בהם את אמונו לניהול האדמיניסטרציה והכספים, בהם משרות הקאיד הגדול של הבאיי ומשרת שר האוצר הארצי. היהודים מחזיקים גם במשרות המקומיות של ניהול האוצר, מנהלי ספרים, סופרים וכל משרות ניהול אחרות שקשורות בכתביה ובפיננסים.

נביא שתיים מהפרשיות הידועות בהקשר זה, האחת מתוניסיה והשנייה מסוריה, שבהן שימש כתב המעלק בכתב סתרים, והקושי בפענוחו תפס מקום מרכזי.

⁸⁶ בלוב כונתה הלשון "לשון הקודש הטוואפה" (שפת עבר של הרוכלים) ובטריפולי – "לשון קודש אל-עטרא" (שפת עבר של מוכרי בשמים), בארצות צפון אפריקה אחרות "לשון", "לשונייה" או "ישורוניה", ובמרוקו נודע גם הכינוי שגורנו טרם נתברר סופית "סלאגות" (ממן, 2014, עמ' 22).

⁸⁷ ואולי מקורה גם בהזדהות לאומית ובאהבת הלשון העברית. על העדפת הכתב העברי, ראו תעודה P. HEID ARAB 834 ע"א (שם, עמ' 39, הערה 3).

⁸⁸ יהודי הגראנה: מראשית המאה השבע-עשרה הגיעו לתוניסיה יהודים מליורנו שבאיטליה וכונו פורטוגזים, ליורנים, ליורנזים, גורניזים, גראנה. הם הקימו קהילה נפרדת שכונתה "הגראנה" בשונה מקהילת המקומיים הילידים שכונתה "התואנסה" (הירשברג, 1965).

ד.2.א. פרשת צוואת הקאיד ניסים שמאמה

משפחת שמאמה הייתה משפחה מכובדת וחשובה בתוניס שממנה יצאו רבנים, שרים ונגידים (קאידים). ניסים שמאמה נשא שתי משרות רמות – קאיד היהודים, כלומר ראש העדה ומייצג העדה כלפי השלטונות, ומנהל האוצר בתוניסיה בימי הביי מחמד אלצאדק (1813–1882). הקאיד שמאמה התייחד בכך שהגיע לתפקיד בעל העצמה הרבה ביותר מבין הקאידים במאה התשע-עשרה, לעושרו ולכוחו לא הגיע יהודי מקומי אחר, קודם לו או אחריו. אולם הונו לא נצבר ממסחר ומפעילות כלכלית עצמאית אלא מניצול קרבתו ל"צלחת השלטון", וכן עושרם וכוחם של יורשיו (צור, 1990).

במהלך כהונתו של ניסים שמאמה הייתה תוניסיה נתונה במשבר כלכלי שבעקבותיו פרץ במדינה מרד. בשנת 1864, מחשש לחייו, נאלץ שמאמה לעזוב את משרתו ולברוח לפריז. הוא נפטר בליוורנו בשנת 1873 בהותירו אחריו צוואה ובה הוא מוריש לקרובי משפחתו, לאישים ולמוסדות הקהילה הון עצום שנאמד בכעשרים מיליון פרנק. הצוואה עוררה דיונים משפטיים והלכתיים רבים במשך עשרות שנים בנוגע לכשרותה ומי אכן זכאי לרשת אותה, בהיותו חשוך צאצאים ולאור הבקשות הרבות שלא לקיימה. אחד הצדדים אשר שלל את חוקיותה של הצוואה היה השלטונות, שטענו שההון נצבר עקב מעילה והוא נגזל מאוצר תוניסיה. הפרשה נודעה בשם "פרשת צוואת הקאיד ניסים שמאמה" (חרובי, 2013 ; 2015).⁸⁹

בולו (Boulou, 2005), שחקר את הפרשה, טוען שמרבית התכתובות של שמאמה וניהול פנקסיו, שבהם נרשמו הכספים ונוהל אוצרה של תוניסיה, נכתבו בכתב מעלק אישי שלו שהיה ידוע לחוג מצומצם מאוד של אנשים, ובקצרות שהייתה ידועה רק לו. כל אלו הקשו מאוד על פענוח המסמכים ועל ניהול המשפט. בולו מציין עוד שלחוקרים יהודים לא ניתנה גישה לארכיונים בתוניסיה, אולם חוקרים תוניסאים שזוכרים במחקרו (Larguèche & Ben Redjeb) עיינו במסמכים וטוענים שמשנת 1775 תחת שלטונו של עלי-ביי הקאידים היהודים, שהיו אחראים באופן מסורתי על אוצר המדינה, ניהלו באופן בלעדי את כל ספרי האוצר, ספרי החשבונות, ספרי המס וספרי ההכנסות וההוצאות של המדינה ושל חברות הניהול שלה. כל אלו נוהלו בערבית-יהודית ובכתב ערבי-יהודי בדומה לאופן שבו ניהלו את פנקסי הקהילות היהודיות. בשל כך ידי המדינה היו כבולות שכן לא הייתה לה כל גישה לפענוח הספרים.

⁸⁹ על העניין הגדול בפרשה, גם בימינו, בין היתר מעידה העובדה שבמאי 2015 נערך באוניברסיטת תל אביב יום עיון בנושא "פרשת צוואת הקאיד ניסים שמאמה: מתוניס לירושלים".

ד.2.ב. פרשת משפחת פרחי – משפחת נגידים בסוריה

משפחת פרחי הייתה משפחה של נגידים ושרים בסוריה בתחילת המאה התשע-עשרה, שנודעה להם השפעה רבה בחצרות המלכים בקושטא, בדמשק ובחלב. את סיפורה מביא אלמאליח בכתבה בעיתון הצופה (1941). מחקרים רבים סוקרים בהרחבה את תולדות משפחת פרחי, אולם האנקדוטה המיוחסת לכתב הרהוט העברי נמצאה רק אצל אלמאליח, אשר בשהותו בדמשק בשנת 1929 נחשף למאמר בנושא שכתב החוקר אל-מגרב ושהתפרסם בירחון האקדמיה הערבית. אלמאליח מצטט מתוך המאמר, שכותרתו "יהודי סוריה לפני מאה שנה", את הדברים האלה:

הבאנקרים היהודים לפני מאה ועשרים שנה, כלומר לפני חקיקת חוקים בענייני הכספים בממשלה הסורית, הייתה להם השפעה עצומה על מהלך העניינים הכלכליים והכספיים במדינה זו. הם היו יד ימינם של מושלי הפלך, והשפעתם וכבודם גדלו עד כי כתבו לכבודם שירים, הם ניהלו את התקציבים ביד רמה, וכך גם בתקופת העלייה לרגל החאג'אז, מבלי הסכמתם של הבאנקרים לא היו יכולים העולים לצאת לדרכם להשטח על קבר הנביא כי הם היו המספקים של הוצאות השיירה הגדולה (הצופה, 1941, עמ' 7).

עם השנים התרבו התלוויות על הבאנקרים היהודים. נטען שהם לוקחים ריבית קצוצה מבעלי חובותיהם הלא יהודים, נותנים שוחד למושלים ולשרים, מנצלים פלחים, וגם לענייננו – משתמשים בכתב העברי, שאין איש מבין, בכל פנקסי החשבוניות. מושלים רבים ביקשו לפטר את הבאנקרים ממשפחת פרחי, אך דחו זאת שוב ושוב. בשנת 1825 נתעורר מושל פלך דמשק וולי ואלין פחה לבדוק את ההאשמות בדבר רמאותם של היהודים, ונוכח לדעת שאכן לא כל הכספים נכנסים לקופת הממשלה. בעניין זה ממשיך אל-מגרב ומספר:

אולם כאן עמד מכשול גדול על דרך פיטורי הבאנקרים היהודים, הללו היו מנהלים את כל ספרי החשבוניות של ממשלת סוריה בשפה העברית, שאין זולתם יודע אותה ובקי בכתביה במשך הזמן החליפו היהודים את הכתב העברי בכתב הקלפטירי. כל מושל ממושלי הפלכים בסוריה, שהיה רוצה לפטר ממשרתו את אחד השולחנים היהודים היה נתקל בקשיים שהתקשה להתגבר עליהם ומחשש שמא יסתבכו חשבוניות הממשלה ותפחתנה הכנסותיה היה מוכרח לוותר על החלטתו ולהשאיר את שרי האוצר בתפקידם.

אלמאליח מסביר מהו אותו כתב קלפטירי שהזכיר אל-מגרב במאמרו:

הערבי מתכוון לכתב הספרדי הידוע בשם: 'חצי-קולמוס' שבו כותבים הסוחרים והרבנים הספרדים במזרח ובצפון אפריקה את מכתביהם וכרוזיהם, כתב שאינו דומה לא לכתב רש"י, ולא למרובע, שבו הם כותבים את דרשותיהם ורמזיהם על התורה (שם, שם).

שתי הפרשיות שהובאו לעיל מדגימות את העצמה הכלכלית שהייתה נתונה בידי היהודים, ואת מקומם של השפה העברית ושל הכתב הרהוט לביסוס מעמדם. מעניין לציין, שמי שמייחס את כוחם של הנגידים פרחי ושמאמה דווקא לכתב המיוחד שבו כתבו, הם החוקרים הערבים, ועל כן אפשר להעמיד האשמה זו בסימן שאלה, כפי שאכן עושה אלמאליח. מן הסתם נוח לתלות את האשם למשברים הכלכליים שידעו מדינות אלה, בכתב ובתרבות של הזר החי בקרבם, זה שקצרה ידם מלהבינו או לשלוט בו ושמולו עומדים האוכלוסייה המקומית ועמה החוקרים הערבים חסרי אונים. עם זאת אין להתעלם מכך שגם חוקרים ישראלים עמדו על הקשר הון-שלטון בקרב הקאידים היהודים ועל ניצול מעמדם לצבירת עצמה והון אישיים.

שימוש בכתב הרהוט ככתב סתרים נעשה גם כיום, כפי שעולה מראיונות שקיימתי עם תוניסאים שלמדו את הכתב בנעוריהם. ביניהם סוחרי זהב ותכשיטים מג'רבה, שעודם מנהלים את רישום כספיהם בכתב מעלק מחשש להתנכלות או לפגיעה בעסקיהם כיהודים ואולי אף ממיסוי. כך גם עלה מעדותם של שני נערים כבני שמונה-עשרה, שעלו לארץ מג'רבה לפני כשלוש שנים ומתגוררים בבאר-שבע. הללו הזדמנו לחנות התכשיטים המנוהלת על ידי מורה לעברית מג'רבה בעת שערכתי עמו ריאיון, וסיפרו שביומנם האישי הם כותבים בכתב העברי המקובל, אולם את מחשבותיהם וסודותיהם הם כותבים ביומן בכתב מעלק, הכתב שלמדו בנעוריהם בג'רבה מאותו מורה שראיינתי. עוד עלה מראיונות אחרים שערכתי שכתב המעלק שימש רבות בקהילה להתכתבויות סודיות בנושאים כמו שידוכים וסודות משפחתיים, מכתבי תלונה והצפנות מידע, מכתבים עם רמזים על הכוונה לעלות לארץ, ומכתבים פרטיים מהיושבים בארץ לקרוביהם, שענייניהם הוצפנו בשל החשש שיפתחו בטרם יגיעו ליעדם.

עידוד לשימוש במעלק ככתב סודי מצאתי בחוברת ללימוד הכתב "קולמוס הזהב" בשיבת כסא רחמים בבני-ברק. בהקדמה משתדל הרב רחמים מאזוז, מראשיה, לחבב את הכתב על התלמידים, בהציעו שילמדוהו לא רק לשם פענוח הכתוב, מטרה מקודשת בפני עצמה: "לכן מאוד שמח לבי ויגל, על אלו הרוצים להחזיר עטרה – עטרת כתב חכמי ספרד – ליושנה ללמוד לכתוב כתב שיהיה גם יפה וקריא וכך גם יהיה נעים לכתוב בו חי"ת וגם דברי חול. ויהיה גם כעין כתב סתרים" (מאזוז, תשע"ג, עמ' 6).

ד.3. הקושי בקריאת הכתב הרהוט

הקושי בקריאת הכתב הרהוט הספרדי מחובר האותיות לא היה נחלתם של זרים בלבד, שלא דיברו או כתבו עברית. כתבי יד רהוטים שונים ומגוונים התפתחו בתפוצות היהודים הן בהשפעת סוגי

הכתב המקומיים, והן בהיותם סגנונו הייחודי של כל כותב. משום כך הערימה קריאתו קשיים גם בין הקהילות היהודיות הכותבות ודוברות עברית. צורת האותיות של הכתב הרהוט הספרדי התגוונה בין הקהילות היהודיות במזרח, במגרב ובספרד, כשבכל קהילה ניתן היה לזהות את הצביון המיוחד לה עוד מראשית התגבשותו במאה השלוש-עשרה. עם זאת הקהילות במשפחת הכתב הספרדי לגונו ידעו לקרוא זו בכתבה של זו. החל מהמאה השש-עשרה מבחינים גם בקהילות אשכנז שימוש בכתב רהוט עברי בעל מאפיינים ייחודיים, שהיה שונה לחלוטין מהכתיבה הרהוטה הספרדית. מאז מצויים שלושה סוגי כתב בשימוש בכל קהילה: **הכתב המרובע**, שלמרות הגיוון הקל בצורת האותיות שלו נותר זהה בצורתו היסודית, ועל כן היה קריא לכל הקהילות מספרד ומאשכנז; **הכתב הבינוני**, שנודע בכינויו כתב רש"י, שלרוב שלטו בכתיבתו בספרד ובאשכנז, היות והוא נכתב בקהילות השונות באופן דומה; **והכתב הרהוט** שהתפצל לשני סגנונות מובחנים ונבדלים זה מזה: (1) הכתב הרהוט האשכנזי, שנכתב לרוב באופן פרוד, והיה בלתי קריא עבור הספרדים, ו-(2) הכתב הספרדי, שנכתב בחיבור אותיות קיצוני והיה בלתי קריא עבור האשכנזים.

להלן יובאו עדויות לקשיי פענוח ולקשיי קריאת הכתבים בקרב רבנים, חוקרים ומפענחים במאות הקודמות וגם בתקופות מאוחרות יותר ועד לימינו.

ד.3.א. קושי בפענוח הכתב בקרב רבנים

ככל שרחקו סוגי הכתב הרהוט אלה מאלה בצורתם, קשתה יותר ויותר התקשורת בין כותבים בני הקהילות ועל כך מעידים מכתבי רבנים וחילופי איגרות ביניהם, עד כדי היעדר יכולת לפענח תכתובות בין קהילות ספרד לבין קהילות אשכנז. גם אם רחשו כבוד והערכה אלה לאלה וביקשו להיחשף זה לחידושי של זה, לא פעם נבצר הדבר מהם. אחד הפתרונות שמצאו הרבנים היה שימוש בכתב רש"י לכתיבת אגרותיהם, כתב שלרוב גם ספרדים וגם אשכנזים ידעו לרוב לכתוב ולקרוא בו. עם זאת לכתיבה בכתב רש"י נדרשה השקעת זמן ומאמץ רבים יותר מאשר לכתיבה בכתב הרהוט, שנשתגר בשל מעלתו זו ונעשה בו שימוש רב לכתיבת אגרות וספרות השו"ת שהייתה כה נפוצה. להלן יובאו מקורות אחדים לקשיים שהערימו הכתבים הרהוטים.⁹⁰

הבלשן והמדקדק אליהו בן אשר הלוי לויטה אשכנזי, הוא אליהו בחור (1469–1549), ומשמו ניכר מוצאו, כותב על כתב המעלק: "ומי שלא בקיא בכתיבה זו הרבה, אינו יכול לקרות בה אפילו תיבה אחת" (גולדבלום, 1894, עמ' 39). ואכן קריאת כתב המעלק הייתה אבן נגף בפני רבנים

⁹⁰ אחדים מהמקורות התורניים לסעיף זה אותרו בסיועו האדיב של הרב אדיר הכהן משיבת כסא רחמים בבני-ברק, ועל כך נתונות תודתי הרבה והערכתי הכנה.

אשכנזים רבים שביקשו לקרוא בו. השל"ה (רבי ישעיה הלוי הורביץ, 1558–1630), מספר על עיון בכתב יד של הספר "עץ חיים" שכתב חיים ויטאל: "בעוברי דרך דמשק הביאני בנו [מהרש"ו] לחדרו ונתן לי הספר והייתה לי הקריאה קשה במאוד כי היה כתב ספרדי אבל דע שמיום שניתנה התורה לא היה ספר כזה" (הורוביץ, 1631, ג, א-ג, ב, בתוך מורגנשטרן, 2002). כך גם עולה ממכתבו של הרב עזריאל הילדסהיימר (1820–1899) אל הרב רפאל שלום חי הכהן (1840–1900) מצפאקס שבתוניסיה, שבו כתב:

והנה מאד אני משתוקק לכבוד התורה ולכבוד מעלתו הרמתה באיזהו פרטים, אכן באשר אינני למוד **בכתיבת משיטה של אדוני** ולהיפוך בודאי אדוני איננו למוד בשלנו וקשה לי מאד לכתוב כ"כ בכתב אשורית, על כן מן ההכרח להניח מתג ורסן לתשוקתי (הילדסהיימר, בתוך: הכהן, 1938).

הרב פתחיה יוסף שטרויס מקרשאנוב כתב אל הרב שלמה מאזוז (1908–1982) מג'רבה, שמאחר שהוא מעוניין לקרוא את תשובותיו, הוא מבקש ממנו שישלח לו את לוח האותיות של הכתב הספרדי הרהוט כדי שיהיה לו לעזר בקריאה. זאת כדי שלא להטריח את הרב מאזוז בכתיבה בכתב מרובע, כפי שהוא עצמו כתב בפנייתו לרב: "האף אמנם כי קשה עלי להעמיס ולהטריח כ"ת לכתוב בכתב אשורית כאשר כת"ה בעצמו כותב" (שטרויס, תשמ"ג). בסוף המכתב הוא הוסיף וכתב: "אבקשהו מאד שיכתוב לי במכתבו הא"ב" (שם).

קריאת הכתב הרהוט האשכנזי מנגד הייתה אף היא למכשול לרבני קהילות ספרד. על הקושי לקרוא בו כתב יצחק אברבנאל (1437–1508), שהיה רגיל בכתיבה בכתב הרהוט הספרדי, ב"תשובות" לר' שאול אשכנזי (בתוך שטיינשניידר, 1965, עמ' 44). קושי הקריאה בכתב עולה גם כ-400 שנה מאוחר יותר, בכתביו של הרב חיים חזקיה מדיני (1833–1905), שנולד בירושלים ולמד בישיבות הספרדיות בארץ ישראל, ובערוב ימיו היגר לקושטא והתמנה לרב בחצי האי קרים. הקשיים שעמדו בדרכו ככותב בכתיבה ספרדית רהוטה, לקרוא בכתב רהוט אשכנזי, באים לידי ביטוי בהרחבה ביומניו, שמהם עולות תחושות של חוסר אונים מול אגרות שקיבל בכתב אשכנזי: "דברי הרב הנ"ל יצ"ו היו לפני כספר החתום בכתב משיטא שלהם המוזר לי (כי לא ידע חסרון הכרתי כתבם) ולא איסתיעא ליתן להעתיקם עד עתה..." (מדיני, 1962, מערכת הד', כלל ט"ו).

עדות נוספת לקשייו של הרב מדיני עולה מהתכתבות על אודותיו בין שני רבנים אשכנזים. וכך כותב הרב מרדכי גימפל יפה לראי"ה קוק: "התשובה אשר כתבתי בכתב רש"י היא להגאון הצדיק רח"ח מדיני שי', כי כן בקש אלי בתשובתו אלי, שאינו מבין בכתב שלנו, ורק אולי בשנים הללו הסכין להבין המכתבים בלשונו וכתבנו" (בתוך אגרות ראי"ה, תש"ן, עמ' טז). הרב מדיני

מִצְדוֹ מִצַּר עַל כֵּךְ שֶׁבֶשֶׁל חוֹסֵר שְׁלִיטָתוֹ בְּכֶתֶב הָאֲשֶׁכְנָזִי נִמְנָעוּ הָרַבָּנִים הָאֲשֶׁכְנָזִים מִלְהַשִּׁיב לוֹ תְּשׁוּבוֹת אֲרוּכוֹת וּמְפוֹרְטוֹת:

אלו תורף הדברים וכו' והודעתים להגאון [רבי שלום מרדכי הכהן] מברעזאן הנ"ל וכתב לי שבגוף הדברים וכו' ושיש בידו בזה תשובה ארוכה וכו' אך יען כי קשה עליו לכתוב בכתב רש"י אשר לא הורגל בו, ויודע צדיק כי **אני הדל איני מכיר כתב משיט"א שלהם**, לא שלח לי גוף תשובתו (מדיני, 1962, סימן ז).

ואולם היו רבנים שידעו לכתוב ולקרוא את שני סוגי הכתב. הרב יוסף קארו (1488–1575) לדוגמה מביא בספרו "בית יוסף" עשרות תשובות שהוא קורא להן "תשובה אשכנזית", או שמציין "מצאתי כתוב", וכוונתו לקריאה בכתבי רבני אשכנז.⁹¹ ידועה גם חליפת מכתבים בין הרב יוסף קארו והרמ"א, הוא רבי משה בן ישראל איסרליש (1530–1572), הכתובים בשני סוגי הכתב. כמו כן בקובץ "בית אהרן וישראל" מובא כתב יד ספרדי של רבי יצחק זרחיה אזולאי (אביו של החיד"א), ותחתיו באותו דף הערות בכתביה אשכנזית מאת הרב גרשון מקיטוב (גיסו של הבעל שם טוב). מהתכתבות זו ניכר שאף על פי שכל אחד כתב בכתב שהורגל בו, השניים הבינו איש את כתב רעהו (בית אהרן וישראל קמ"ז, תש"ע, עמ' ו'). ראו דוגמת מכתב בנספח טז.

כתב רש"י, שהיה עבור הרבנים סוג כתב מתווך ומחבר בין הקהילות, אפשר למי ששלט בו לסייע לאחרים בעזרת קריאת מכתבים בקול, אך גם כאלה היו מעטים וכתב רש"י לא תמיד היווה פיתרון. הרב יוסף זכריה שטרן אב"ד שאוול מגולל את סיפורה של תשובה אחת שכתב לרב מדיני. "ומחמת שאין הרב [...] מכיר בכתב שלנו, רק בכתב ספרדי, ואחד בעירו שמכיר בכתב שלנו יקרא לפניו מתוך הכתב [...] ולכן הרבה להפציר לשלוח לו העתקת תשובתי בכתב רש"י" (שו"ת זכר יהוסף סימן י"ג, תשובה יג). והזכיר כל זאת הרב מדיני עצמו: "[...] וידידי הרב הנ"ל טרח וכתב וערך לפני מפתחות כל הספר [...] בכתב רש"י נאה ויפה כי יודע צדיק שאיני מכיר כתב משיטא שלהם" (מדיני, 1962, מערכת ר"ה, ס' ב). אולם היו גם רבנים אשכנזים שהתקשו לכתוב בכתב רש"י. מדיני מספר על רב שהתנצל "על שלא כתב לי בעצמו לפי שלא הסכין לכתוב בכתב רש"י וידוע לו שכתב משיטא מוזר ל"י" (מדיני, מערכת ההא, ס' ל"ז). דוגמאות נוספות של כתיבה בכתב רש"י בין רבני ספרד ואשכנז עולות אצל רבי יוסף חיים מבבל (הבן איש חי, 1835–1909), שבכל כתביו כתב בכתב ספרדי אך כשהוצרך לכתוב מכתב לרב יוסף שאול הלוי נתנזון מלבוב (1810–1875) כתב

⁹¹ כוונתו של הרב קארו במינוח "תשובה אשכנזית" על פי רוב לקריאתו בכתביו של מהרי"ל (רבי יעקב הלוי בן משה מולין, 1360–1427), מגדולי רבני אשכנז.

אותו בכתב רש"י (בן-אליהו, 2015). וכן נודע שהראי"ה קוק (1865–1935) נהג לכתוב בכתב רש"י כאשר מיען את דבריו למכותב מעדות ספרד.

בכתב רש"י ככתב מתווך נעשה שימוש גם כאשר ביקשו רבנים מקהילות המגרב להוציא לאור את חיבוריהם. בהיעדר בתי דפוס במגרב עד לתקופה מאוחרת נאלצו הכותבים מהמגרב לפנות להוצאות לאור בבתי הדפוס באירופה למדפיסים אשכנזים שלא קראו בכתב הרהוט הספרדי. נוכח זאת נאלצו הכותבים הספרדים להעתיק את חיבוריהם מכתב רהוט לכתב רש"י לקראת הבאתם לדפוס. הרב מדיני עצמו כתב על כך: "בקונטרסי הכתוב בכתב ידי כתב פרענקין (משיטא ספרדית), אשר אין מכירים אותה המדפיסים בווארשא, ומפני זה אנכי נותן כל קונטרסי להעתיקם בכתב רש"י ולשלחם לבית הדפוס" (שם, מערכת הלמד, כלל קמ"א).

הקשיים בתקשורת הכתובה כתוצאה מהפיצול בין שני סוגי הכתב הרהוטים, הספרדי והאשכנזי, ניכרים גם בראשית המפעל להתיישבות בארץ, אלה הקשו על העסקנים הציונים שניסו לחבר בין הפעילים בארץ ישראל מקהילות ספרד שכתבו בכתב ספרדי רהוט לבין הפעילים בארצות אירופה המערבית. עדות לכך עולה בסיפור חייו של יוסף אליהו שלוש (1870–1930), בא כוחה בארץ ישראל של אגודת חובבי ציון מאודסה, שנאלץ לשכור מזכיר מיוחד עבור חליפת המכתבים עם אגודה זו, "כי כתבו האישפניולי [כתב עברי-ערבי של יהודי המזרח] לא היה ידוע לאנשי-רוסיה וכן כתבם לא היה ידוע לו" (שלוש, אתר פרויקט בן-יהודה).

ד.3.ב. שגיאות פענוח המעלק בבתי-דפוס באשכנז

הקושי בפענוח כתב המעלק הביא לטעויות רבות גם בהדפסת ספרים של הכותבים בו שמן הסתם מסרו את חיבוריהם למוציאים לאור בבתי-הדפוס באירופה מבלי שהעתיקום לכתב רש"י. ההידרשות לבתי דפוס אלה נמשכה תקופה ארוכה היות ובארצות המגרב בתי-דפוס הוקמו רק באמצע המאה התשע-עשרה. הניסיונות להקים בתי דפוס קודם-לכן, האחד בפאס בשנת 1516 והשני בתוניס בשנת 1768, כשלו. לפיכך ספריהם של חכמי לוב, תוניסיה ואלג'יריה הודפסו במרביתם בליוורנו (1649) ובירושלים (1841)⁹² ואילו ספריהם של חכמי מרוקו הודפסו באמסטרדם (1627), זאת עד לסוף המאה התשע-עשרה (ריגלר, 1995; בר-אשר, תשנ"ט). ריחוק הדפוס ממקום מגוריהם של המחברים, חוסר נגישותם בשל ההוצאות הגבוהות הכרוכות בנסיעה ובהוצאה לאור ומצד שני חוסר בקיאותם של המדפיסים באירופה בכתב מעלק שאותיותיו תלויות זו בזו הביאו

⁹² השנים בסוגריים מציינות את שנת ההדפסה הראשונה של ספר מקהילה זו. הספר הראשון שהובא לדפוס מאת רבני תוניס הוא 'בני-שמואל' מאת ר' משה עדאוי (ליוורנו, 1759), (בר-אשר, 2001).

לשיבושים, במלים, בניקוד, בחלוקת השורות ועוד בספרים המודפסים, וציערו מאוד את מחבריהם. המשורר רבי ישראל נאג'ארה בן למגורשי ספרד יליד צפת, שכתב ויצר בדמשק במאה השש-עשרה, התבטא בצער רב על השיבושים שנפלו בבתי שיריו בהדפסת ספרו "זמירות ישראל" (ויניציא, 1599), "אין בית אשר אין בו מת"⁹³ (וייס, 1982, עמ' 40).

ספרו של הרב ישראל אלגאזי מחכמי איזמיר וירושלים "שארית יעקב" ראה אור לראשונה בקושטאנדינה (1751) ובמהדורה שנייה בליוורנו (1790), ובזו האחרונה נפלו טעויות רבות. על שער הספר בצמוד לשמו של המביא לבית הדפוס בשנית דוד לופיס, רשם בכתב רהוט אחד הקוראים, שכנראה אכזבתו הייתה מרה מהטעויות בספר: "חזקת ע"ה [-עם הארץ] שאינו מוציא מידו דבר מתוקן וחוף ממה שנפל טעות רב בדפ הזה, זו רעה חולה כי המפתחות כולם מוטעות וילאה למצוא דבר" (שטרן, 2012).

איור 30: כיתוב על הספר שארית יעקב – שגיאות הדפסה⁹⁴

לסיכום, מחילופי האגרות והשו"ת בין הרבנים האשכנזים לספרדים מהמאה השש-עשרה ואילך, עת התפצלו סוגי הכתב הרהוטים השונים והתגבשו ביתר שאת לסגנונותיהם המובחנים, עולה הקושי לקרוא אלה בכתביהם של אלה. יש להניח שהחשיפה המרובה לכתב הקהילה האחרת התעצמה בעקבות גירוש ספרד והתיישבות מגורשים ספרדים בלב הקהילות האשכנזיות, וכן בעקבות מינוי רבנים לשמש אלה בקהילות של אלה. וכך אנו עדים לתופעה מעניינת שדווקא הכתב, שבמהותו הוא אמצעי תקשורת וחלק מזהות של קהילה, הוא שהקים חומה בין הקהילות היהודיות, מנע את האפשרות לתקשר ואף גרם למחלוקות שנבעו מבעיות בהבנת הכתוב ובפירושו.

⁹³ על יסוד שמות יב' יג: וְאֵלֶּם פְּרָעָה לִלְלָה הוּא וְכָל עַבְדָּיו וְכָל מִצְרַיִם וְתִהְיֶה צֶעֱקָה גְדֹלָה בְּמִצְרַיִם כִּי אֵין בֵּית אֲשֶׁר אֵין שֵׁם מֵת.

⁹⁴ מקור: אתר אספנים, נוטריקון.

מהעיון בחילופי האגרות והשו"ת עולות שתי אבחנות שראוי לתת עליהן את הדעת. האחת היא שהמונח "משיטה" (בצורות שונות של כתיבה והגייה) הוא המונח המשמש בתהליך התקשורת בין הקהילות להגדרת הכתב הרהוט הן האשכנזי והן הספרדי. מכאן שמונח זה מגדיר את סוג הכתב ולא דווקא את מוצאו. ייתכן שהדבר אף מעיד על היעדר מונחים מתאימים להגדרת הכתב. ועל רקע השימוש במונח זה מעניינת העובדה שהרבנים אינם נוקטים במונחי הכתב הרבים כמו מעלק, חצי-קולמוס ואחרים, שעלו בקהילות השונות ונסקרו בפרק השני. הסבר אפשרי לכך הוא שאותם כינויים לכתב שמקורם בלהג הערבי יהודי נהגו בקרב עמך ישראל בחיי היום-יום בתוך הקהילה, ואילו הרבנים, ואולי בפרט האליטה הרבנית, נהגו במונח אחיד וייצוגי יותר. האבחנה השנייה הבולטת בציטוטים שהובאו כאן בהרחבה היא השימוש המבדל שעושים הרבנים מהקהילות השונות, הספרדים והאשכנזים, לצורך תיאור הכתב שלהם באמצעות הוספת כינויי שייכות: "משיטא שלנו", "משיטא שלהם" ו"משיטא שלכם". הדיה של הבחנה זו עלו שוב ושוב אצל הרבנים לאורך הדורות, והם מלמדים לא רק על ההפרדה והבידול בין הכתב הספרדי לבין האשכנזי כבר אז, אלא גם על תחילתה של התגדרות כל קהילה בפני עצמה.

ד.3.ג. קושי בפענוח הכתב ומחלוקות פענוח בקרב חוקרים ובלשנים

הכתב הרהוט הקשה על פענוחו לא רק בשל צורת אותיותיו ומשום דרך כתיבתו המהירה שמביאה לחיבור אותיות ולעתים להחסרת חלקי אותיות או חיבור אותיות חד-פעמי, אלא גם בהיותו כתב אישי בעל סגנון ייחודי לכל אדם ואדם. יתרה מכך, לעתים הכותב ערב לצד כתבו הקורסיבי כמה סוגי כתב במקביל וכלל גם כתב רש"י או כתב מרובע לצורך הדגשה. כל אלה הערימו עוד ועוד קשיים על הפענוח. הכתב הרהוט המחובר, שעדויות רבות לו נמצאו בגניזה הקהירית באגרות, בתעודות במכתבים, בהעתקות ספרים ועוד, היווה אתגר לפענוח גם לחוקרי הגניזה בשל הדמיון הרב שלו לכתב הערבי – עד כדי כך שלא אחת במיון השתרבבו דפים בעברית כתובים בכתב רהוט לקופסאות הערביות של גניזת קהיר בקמברידג' (אלוני, 1961). קושי נוסף בפענוח נובע מהעובדה שלא פעם נכתבו הטקסטים באותיות עבריות קורסיביות אך בלשון ערבית או בלשונות לעז אחרות או אף בבביל שפות. דבר זה מקשה מאוד על מלאכת הפענוח, מאחר שהחוקר מסתייע לא פעם בניחוש קיומן ופירושן של מילים על רקע ההקשר הכללי, ואז מבקש למצוא את המילה באותיות הרהוטות. בלא ידיעת השפה שבה נכתב הטקסט, אפשרות זו אינה עומדת לרשותו.

גויטיין (1955), מבכירי חוקרי הגניזה, כתב בהרחבה על כתביו של יהודה הלוי (1075–1141)

שנמצאו בגניזה והעיר הערה מקדימה שפענוח מכתביו הכתובים בכתב רהוט ספרדי היה כרוך

בקשיים רבים. הכתב באותם ימים לא רק שהיה רהוט באופן קיצוני, והאותיות דמו זו לזו, אלא גם משום שאותה אות הייתה יכולה להיכתב בצורות שונות. עוד מציין גויטיין שתופעות אלה מצויות בכתב הרהוט הספרדי יותר מאשר בכתב המערבי או המצרי, והוא חוזר ומעיר ש"לכתב אופי משונה". גוטהיל ו-ויליאם (Gottheil & William, 1927), מחוקרי הגניזה, מעידים אף הם על קושי הפענוח: "Arabic in peculiar, perhaps Maghribi, cursive Hebrew characters, at times difficult to read" (עמ' 94), ומתארים מכתב בכתב קורסיבי מהגניזה (עמ' 170):

Hebrew in cursive Hebrew characters. The language is exceptionally good. The writing, though apparently plain, gives some difficulty because of the unusual forms of some of the letters, and the way in which they are combined.

עדות נוספת לקושי הפענוח מביא בעיתון 'עברי אנוכי', גולדבלום ישראל איסר, החותם יאפ"ז⁹⁵ בכתבה בשם "גנזי ישראל ברומי-רבתי" (9.11.1988), שבה הוא מציג את רשמיו מחיפוש כתבי-יד עתיקים בספריית הוותיקן. הוא נפעם מהאוצר הגדול של כתבי-יד עבריים יקרים מאוד המצויים "בהביבליותיקא הגדולה אשר בהוואתיקאן", ומתאר אחד מהם שהוא פירוש לספר יצירה "בכתב מועלאק קשה מאד עד כי הייתי צריך לבלות כיום תמים בטרם עלתה בידי ללמוד דף אחד מספר זה". כארבע שנים לאחר מכן מדווח שוב יאפ"ז בעיתון הצפירה (11.10.1892) שמצא "בהביבליותיקא הגדולה בפאריז" כת"י עתיק יומין בשם "אבל כבד" מאת רבנו יעקב בן שלמה הצרפתי, שכתבתו הושלמה באוויניון בשנת 1395, והוא "נכתב בכתב מועלאק והקריאה בו קשה מאד. שלחתי ממנו העתקה להחכמים שזח"ה ופרופ' דוד קויפמאן בבודאפעשט" (עמ' 2).

הקושי בהבנה ובפענוח של מילים מסוימות בכתבי-יד אחדים הניב לאורך השנים דיונים לא מעטים, חילוקי דעות ואף מחלוקות חריפות בין חוקרים, מפענחים ורבנים ספרדים עד כדי טענות על זיופים וייחוס מוטעה של כתבי-יד לכותבים, שנבעו מצורת הכתב הרהוט. שטיינשניידר (1965) מביא דוגמה של העתקה שגויה של כתב רהוט שנעשתה בידי המעתיק של כתב-יד מינכן, שלא הבחין בשילובי האותיות הנהוגים בכתב זה ביניהם: האות יו"ד שהייתה מובלעת אחר האותיות דל"ת ורי"ש או בהופעתה של האות יו"ד בקצה התחתון של אותיות אלה, כנהוג בכתב זה. העתקה כזו מצביעה על פענוח לקוי הנובע מהעדר בקיאות בכתב זה. גם בהשוואות כתבי היד של

⁹⁵ ישראל איסר גולדבלום (1863–1925) סופר עברי וחוקר במדעי היהדות פירסם בעתוני התקופה: המגיד, המליץ, הצפירה וכיו"ב. חתם בכינוי יאפ"ז (ישראל איסר פרץ זהב - גולדבלום).

"אגרת רב שרירא גאון"⁹⁶ עולות טעויות פענוח: לוי (1927) מביא כדוגמה מהדורה של האיגרת⁹⁷ שהועתקה מכתב יד פריז, ומלין כי היא מלאה שיבושים, טעויות והשמטות, שמקורם במוציא לאור או במעתיק. טענתו מבוססת על כך שבכתב-היד המקורי שבכתיבה ספרדית לא נפלו כל שיבושים: "אמנם מי שאינו בקי בקריאת 'הכתיבה התלויה' שבכ"י זה יקשה לו לעמוד על איזו מלים שכתבתן משונה, אבל המעתיק או המו"ל, כנראה, לא טרח להעמיק עיון בצורת האותיות ועל ידי זה שחת את הנוסח" (עמ' טו).

לוי מציין דוגמאות רבות מאוד לטעויות העתקה, ומתאר את סגנון כתיבתו האישי של הסופר ואת חיבורי האותיות הנהוגים בכתב והידועים לבקאים בו, אולם אלה פוענחו באופן שגוי מחוסר ידיעה: "מדרך הסופר של הכ"י הפריזי היא לשים את הו"ד בתוך הדלי"ת או בהכ"ף שלפניו עד שנראה הדלי"ת כה"א והכ"ף כפ"א" (שם). מכיוון שהמעתיק לא שם לב לכך, הוא העתיק "הני" במקום "דיני" (חיבור של דלי"ת וו"ד נדמו לאות ה"א), "מפלתא" במקום "מכילתא" (חיבור של כ"ף וו"ד נדמו לאות פ"א), "פלא" במקום "כי לא" (חיבור של כ"ף וו"ד נדמו לאות פ"א), ועוד כהנה וכהנה. לאחר רשימה ארוכה של טעויות פענוח שאותן מברר לוי, הוא מביא את דברי אליהו בחור על אודות קושי הכתיבה הספרדית וייחודיותה.⁹⁸

אחדות ממחלוקות הפענוח מציבות בצד האחד את הרבנים והכותבים בכתב רהוט משחר ילדותם, ובצד השני את החוקרים שהתמחו בכתב זה כחלק מעיסוקם המחקרי. לטענת הרבנים, החוקרים אינם בקיאים בכתב היד, ולימוד קריאה טכני אינו יכול לשמש תחליף להכרת הכתב מילדות. טעות פענוח שכזו מביא אנג'יל בכתבה בעיתון "הד המזרח" משנת 1944, שבה מובא סיפורה של מגילת סרגוסה.⁹⁹ בכתבה מתפרסם ריאיון עם הרב יצחק בן מיכאל בדהאב, נצר לבני הסרגוסים בירושלים, הטוען כי ההיסטוריון רוזאניס טעה בפענוח התאריכים בכתב חצי-קולמוס שבמגילה והתאריך לציון הנס הרשום שם הוא טו"ב בשבט ולא ט"ו בשבט, כפי שפרסם האחרון.

⁹⁶ איגרת מימי הגאונים ששלח הרב שרירא גאון כתשובה לשאלה ששלח ר' יעקב בר' נסים בשם קהל קירואן. האיגרת נכתבה סביב שנת ד'תשמ"ז (987). השאלה שביקשו לברר חכמי קירואן הייתה "כיצד נכתבה המשנה?" לוי מעריך שהרקע לשאלה היה המאבק בתוניס מול הקראים, אשר באותה עת "פרצו לרוב באפריקה". תשובתו המפורטת של הרב שרירא גאון היא תיעוד ראשון מסוגו של השתלשלות דורות הגאונים והעלאת התורה שבעל פה על הכתב, ומכאן חשיבותה (לוי, 1921).

⁹⁷ מהדורת יהושע וואלערשטיין, (קראטאשין, תרכ"א).

⁹⁸ טעויות פענוח היו נפוצות גם בכתב האשכנזי: סקירה קצרה על הנושא ועל דמיון האותיות ראו יצחק (1964).

⁹⁹ מגילת סרגוסה – מתארת נס שקרה ליהודים בספרד בימי המלך שאראגושנוש בעיר שראגושה בספרד. סיפור המגילה ותאריך ההתרחשות מעורפל ומיוחס לשנים 1380–1420. סגנונו מחקה את סגנון מגילת אסתר (שם, עמ' 7). את הנס שקרה ליהודים אז מציגים בני העדה במנהגים שונים: קריאת המגילה, תענית שתיית שכר ואכילת מיני מתיקה ועוד. הרב יצחק בן מיכאל בדהאב, נצר לבני הסרגוסים בירושלים, הוציא לאור את סיפור הנס שהתרחש בספר "קובץ מעשה נסים" (תר"ץ).

הרב מאזוז, ראש ישיבת כסא רחמים בבני ברק, שבה מלמדים, קוראים וכותבים בכתב חצי-קולמוס גם כיום, מביא בספריו ובפרשנותיו דוגמאות רבות לטעויות פענוח. מבין השורות של דבריו עולים יחסו לכתב המעלק, שאותו הוא מכנה כתב ספרדי, ונימה של תביעת ראשוניות ובקיאיות בכתב מורשתם שאותו ינקו עם חלב אמם – בקיאיות שאינה יכולה להיות מעורערת בידי חוקרים שזה מקרוב התוודעו אל הכתב. במרכז ויכוח פענוח שכזה עומד ספר התורה של רבי נסים בן ר' ראובן גירונדי (הר"ן, 1315–1376) מספרד, גדול פרשני הר"ן. הרב מאזוז מציין מספר חוקרים אשר טענו במחקרם, כי ספר התורה המיוחס להר"ן אינו אלא זיוף מוחלט. קביעתם התבססה על סמך צורת הכתב הספרדי שבו נכתב הספר ופענוחו, ולטענתם כתב ידו של הר"ן נמצא שונה במקום אחר. הרב מאזוז דוחה את דבריהם מכול וכול בספר "שו"ת בית נאמן":

אולם במחילה מכבודם של הפרופ' הנכבדים, אינם יודעים שיש בכתב הספרדי שני סוגים: (א) כתב שדומה מאד לאותיות רש"י [...] (ב) כתב "מעאלק" (תלוי שהאותיות מסולסלות ותלויות זו בזו, וכך כתבו חכמי תונס וגירבא לדורותיהם [...] יש הרבה אותיות דומות, כגון מ ע ט, וכן אם מחברים האות נ עם ו אפשר שידמו לאות ט. ועוד [...]) וא"כ הסתירה המדומה שהעלו בין הכתבים אינה סתירה כלל, כי הכתובת ע"ג הספר היא בכתב מדבדב כאותיות רש"י ממש, וכ"י חידושי הר"ן הם בכתביה רהוטה של מעאלק, כאשר כל אדם יבחן (מאזוז, תשע"ה, עמ' תפ"ו).

הפסקה הבאה מתוך דברי הרב מגלה את המחלוקת בין האקדמיה לבין הרבנים בני העדה, הקוראים וכותבים בכתב הרהוט משחר ילדותם. קשה שלא לחוש במהלך הקריאה בהמיית הלב והכאב על האבדה התרבותית של בני הקהילה:

ושם טען [פרופ' ש"ז הבלין] שד"ר עזרא שבט וחביריו הנם המומחים הגדולים ביותר לכתב ספרדי, ומי יחלוק עליהם? אבל אינו דומה תא חזי לתא שמע, כי החוקרים הנ"ל למדו את הכתב הספרדי מפי ספרים ולא מפי סופרים. ואנחנו ינקנו את הכתב הספרדי עם חלב אמנו עוד בגיל חמש-שש. ואבא מארי זצ"ל היה מומחה לכתב הזה יותר מכל הפרופסורים בימינו, והעניקנו והורישנו כתב זה לענק-תפארת. ובזה גלינו בס"ד שגיאות רבות שנפלו בדורנו בין בהעתקת הכתב הספרדי ובין הכתב האשכנזי [...] ולכן לסבר אזנו של הפרופ' שז"ה הנ"ל [...] אולי יבין וידע שצריכים לבא וללמוד א"ב בכתב ספרדי לפני שילכו לקתדרא באוניברסיטה (מאזוז, תשע"ה, עמ' תצג).

דוגמה נוספת לטעות פענוח מביא הרב מאזוז בהקדמה לספר "בן איש חי". טעות זו נבעה מפענוח לא נכון של אותיות מחוברות. במקרה הנדון חוברו האותיות ב"ת, נו"ן ויו"ד, שלרוב נמנעים מלחברן בכתב מעלק. כתוצאה מכך התחברו האותיות נו"ן ויו"ד ודמו יחד לאות עי"ן. הטעות

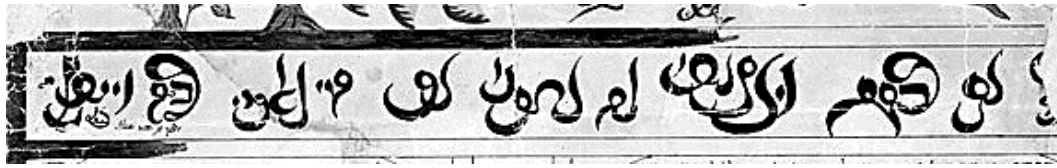
המשיכה והתגלגלה לכך שאותן בי"ת ועי"ן, שבמקורן כאמור הן בי"ת, נו"ן ויו"ד, פוענחו בטעות כראשי תיבות של "בית עובד". וכך כותב הרב: (הדגשות שלי – י' ברוך):

וראיתי בבא"ח [בין איש חי] המנוקד שהדפיסו **"בית עובד"** (!), ומה ענין ס' [ספר] **בית עובד** שכולו הלכות, לרמזים וגימטריאות. ואמרתי בלבי: אין זאת אלא שהרב המחבר ז"ל כתב בכתב רש"י **בני** (והוא ס' בני יששכר להאדמו"ר מדינוב) **ונתחברו הנו"ן והיו"ד ונדמו לעי"ן**, והמדפיס קרא **ב"ע** מבלי משים. אבל לא היה לי צד לאמת השערתי [...] והנה באותו שבוע ממש נודמן לי להתפלל בביהכ"נ של האדמו"ר מנדבורנא-חדרה שליט"א בבני ברק, ובקשתי ומצאתי את שאהבה נפשי ס' בני יששכר" (מאזוז, תשע"ב, הקדמה).

טעויות פוענח והעתקה של כתב רהוט תועדו למכביר. מהן שמילה אחת או שתיים לא הובנו ולא פוענחו, ומהן שהובילו לפרשנויות שגויות, שהמשיכו והתגלגלו לתוך ספרים מודפסים ולסידורים ואף לנוהגי תפילה ולנוסחים שונים בתפילה. טולדו ופרץ (2005) מתארים טעות העתקה שהביאה לשינוי משמעות בהעתקת שיר שבו הופיעה המלה "אישטוריא", בעוד שבמהדורת קושטא 1732 נדפס: "אישטוריא". טעות זו היא מבחינתם "עדות למבוכה בפוענח הכתוב במקור". ההחלפה בין האות זי"ן לאות ו"ו מוסברת בכך שהמקור היה כתוב בכתב סוליטריאו (חצי-קולמוס), שבו אותיות אלה דומות מאוד זו לזו, ונבדלות רק בנקודת דיו שנכתבת בימין של קו גוף האות או משמאלו.

דוגמא מאלפת לעד כמה מהווה הכתב הרהוט אתגר בפני החוקרים לפוענחו, מהווה כותרת שנכתבה בכתב רהוט קליגרפי על כתובת נישואין מרהיבה ביופיה, מבוקרסט, 1831. ראו איור 29. שמות החתן והכלה חתן: שלמה בכור בן ששון ב' שלמה; מרים מירקאידה בת אליעזר ב' בנימין, וכן סוג הכתב שבו היא נכתבה, המוגדר באתר הספרייה הלאומית כ"ספרדית רהוטה", מעידים על היותה שייכת לקהילת הספרדים ברומניה, ומן הסתם גם על תפוצתו הנרחבת של הכתב, נשוא מחקר זה. העיסוק בה יאפשר הצצה לקהילות נוספות שבהן היה שגור הכתב הרהוט מסוג זה, ושמקוצר היריעה, לא עסקתי בהן. צבר (Sabar, 1990) כותב על כתובה זו בהרחבה מן הסתם בשל עיצובה המרהיב בסגנון שמושפע מהאימפריה העות'מאנית, שרומניה הייתה תחת חסותה בשנים אלה. על הכותרת שנכתבה בראש הכתובה מציין צבר:

"The inscription in the horizontal panel above the text is somewhat puzzling. Although at first glance the script appears to be Turkish, it is in fact only fanciful imitation of Turkish characters and does not form an intelligible sence" (p. 274)

אין ספק שכתובת זו בעיצובה הקליגרפי מתעתעת, עם זאת היא אחד הביטויים היפים להשפעת הקליגרפיה הערבית. ואילמלא המחשבה שאין זה סביר שכותרת בערבית דמוית כתב, כפי שנטען על ידי צבר, תקשט כתובת נישואין שגופה כתוב בעברית בכתב רהוט, כלל לא היה עולה על הדעת שהכותרת בראשה של הכתובה כתובה בעברית. המאמצים במסגרת מחקר זה לפענחה בסיועם של כמה מפענחים¹⁰¹ נשאו פרי ובכותרת נכתב בעברית בכתב קליגרפי רהוט ומחובר הפסוק: "[ויברכו] את רבקה ויאמרו לה אחתנו את היי לאלפי רבבה ויירש" (בראשית, כד, ס). זהו נוסח הברכה שמקבלת רבקה בעזבה את בית אביה להינשא ליצחק. תכנונו של הקליגרף שכתב את הכתובה לא עלה יפה בידו, כתיבת הפסוק לא הושלמה וכך גם מילויה של המסגרת בצבע לא הושלם. המשך פסוק הברכה נכתב מתחת למילה האחרונה משמאל בכתב רהוט מיניאטורי וברור יחסית לקריאה: "זרעך את שער שנאיו". ארבע מילים אלה יוחסו במחקר לפסוק אחר ודומה של ברכה הנאמרת לאברהם אבינו בסוף פרשת עקדת יצחק: "כי ברך אברך והרבה ארבה את זרעך ככוכבי השמים וכחול אשר על שפת הים וירש זרעך את שער איביו" (בראשית, כב יז), פסוק ששובץ אף הוא באופן תדיר בכתובות בהיותו ברכת פוריות לזרעו של אברהם. אולם בכותרת הכתובה הנדונה המילה האחרונה היא "שנאיו", מאותו פסוק ברכה לרבקה שצוטט.

לסיכום, בתת-פרק זה נסקרו בהרחבה הקשיים שמציב הכתב הרהוט בפני רבנים, קוראים וחוקרים שביקשו לעסוק בו ובטעויות פענוח של הכתב הרהוט. אלה הציבו לרוב את החוקרים בצד אחד ואת בני הקהילות הבקיאיים בכתב מילדותם מן הצד השני. בנוסף, אפשרו הממצאים הרבים שהובאו ללמוד על הכתב, על שמותיו, על מראהו, על אופן חיבור האותיות, על מעמדו ועל השימושים לייעודים שונים בסוגי הכתבים, ואף כיצד למד ילד מידי אביו, רבו בגיל חמש או שש את הכתב וזה משמרו ונוצר אותו בקרבו מכל משמר, והוא לו בחינת הונו התרבותי.

¹⁰⁰ אתר הכתובות, הספרייה הלאומית: Skriball045

¹⁰¹ זיהוי אותיות כתובת זו ככתובה בעברית – נבע מדמיון הכתב לכתבים שאליהם נחשפתי במחקר, ולאיתורן של האותיות ב"ת משמה של רבקה והמילה רבבה, בכתב מרובע בתוך הכותרת. ומכאן הדרך נפתחה לפיענוח.

ד.4. הכתב הרהוט בראי ההלכה

סוגי הכתב העברי והשימוש השונה בכל אחד מהם עלו בסוגיות הלכתיות ובפסיקות רבות לאורך הדורות. אחד הנושאים שעמד במרכזם היה האותיות האשוריות המרובעות שבאמצעותן נכתבו ספרי התורה, התפילין והמזוזות, קדושתן וההוראות לאופן ביצוען המדויק. כך גם נדונות בהרחבה שאלות כגון אלו: איזו צורה נחשבת לאות? מהי כתיבה? האם כל צירוף אותיות או שרבוט נחשב ככתיבה על פי ההלכה? ועוד. בעבודה זו נתייחס לשני היבטים בהלכות הנוגעות לכתיבה הרהוטה: (1) מעמדו ומידת קדושתו של הכתב, ו-(2) מידת הרהיטות שלו ונגישותו לקריאה, וכפועל יוצא מה הותר ומה נאסר לכתוב בו.

ד.4.א. פסיקות שעניינן הכתב הרהוט ומעמדו

השאלות וההלכות שעסקו בכתב לרוב אינן מתמקדות בכתב הרהוט, אולם הוא נזכר בתשובות שנכתבו במרוצת הדורות. הכתב הרהוט בשמו מעלק נזכר אצל הפוסקים מהמאה האחת-עשרה ועד ימינו, ומכך ניתן להסיק על מקומו ועל חשיבותו. נבהיר כי במחקר זה אין הכוונה להביא את הדיונים ואת הפסיקות במלואם, אלא רק את החלקים שמוזכר בהם הכתב הרהוט, במטרה לברר מה הסוגיות שנדרשו להן, ומה הקשיים שהציב הכתב. אזי לעתים עשוי הדיון להיראות חלקי או חד-צדדי בהביאו למשל פוסק בדעת מיעוט.

קדושת האותיות העבריות, ההקפדה והזהירות שיש לנהוג בביצוען, התגבשו בין היתר מהתפיסה העולה ב"ספר היצירה", שעל פי המסורת נכתב בין המאה השנייה למאה השישית. הספר עוסק בתפקידי האותיות ובצירופיהן, בעשר הספירות ובתהליך בריאת העולם על ידי האלוהים – ב"שלושים ושתיים נתיבות פליאות חכמה". תהליך הבריאה המתואר בו הוא תיאור לשוני המבוסס על הסודות הגנוזים באותיות. מכאן קדושתן של האותיות וקדושת התורה כולה, שכל צירוף אותיות שבה, על פי ספר היצירה, הוא אחד משמותיו של האל, וככאלה הם בעלי כוח אלוהי ודינמיקה מאגית (בראל, תשנ"א). בכל אות, בצורתה ובתגיה, מרומזים סודות עליונים. מכאן נובע הכוח הרב המיוחס לכתב הסופרים, שבו כותבים ספרי תורה ותפילין (שו"ת ציץ אליעזר, חלק טז סימן לא). לתפיסה זו, כל שינוי בצורת אות, טעויות או שיבושים עלולים לא רק לשנות את משמעות הדברים, אלא אף להיות הרי אסון (משגב, תשס"ב). כך למשל מזהיר ר' ישמעאל את ר' מאיר שעסק במלאכת הכתיבה: "בני, הוי זהיר במלאכתך שמלאכתך שמים היא שמא אתה מחסר אות אחת או מיותר אות אחת – נמצאת מחריב את כל העולם כולו" (תלמוד בבלי, מסכת עירובין, יג, ע"א).

הוראות כתיבה והכללות לשוניות לשימור כתבי הקודש ולכתיבה מהודרת נקבעו עוד במאות הראשונות לספירה, והכתיבה נשתכללה ונתהדרה במאות השמינית והתשיעית בעקבות פעילותם של בעלי המסורה. יש לציין שההוראות לכתיבת האותיות אינן מרוכזות באופן מסודר במקורות קדומים ותלמודיים. ובהיעדר כתבי-יד עתיקים שיוכלו לשמש עדות לצורת הכתיבה שיש לעקוב אחריה, נאספו והוגדרו ההלכות משני ספרים עתיקים, שמהם ניתן היה להעלות פרשנויות והבנות באשר לצורת האותיות, רכיביהן והעיטורים שלהן. "ספר תאגי", המיוחס לרבי נחום הלבלר מסוף ימי בית שני, ו"מסכת סופרים" שנתחברה כנראה בתקופת הגאונים (ירדני, 1991). במאה השלוש-עשרה הועלתה המסורת על הכתב בהלכות ספר תורה לרבי אליעזר מגרמייזא, ומאז היא נדונה בפירוט רב במקורות רבים, ביניהם במאה השש-עשרה אצל רבי יוסף קארו (בית יוסף, יורה דעה, סימן רעד; שולחן ערוך, אורח חיים, סימן לו; משגב, תשס"ב). מכך מתברר שכתבת סת"ם הנהוגה כיום היא התפתחות מאוחרת יחסית שיצרו פרשנים ודרשנים, היות שתיאורי האותיות לא היו נהירים במקורות כל צרכם. ולראיה, ספרי תורה בכתב סת"ם הנכתבים בעת החדשה שונים מכתבי הספר המתועדים במגילות המקראיות שנתגלו במדבר יהודה, והם שונים גם מכתבת סת"ם שנמצאה בחומר הקדום בגניזה הקהירית (ירדני, 1991).

לדיון זה יוקדם ויובהר שחשיבות אופן ביצוע הכתב והתקדשותו הביאו לשימוש במונח "כתיבה" ולפירוש מונחים שנובעים מהשורש כת"ב ונזכרו אצל הקדמונים ובמקרא בהוראה ייחודית ומסוימת שמורה על ביצוע מלאכת הכתיבה על פי כל כללי ההלכה הנדרשים. כך למשל הוראת הפסוק "וְכָתְבָתֶּם עַל מְזוֹזֹת בֵּיתְךָ וּבִשְׁעָרֶיךָ" (דברים ו ט), שבו לא מצוין האופן שיש לכתוב את אותיות פסוקי המזוזה, פורש והובן על פי המילה וְכָתְבָתֶּם, היינו, שיש לבצע "כתיבה" תמה, בביצוע מוקפד על פי כללי הכתיבה המחמירים.

כך הפכה הכתיבה למלאכת מחשבת שנתייחדה לסופרים מקצועיים הבקיאיים בהלכותיה, והיא אחת משלושים ותשע המלאכות האסורות בשבת.¹⁰² במהלך העיסוק במראהו של הכתב הרהוט ובדרך כתיבתו בפרקים הקודמים הובהר שאותיותיו רחוקות כרחוק מזרח ממערב ממלאכת מחשבת. מן הראוי אפוא לבחון אם כתיבה בכתב רהוט נחשבת כלל ל"כתיבה" על פי ההלכה. האם

¹⁰² שלושים ותשעה אבות מלאכות נאסרו בשבת או בלשון חכמים "ארבעים חסר אחת". עיקרו של האיסור למלאכה בשבת אינו משום היגיעה שבהם אלא מהיבט היצירה. במשנה מפורטת רשימה של שלושים ותשעה אב-טיפוסים של מלאכות, שמהן נגזרה ההגדרה למלאכה בשבת, כל עשייה הדומה לאחת מהן, נחשבת למלאכה בשבת. המלאכות האסורות חולקו לשש משפחות: הכנת הפת, הכנת הבגד, כתיבת ספר, הבונה והסותר, המכבה והמבעיר, המוציא מרשות לרשות. בסדר כתיבת ספר מפורטות תשע מלאכות שקשורות בכתב ואסורות בשבת: הצד צבי, השוחט, והמפשיט, המולח, והמעבד את עורו, והמוחק, והמחטכו, הכותב שתי אותיות, והמוחק על מנת לכתוב שתי אותיות (משניות, מסכת שבת, פרק ז, משנה ב, וכן מסכת שבת, י"ב, משנה ג'-ו'. וראו איזנברג, דעת: אנציקלופדיה יהודית).

כתיבת הכתב הרהוט עשויה להיחשב כמלאכה או מלאכת מחשבת? וכפועל יוצא מכל אלה, האם חל עליו איסור כתיבה בשבת ובחול המועד?

כדי להיכנס בעובי הקורה בסוגיה זו נעמוד תחילה על הגדרתה של האות על פי ההלכה. "כל אות שאין גויל מקיף לה מד' רוחותיה פסולה" (רמב"ם, הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה, פא, הלכה יט) ורבי יצחק מווינה בספר "אור זרוע" (בן משה, הלכות גיטין, סימן תשטו) פוסק שאם תנאי זה אינו מתקיים, אזי האות כלל אינה קרויה אות. אשר לסוג הכתב הנדרש למלא את התנאי ל"כתיבה" על פי ההלכה, אנו מוצאים את ההוראה: "ויכתבם בכתב מיושר ובדיו, בכתיבה תמה [...] ומתוייג כראוי, ולא יחסר אפילו קוצו של יו"ד (טור, אורח חיים, סימן לב). ממובאות אלה למדים שאות אשר אינה כתובה בכתב מרובע ומיושר, ואין נראה עור של מצע הכתיבה סביב לה, אינה נחשבת לאות. מכאן מובן שאותיות הכתב הרהוט, שנכתבות בקווים מתעגלים ומתעקמים כשהן מחוברות זו לזו וכלל אינן דומות לכתב מרובע, אינן נחשבות על פי ההלכה לאותיות.

פסיקה אחרת מפרשת עוד יותר את הדרישה לתיוג האותיות: "הכותב אותיות שצריכות תגים בראשיהן – שבע אותיות שעטנ"ז ג"ץ – בלא תגים, יש מן הראשונים שכתבו שהוא פטור, ואפילו לא הייתה כוונתו אלא לכתוב אותיות בלא תגים, שאות שאין עליה תגים אינה חשובה אות – ופסולה היא בכתיבת סת"ם – ואין זה חשוב כתב" (אנציקלופדיה תלמודית, ערך כתב). מכאן שאותיות הכתב הרהוט פסולות גם משום שלא נכתבו עליהן תגים. ראוי להבהיר, שהשיטות הסוברות שאות נחשבת להגדרתה כאות אם צורתה כאות אשורית ותויגה כהלכה, רואות את התגים כחלק מהגדרת האות עצמה, ולכן כל עוד לא תויגה, אינה נחשבת אות גמורה, ולפיכך אינה נחשבת אות כלל (הרב ברוך גיגי, שיעורים בהלכות שבת, בית המדרש, ישיבת הר עציון).

היבט נוסף לפסילת אותיות הכתב הרהוט שנובע מכך שהן אינן נחשבות אותיות גמורות מובא באנציקלופדיה התלמודית. ההסבר הוא שאין בהן כל חלקי האות הנדרשים בביצוע מלא של אות כפי שהיא נכתבת בכתב האשורי בכתיבת סת"ם:

כתב המכונה 'כתיבה דקה', כגון כתב שלנו שאנו כותבים בו שטרי הדיוטות – הנזכר בפוסקים בשם כתב משיט"א – יש סוברים שאינו חשוב כתב להתחייב עליו, והכותב כן בשבת פטור, שלדעתם, אפילו אות שחסרה תגים אינה חשובה אות, וכל שכן אותיות של 'כתיבה דקה'. ואף לסוברים שהכותב בשבת בכתב האומות, חייב, אין זה אלא מפני שגמר את האותיות של אותו הכתב כתיקון, אבל כתיבה דקה שאנו נוהגים בה, נלקחה מכתב אשורי, ואין זה כתב גמור, ולכן פטור עליו (אנציקלופדיה התלמודית, כרך כז, הערך כותב, איסור מלאכת כתיבה בשבת וביום טוב).

מכאן עולה שהכתב הרהוט אינו כתב כלל על פי ההלכה, אין בו קדושה, ויש הרואים אותו כאחד מהכתבים של הגויים. כך סבור הרב דוד בר שאול, בן המחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה שנודע בכמה פסקי הלכה שיצאו חוצץ נגד דעות מקובלות ובעיקר בפולמוס נגד הפילוסופיה של הרמב"ם (רוט, תשע"ה): "אבל אם היה כתב בשאר כתיבות, כגון משק או מועלק, אפילו היה כתב כל התורה כולה אין צריך שרטוט כלל, דכאחת מכתבי הגוים היא, שאין לו קדושה כלל משום שלא מקרי כתב" (חביבא, תש"ך). הבחנה זו בין כתב הגויים לבין הכתב הרהוט גורסת שאות הגויים היא כתב לכל דבר, ואילו הכתב הרהוט, שמקורו בכתב האשורי אך הוא מבצע את הכתב האשורי באופן חלקי בלבד, איננו נחשב לכתב גמור או שאינו נחשב כלל לכתב.

בחינת הכתב הרהוט לאור ההלכות של "מלאכת מחשבת" מבהירה שוב את מעמדו של הכתב, לפי שכתובה או עשייה בכלל הנעשית כלאחר יד, כפי שנכתב הכתב הרהוט, איננה נחשבת למלאכה, וודאי שלא למלאכת מחשבת:

אין חייבים בשבת אלא על מלאכת-מחשבת, וכתובה שלא כדרך הכותבים – כשאר מלאכות הנעשות שלא כדרך – אינה "מלאכת מחשבת". ולכן, אם שינה מדרך הכותבים וכתב לאחר ידו – בגב ידו, שאחז את הקולמוס באצבעותיו, והפך את ידו וכתב – או ברגלו או בפיו ראו במרפקו, פטור [...] אבל אם כתב ביד שמאל, הרי זה פטור, שהכתובה מלאכה דקה היא, ואין לעשותה בשמאל. וכתבו אחרונים שאפילו אימץ את ידיו וכתב אותיות ישרות כמו שכותב בימין, אין זו דרך כתיבה (אנציקלופדיה תלמודית, כרך כז, ערך כותב).

המחלוקת באם הכתב נחשב ככתובה או לאו נשענת על פוסקים מוקדמים שסברו שרק הכתב האשורי והכתב היווני הם כתבים מחייבים לצורך הלכות האסור בשבת, ושאר סוגי הכתב פטורים. לעומתם פוסקים אחרים סברו שכל כתב של כל לשון, היינו גם כתבם של גויים, הוא כתב מחייב. בוויכוח בין הכתב האשורי והיווני לבין הכתב הנוצרי, הוא כתב ה"גלחות וערכאות", נהדף החוצה הכתב הרהוט – כתבם של "תגרים והדיוטות" שאינו נחשב כתב כלל, ולכן באופן מפתיע לא חל עליו איסור תורה של כתיבה בשבת:

שאף בכתב האומות יש חילוק בדבר, שאף לסוברים שחייבים על כתב שבכל לשון, אין זה אלא בכתב "גלחות וערכאות", אבל כתב של "תגרים והדיוטות" אין בו איסור תורה – על הסוברים שאף על פי שהכותב בכתובה דקה אינו בכלל כותב (אנציקלופדיה תלמודית, ערך כתב).

אם כן, צורת אותיות הכתב הרהוט, אופן כתיבתו וריחוקו מצורת האותיות של הכתב האשורי השלם והמקודש בהלכותיו הביאו פוסקים עוד במאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה לטעון שאין

לראות בצורת ביצוע אותיותיו אות כהלכתה, אין הוא כתב שלם, אין להחשיבו ככתב ולכן לא חלים עליו ההלכות והאיסורים של כתיבה בשבת ובחול המועד. נצטט מדברי רבנו יואל, הראב"ה (1140–1220): "ונראה לי שכתב גלחים [כומרים] או שאר כתב לבד מאשורית ויונית אם כתבם ישראל בשבת פטור מן התורה דאינה כתיבה ואינה חשובה כמלאכה [...] ואין מפרשים לחכים והמעט רב למשכיל", ובמקום אחר: "ואין מגלין דבר זה אלא לצנועין" (אצל כשר, תשל"ח, עמ' 31–32).

הפרצה המתירה לכתוב בכתב זה בשבת הוסתרה מעיני הבריות, ונראה שהסעירה רבנים והביאה לדאגה רבה, מן הסתם מחשש שתיפרץ הגדר על ידי המון העם החסרים הבנה מעמיקה, שעלולים להרחיב את השימוש בכתיבה בשבת. זאת עד אשר קמו פוסקים שאסרו את הכתיבה בכתב רהוט מטעמים שונים. אחדים טענו שיש לראות בו כתב שלם, כמו סוגי הכתב האחרים של אומות העולם הנחשבים לכתב לכל דבר. היו פוסקים שביקשו לראות בו כתב שלם בטענה שאינו אלא שינוי או גלגול של כתב קדום שמקורו בכתב האשורי. בפסיקות אחרות נטען שמכיוון שלא ניתן להחיל עליו את הלכות ה"כתיבה", שהרי כתיבתו כצורת שרבוט, אזי יחולו עליו דיני "רושם", (רשימת סימן) שנאסרו אף הם בשבת (משניות, מסכת שבת, י"ב, משנה ג'–ו'). כך נערמו על גבי הכתב הרהוט תלי תלים של פסיקות במטרה לאסור את כתיבתו בשבת. מכל מקום מן המקורות הקדומים ניתן להעריך שהכתיבה בו בשבת נאסרה מדרבנן, דהיינו על ידי רבנים, ולא מהתורה.¹⁰³

הלכות כתיבת גט אישה

פסיקות שהתפרסמו בעניין כתיבת גיטין, והתייחסויות מרובות של רבנים לנושא הכתב במסגרת זו, מחדדות את סוגיית מעמדו ההלכתי של הכתב הרהוט לאורך הדורות. תפקידו של שטר הגט¹⁰⁴ היה לשמש עדות מוחשית וברורה למכר, ביטוי להעברת זכויות משפטיות באופן מוכח, מעבר למילים הנאמרות בעל פה ולרצונותיהם של הצדדים. "גט אישה" מקנה לאישה שטר שניתן בידה, ובו הוכחה שהיא מותרת להינשא בשנית. למעשה רק השטר עצמו הוא ההוכחה לכך. מכאן ניתן להבין את הדרישות הייחודיות שמציבה ההלכה לשטר זה ביניהן בהירות כתיבת שמות המתגרשים, זמן עריכתו, תנאיו וחתימות העדים. עבודה זו בוחנת את שטר הגט משום עיסוקה של ההלכה בכתב ובצורת האות שבהם יש לכתוב את הגט. זאת בשל הצורך המיוחד בכתב גט אישה לבהירות הכתוב, להבנה חד-משמעית של הדברים הכתובים ולהימנעות מן האפשרות לפרשנות מוטעית, שמא ייפסל

¹⁰³ מעניין לציין, שרבנים נדרשים היום על סמך פסיקות אלה ואחרות להכריע אם ניתן לכתוב או לקרוא במחשב בשבת. זאת משום שעל מסך המחשב נוצר כתב שאין בו ממש, ולפיכך ישנם רבנים הסבורים שאכן ניתן להתירו. זאת בדומה ובהסתמך על כך שגם בתקופות קדומות היו שהתירו כתיבה בשבת על לוחות שעווה, ששימשו לכתיבה וללימוד, משום שהאותיות שנכתבו על גביהם לא היו עמידות ולא היה בהן ממש.

¹⁰⁴ בעבר משמעות שטר גט לא הייתה בהכרח שטר גירושין, למשל "גט פשוט" העוסק בדיני ממונות.

גט האישה (בריס, תשע"ד). לעומת זאת בשטרות רכוש אחרים לא ניתנה הדעת לצורת האות. ההוראה בדבר הכתב הראוי לשמש בגט אישה מובאת בדברי הרמב"ם :

וכן צריך שיהיה הכתב מבואר היטב באותו הכתב שיכתוב בו עד שידעו לקרותו הקטנים שמכירין אותו הכתב שאין לא נבונים ולא סכלים בקטנים אלא בינונים, ולא יהיה כתב מעוקם ומבולבל שמא תדמה אות לאות ונמצא העניין משתנה (רמב"ם, גירושין ד, י).

הרמב"ם מביא את דברי רבו שפסל את כתיבת הגט בכתב המעלק שהיה נהוג בתקופתו : "וגינה רבי יוסף הלוי ז"ל לכתוב הגט בכתבנו זה ש[אותיותיו] מחוברות מאוד¹⁰⁵ ואמר : יבוא ממנו משמע תרי לשאני בגיטא וזה מפסיד[ו]" (תשובות הרמב"ם, סימן רסח). כלומר, אף על פי שלתפיסת רבים אין הכתב לכשעצמו פסול לשימוש בכתיבת שטרות, אין לכתוב בו גט אישה כי אותיותיו מחוברות מאוד ואפשר לטעות בפענוחו, והנכתב בו עלול להתפרש במספר אופנים. וכך אכן נהגו : בשטרות גיטין שנמצאו בגניזה הקהירית בולט השימוש בכתיבה בינונית, שאותיותיה נפרדות וקריאות יותר בהתאם למתווה של מיגאש, בעוד כתובות נישואין נכתבו בתקופה זו לרוב בכתב רהוט, מעלק (בריס, תשע"ד) גויטיין (תשט"ז) הבחין לפי חומרים שנמצאו בגניזה, שגם חוזי שותפות ומסמכים משפטיים אחרים לא נכתבו בכתב הרהוט בספרד באותה תקופה.

שאלת השימוש בכתב מחובר לכתיבת גט אישה העסיקה רבות את הפוסקים. יש שפסלוהו לחלוטין לצורך זה, ואחרים הציבו רק את הדרישה שיהיה ברור לקריאה. הפסילות נבעו הן בשל צורתו והן מתוקף הבנת הלכות הגט שמציינות במפורש "וכתב לה", על פי הנאמר בדברים כד, א : "כִּי-יִקַּח אִישׁ אִשָּׁה, וְבָעִלָּהּ ; וְהָיָה אִם-לֹא תִמְצָא-חֵן בְּעֵינָיו, כִּי-מָצָא בָּהּ עֲרֹת דָּבָר--וְכָתַב לָהּ סֵפֶר פְּרִיטָה וְנָתַן בְּיָדָהּ, וְשָׁלְחָהּ מִבֵּיתוֹ". מכאן הובן שיש לבצע "כתיבה" על כל הלכותיה. וכפי שצוין, כתיבה בכתב הרהוט לא נחשבה ל"כתיבה", ומכאן פסילתו. אחרים התירו אותו ככתב לכל ענייני שטרות, גם בגט אישה, כך לדוגמה הרשב"א : "ובכתיבת משקי, דע שבכל כתב ובכל לשון כשר בגט ואפילו לכתחילה" (שו"ת, חה צג).

סוגיית כשרותו של גט שנכתב בכתב מעלק התגלגלה לפתחם של רבנים גם במאה האחרונה, כאשר פסל הבבא סאלי גט שהובא אליו על ידי שליח מאלג'יריה לעירו ארפוד, כי אותיותיו לא הותקנו כהלכה והוא נכתב ב"אותיות שבורות" (כלומר חצי אותיות, חצי-קולמוס). הרב עיכב את מסירת הגט, וחייב לכתוב גט והרשאה חדשים (אביחצירא, תשמ"ה-תשמ"ז).

¹⁰⁵ במקור בערבית מכונה הכתב : מעאלקה.

האם מותר להיכנס לבית הכיסא עם כתבים בכתב המעלק?

קדושת האותיות וקדושת הכתב על ביצועיו השונים מעלה שאלות ודיונים רבים נוספים, כמו השאלה אם מותר להיכנס לבית הכיסא עם כתבים שיש בהם דברי תורה, ובאיזה כיסוי די לשם כך – האם בגד, בד או עור. בתשובת הרדב"ז (1573-1479) לשאלה זו נדונה בהרחבה סוגיית קדושת סוגי הכתב, ביניהם כתב המעלק:

מפני קדושת השם אין ראוי לעשות כן אבל בשאר כתבים שיש בהם עניינים של תורה אין לנו להחמיר. תו איכא טעמא אחרינא להקל כיון שאינם כתובים בכתב אשורי אלא או בפרובינצא"ל או מעאל"ק אין בו קדושה אע"פ שיש בהם עניינים של תורה וכ"כ הרמב"ם ז"ל פ' [...] כללא דמלתא מותר להניח כתבים שיש בהם עניינים של תורה [...] ומותר להכנס בהם לבהכ"ס הואיל והם מכוסים. ולפי ההלכה אפילו כתובין אשורית אבל למעשה בזמן שהם כתובין פרובינצא"ל או מעאל"ק וגוי (שו"ת הרדב"ז, חלק ג, סימן תתקמח).

מתשובת הרדב"ז עולה כי ניתן להיכנס לבית הכיסא עם כתבים הכתובים בכתב מעלק. עוד עולה מסעיפי תשובתו המורחבת (ראו במקורו), שאין בכתב זה קדושה, זהו כתב של חולין שניתן להשליך דברים שנכתבו בו, דהיינו אין צורך לגנוז אותם, גם אם נכתבו בו כמה ענייני קודש קצרים, בניגוד לדברים שנכתבו בכתב האשורי. מכאן גם ניתן להבין מדוע כה מעטים השרידים מכתב זה, ואם נותרו לפליטה, הייתה זו יד המקרה ששמרה עליהם עד ימינו או שענייניהם היו חשובים לבעליהם או שכותביהם היו מנכבדי הקהילה.

ד.4.ב. הלכות הכתב הרהוט במאה העשרים

רבנים נדרשו להמשיך ולפסוק בעניין קדושתו של הכתב הרהוט גם במהלך המאה העשרים. כך לדוגמה אירע בעקבות הנפקת בנק ישראל את שטרות השקל הראשונים. על השטר המוקדם בן אלף השקלים ולאחר מכן על שטר השקל החדש משנת 1985 בן השקל האחד, הופיע דיוקנו של הרמב"ם וברקע קטע מ"משנה תורה" בכתב ידו בכתב רהוט, מעלק. השאלה שהופנתה לרבנים לאור זאת הייתה כיצד יש לנהוג בשטר הכסף, והאם מעמדו כמעמד כתבי הקודש, כלומר "שלא יפלו ע"ג הקרקע ושלא להכניסם לבית הכיסא, וכן אולי יהי אסור למוסרם לחלוני שינהוג בהם כשאר שטרות ויכניסם למקומות אסורים משום לפ"ע" (וולדינברג, תשמ"ה, חלק טז, סימן לא). הרב וולדינברג פוסק כי יש להקל בכל האמור, בטעון שלא מובא בשטר קטע במלואו אלא חלקי דברים, ומשום שהכתוב בשטר הוא לייפוי ולהדר ולא נועד לקריאה, ללמידה או להגות: "ואין דעת האדם ללמוד בהן, אין בהן קדושה כלל [...]". הוא ממשיך ומנמק באמרו שהשטר הוא מעשה מכונת דפוס

ולא מעשה ידי אדם. הרב מתבסס בפסיקתו בין היתר על שו"ת הרדב"ז שהובא לעיל, הגורס שאם אין הדברים כתובים אשורית הרי שאינם כתבי קודש.

גם הרב חיים הלוי, שהיה רבה הראשי של תל אביב, נדרש לעניין דומה כשנשאל אם ניתן להיכנס עם עיתונים הכתובים בכתב עברי מרובע לשירותים. מתשובתו שוב בהסתמך על הרדב"ז, אנו למדים על תפקידו ועל ייעודו בימינו של כתב הרהוט, המזוהה כמשיט"א וכחצי-קולמוס, לשמש בכתיבה של חול, האסורה באשורי:

ואף שאין אנו זהירים מלהשתמש בכתב אשורי לצרכי חול (דבר שאבותינו ורבותינו היו זהירים בו ביותר, וכתב רש"י יוכיח, וכן כתב חצי קולמוס הקרוי משיט"א שנהגו בו כל קהילות הספרדים, או הכתב המקובל בידינו כיום שהשתמשו בו יהודי אירופה), דינו בכך, ואילו עלה בידינו להסב כל העתונות ויתר כתבי החול לאותיות אחרות היינו צריכים לעשות כן (שו"ת עשה לך רב, חלק ה, סימן כו).

דרישת השרטוט לכתב

הרב חיים דוד הלוי עסק שוב בכתב חצי-קולמוס באחת מתשובותיו כאשר נשאל באיזה כתב מותר לכתוב בלא שרטוט, שהרי כתיבת פסוקים מחייבת שרטוט שורות לביצועה. בתשובתו, המבוססת על הרמב"ן, אנו למדים איזה כתב נחשב על פי ההלכה ל"כתיבה" ואיזה כתב אינו נחשב כן ולפיכך אין ההלכות והפסיקות מחייבים לגביו ואינו נדרש בשרטוט. הרמב"ן פסק שכתבה "שאינה אשורית מותר לכתוב בלא שרטוט [...] אבל כתיבה זו בוודאי מותר שאינה כתיבה כלל" (שם, חלק ח, סימן סג). נשאלת השאלה מהי כוונתו של הרמב"ן ב"כתיבה זו" שהוא אינה מחשיבה ככתיבה? הלוי מבהיר כי כתיבה היא "כשכותבים אשורית, כעין ספר תורה שנכתבים אשורית, אבל בשאר הכתיבות אין צריך שרטוט [...] ולא בא להתיר אלא כתב יד רגיל שאנו נוהגים בו, או כעין כתב שנהגו בו הספרדים בעבר ונקרא חצי-קולמוס [...] או כתב רש"י, שאינם מרובעים כלל [...] (שם, שם). בתשובה מצוטט גם הרב המאירי "אבל שאר כתיבות הואיל ואינה כתיבה כלל ואין ספרי הקודש כתובין בה כותבים בלא שירטוט כלל" (גיטין ו). גם מתשובות אלה עולה מעמדו של הכתב הרהוט, שהכתיבה בו אינה נחשבת כלל לכתיבה, ועל כן אין נדרש שרטוט שורות לשם כתיבה בכתב זה.

לעניין שרטוט השורות נתן את דעתו גם הרב משה כַּלְפֹּן הכהן (1874–1950), מגדולי רבני תוניסיה, ששימש כרבה הראשי של ג'רבה. הוא נשאל אם כתובת יבם ויבמה הנכתבת בזמן הזה על נייר ובכתב מג'ירק (המינוח הנהוג בג'רבה לכתב רהוט) צריכה שרטוט שורות. בתשובתו הבדיל הרב בין כתיבה על נייר או על קלף בכתב אשורי לבין כתיבה "בכתב שלנו", ואסר לכתוב פסוקים בלא שרטוט בכתב אשורי, כפי שנהגו בימי הראשונים, "ואילו בנייר ובכתב שלנו מעשים בכל יום שכותבים כמה וכמה פסוקים בלתי שום שרטוט" (שו"ת שואל ונשאל, תשכ"א, חלק ג, סימן תמו).

הלכות חול המועד

על פי ההלכה, בחול המועד נאסרה כתיבת סת"ם וכתיבה בכתב אשורי, ויש שאסרו גם על כתיבת הכתב הרהוט. הנדרשים בכל זאת לכתיבה בחול המועד מתבקשים לשנות את צורת כתיבתם: "מותר לכתוב בכתיבה שלנו (משיטה, חצי קולמוס) שהוא מעשה הדיוט [...] וטוב שיעשה עוד שינוי שיכתוב אותיות שבורות וגם באלכסון" (יהושע, תשל"ב, עמ' מג). כך גם הרב סגרון: "גם כתיבה רגילה שלנו אסורה בחול מועד לדעת מרן השלחן ערוך. אמנם רשימה לקניות וכיוצא בזה כשאדם לא מדקדק בכתיבתו שתהיה מיושרת ונאה והיא לצורך המועד, מותר" (אתר ישיבת כסא רחמים). לשאלת הכתיבה בחול המועד פסח נדרש גם הרב זילברשטיין. השאלה נבעה מן הצורך של מגדלי הכבשים לרשום במדויק את תאריכי לידתם של הכבשים. השאלה שנשאל הרב הפוסק הייתה אם מותר לכתוב תאריכי לידה בחול המועד. מן התשובה המפורטת אנו למדים שהכתב שמתירים לכתוב בחול המועד לצורך זה הוא כתב משיטא, וכן מותר לכתוב ספרות שיהיו דומות לכתב זה (זילברשטיין, 2006, עמוד ב).

לסיכום, צורת סוגי הכתב העברי שנתגבשו עם השנים ומעמדם העסיקו רבות את הפוסקים. הכתב המרובע לסוגיו יועד לדברי קודש, ומכאן ההלכות המחמירות שנהגו בו ובכתיבתו, ביניהן איסור כתיבה בשבת וחול המועד, הדרישה לגנוז כתבים שנכתבו בו ולשרטט שורות טרם כתיבתו. לעומתו כתיבה בכתב הרהוט לסוגיו לא נחשבה כלל כתיבה, הוא נכתב ללא שרטוט שורות, ושימש לדברי חולין, לא הייתה בו קדושה ולכן גם לא נדרש בגניזה. ומכל אלה עלה שיש שסברו שאין עליו חיוב של הלכות שבת. בשאלות ובפסיקות מהמאה העשרים ניכרת מבוכת השואלים והמשיבים מחילון קדושת הכתב העברי, אשר נפרעה לחלוטין בעידן המודרני. ההבחנה שהייתה נהוגה מדורי דורות בין סוגי הכתב, שימושיהם ואופן ביצועם נתפוגגה. מבין השורות עולה תקווה אבודה להחזרת עטרה ליושנה, החזרת הסדר לשורות תרתי משמע, בכך שדברי חול ועיתונות חול יהיו כתובים בכתב אחר ולא בכתב המרובע. חילון הקדושה בעידן המודרני, עידן הדפוס ההמוני, עולה גם בהופעת צילום כתב ידו של הרמב"ם על שטר כסף: בעוד בעבר נהגו בו בקדושה מעצם היותו כתב ידו של הרמב"ם, והבאתו בדפוס נעשתה בדחילו וברחימו ולוותר לרוב בכיתובי כבוד כמו "חתימת יד קדשו של הנשר הגדול המאיר לארץ ולדרים רבינו משה בר מימון (הרמב"ם) זצ"ל" (דמרי, תשע"ג, עמ' לה), בימינו הוא משמש כרקע, לקישוט ולנוי על שטר כסף העובר מיד ליד.

סיכום

מחקר זה עסק בכתב העברי הרהוט מהטיפוס הספרדי המכונה **מעלק** (חצי-קולמוס), שהיה המרכזי והבכיר מבין כתבי היד העבריים בימי הביניים ושהיה נפוץ במשך קרוב לאלף שנה בכל קהילות ספרד, באגן הים התיכון, בארצות המגרב, במזרח ואף בארצות הבלקן ובארץ ישראל, והעלה את השתקפותו ותרבותו בכתבי-יד של יהודי המגרב בכלל ותוניסיה בפרט בעת החדשה עד לשלהי המאה התשע-עשרה. בסיס הנתונים למחקר היה מגוון מקורות ארכיוניים, אוספי כתבי-יד נדירים, ספרים מראשית הדפוס, מקורות תורניים, מחקרים ומפענחי כתבים, מכל אלה נדלו נתונים היסטוריים, צורניים ופונקציונליים על אודות כתב זה. לצד השימוש במקורות הובאו במחקר זה ממצאי ראיונות עם בני הקהילה שלמדו וכתבו במעלק בימי ילדותם בתוניסיה, ואחדים מהם שכותבים בו גם כיום, כדי לרקום אל תוך הנתונים את זיכרונותיהם של הכותבים ולבסס את מורשת ומסורת הכתב בקרבם, שעליהם הם מתרפקים בכאב צורב של אבדן.

המחקר נפתח בסקירה היסטורית ששרטטה את מסלול התפתחותו של הכתב הרהוט: החל מהכתב הארמי, שבו נעוצים שורשי הכתב העברי דרך ישיבות בבל וגאווניה והמרכז הרוחני בקירואן שבתוניסיה, שבהם החל תהליך התרהטות הכתב, עובר אל קהילות המגרים שבקרובם התבסס אופיו הרהוט של הכתב ומשם לספרד בה הרהיטות מגיעה לשיאה והכתב משמש בה אף ככתב ספר. בהשפעת תור הזהב של ספרד והדומיננטיות של תרבותה הוא הופך לכתב העברי הבכיר בימי הביניים. עם גירוש ספרד ופורטוגל הכתב מהטיפוס הספרדי מופץ ומתבסס בכל מרחבי קהילות ספרד ואף מעבר לכך בשל פעילותם של סוחרים, סופרים, מעתיקי-ספר, מהגרים ועוד שנושאים את הכתב עימם. נוכחותו המשמעותית, המרכזית והאינטנסיבית של הכתב הרהוט מהטיפוס הספרדי בקהילות יהודי ארצות האסלאם ניכרה עד לשלהי המאה התשע-עשרה ומשם החלה דעיכתו.

המחקר התמקד בממצאי הכתב בקהילה התוניסאית כקהילה מייצגת אולם הוא עוגן בהקשר ההיסטורי והתרבותי הרחב יותר של התקופה ושל קהילות המגרב והמזרח, ועל כן הוצגו שמותיו השונים גם בקהילות אחרות ורוכזו בו טבלאות של אותיות הכתב בהן. במהלך המחקר נאספו, בוארו ופוענחו מושגים ומונחים לטיפוסי הכתב הרהוט שעלו מממצאיו ושימשו ומשמשים את כותביו גם כיום, ביניהם מעלק, מג'רק, חצי-קולמוס, משיטא, סוליטריאו ועוד. שמות אלו עוררו לאורך הדורות שאלות ותהיות באשר לפירושם, ובמחקר זה מוצעות אפשרויות לפענחם שנובעות מצורת הכתב, מאופן כתיבתו ומשימושו. כן נדונו המונחים הנהוגים לו במחקר, ונבחנה הוראתו של המונח המודרני יחסית והנרחב מאוד – "כתב ספרדי רהוט", שהוטבע על ידי הפלאוגרפיה ושנהוג כיום במחקר, אולם כפי שעלה הוא אינו ממלא את ייעודו לתאר כתב זה בקהילותיו בארצות

המגרב והמזרח, לא נעשה בו שימוש בשדות החקר השונים וכך גם לא בקרב כותביו. המונח זר ומנוכר להם ולאופיו הלוקאלי של כתבם, ולרוב כפי שעלה מממצאי הראיונות כותביו הגו את שם הכתב במחוזותיו בערבית: אלמעלק או נופס-אלם.

במחקר תרבותי ראשוני זה תועד הכתב בשיא פריחתו ככתבם של נכבדי הקהילה ורבניה על הכתיבה האישית והתורנית הכבירה שנכתבה בו, אך גם ככתבו של המון העם שלא פעם ניבט מתוך שרבוט כיתוב בין דפי הסידור, כמו בכיתוב "נולדה לי בת ה"יו אכ"ר", או בכתיבה של קללה עסיסית בבלייל שפות משובצת להפליא בשגיאות כתיב לגונב ספר, "שיימח ויידח מן העולם". כמו כן, נסקרו במחקר הגורמים שהביאו לתפוצתו האדירה של הכתב ומתועדים מאפייניו הצורניים, שימושי הייחודיים, ההלכות והפסיקות שדנות בו, ואף נתברר שבתקופה מוקדמת, מכיוון שכתב זה בצורתו הייחודית, אינו נחשב על פי ההלכה לכתב, היו שהתירו לכתוב בו בשבת עד שהדבר נאסר בידי הרבנים. כן עלו התכנים שאותם מותר לכתוב בו ואלה שאסורים, בעיקר גט נשים, מחשש שהכתוב בכתב מחובר לא יובן או יתפרש בשני אופנים. כן נבחנו ייחוסו ומעמדו במערך הכתבים, ונמצא שבראשית דרכו היה הכתב הרהוט מגונה לכתיבה לזולת אך לא לטיוטות עצמאיות, ואחריתו ככתבם של גדולי הדור שכתבו בו חיבוריהם תוך קיצורי מילים וחיבורי אותיות מפליגים.

כן נדונה תופעת התפלגות הכתבים העבריים לכתב ספרדי ולכתב אשכנזי, שהסוג הרהוט ביניהם, ששימש לתכתובת ולתקשורת הביא לקשיי קריאה ופענוח ועקב כך לקשר משובש בין הקהילות היהודיות שלא עלה בידן לקרוא אלה בכתבם של אלה. וכך אנו עדים לתופעה מעניינת שדווקא הכתב, שבמהותו הוא אמצעי תקשורת וחלק מזהות של קהילה, הוא שהקים חומה בין הקהילות היהודיות, מנע את האפשרות לתקשר ואף גרם למחלוקות שנבעו מבעיות בהבנת הכתוב ובפירושו. הדיה של ההתפלגות בין הכתבים שמוצאת ביטוייה בכינויים לכתב כגון "כתב שלנו" ו"כתב שלהם", "משיטא שלנו", "משיטא שלהם" שדבקה בהם נימה המרמזת על "כתב של האחר", "הזר", עלו שוב ושוב אצל הרבנים לאורך הדורות, והם מלמדים לא רק על ההפרדה והבידול בין הכתב הספרדי לבין האשכנזי כבר אז, אלא גם על תחילתה של התגדרות כל קהילה בפני עצמה.

ממצאי המחקר מלמדים שבדומה לספרות ולמחשבה היהודית כולה, גם הכתב הרהוט מעלק נצבע בצבעי הסביבה התרבותית והתקופה שבהן התקיים וניכרת השפעת הכתב הערבי ותרבות האסלאם הבאים לביטוי בכתיבתו בקולמוס קנה, בצורתו, באופן ביצועו ובכתיבתו מתחת לקו השורה בחיבור אותיות קיצוני. הודות לפשטותו ולהתגבשותו הרחק מהמסורת השמרנית והכבולה בהלכות מחמירות של הכתב העברי המרובע שהתקדש, נכתבו במעלק שהיה למערכת כתב נפרדת ועצמאית שפות רבות ביניהן עברית, ערבית-יהודית, ערבית, ספרדית, איטלקית ועוד. הוא

המשיך להתפתח ככתב דינמי בקהילות כותביו – המון העם, משכילים ורבנים כאחד, כשהוא נישא ומופץ על ידי סוחרים, מהגרים, סופרים ומעתיקים על גבי איגרות, מסמכים, מכתבים, שו"ת, ספרים ועוד שהופצו בכל קהילות היהודים ברחבי המזרח, המגרב וספרד; בכל קהילה ואצל כל כותב קיבל הכתב הרהוט אופי אישי וייחודי לו שנשמר. גם אם יהודים בני קהילה אחת נסעו והרחיקו למחוזות אחרים, הם המשיכו להשתמש בכתב שלמדו בבית רבם ואבות אבותיהם ושמרו על צביונו המיוחד להם, כנושאים ירושה תרבותית גנטית שהכתב הוא אחד ממרכיביה. עוד מימיו של שמואל הנגיד הכירו בכך שהכתב הוא חלק מהותי מהווייתם ומהחותם שישאירו הכותבים הרבה אחריהם, כפי שעולה באחד ממכתמיו ב"בן משלי": "כתב ידך לזר נקרא ואת חי / ויקרא ואת שוכב בקבר / ועתה אל תהי כותב בידך / אשר תבוש לגלותו לגבר".

במהלך המחקר נמצאה עדות ראשונה לאזכורו של הכתב באחת מתשובותיו של הרב יוסף אבן מיגאש (1077–1141), וכן עולה מממצאיו שהוא מעורר את סקרנותם של בלשנים, חוקרים, נוסעים וזרים מהמאות השש-עשרה ואילך שנחשפו אליו במסעותיהם במרחבי המזרח והמגרב האוריינטליים ותיעדו אותו עד ראשית המאה התשע-עשרה. עוד מעלה מחקר זה שהשימוש בכתב מעלק טרם נעלם כליל והגחלת עדיין לוחשת בשתי "שמורות": האחת בישיבות האי ג'רבה שבתוניסיה, והשנייה בישיבת "כיסא רחמים" בבני-ברק, שמוצאם של ראשיה ומקימיה מתוניסיה. בשתיהן נעשה מאמץ ניכר לשמר את הכתב ולהצילו מהכחדה.

תובנה שיש להעמיק ולחקור בה מתוך התבוננות בקשת הרחבה של תפקודי כתב המעלק במופעיו השונים היא התפקוד של כתב זה באותם היבטים שמתפקדת הלשון ובמקביל לה. במחקר זה זוהתה כתיבה ב"משלבים" שונים: חלק מהכותבים הפליאו בכתיבת המעלק בביצוע מהודר, ואחרים שרבטו בו כלאחר יד. כן ניכר בכתב "מבטא" של כל כותב בהתאם לשפתו וייחודיות קהילתו שנתן אותותיו בחזות הכתב, וכן הובא במחקר הכתב כביצוע של "ז'רגון" בהיותו הוא עצמו כתב סתרים וכאכסניה לשפת סתרים.

מחקר תרבותי-היסטורי זה מהווה מחקר תשתית ומעלה צורך חיוני במחקר מתקדם יותר על אודות כתב המעלק, בין היתר משום שהוא אינו מוכר מחוץ לחוג קטן של חוקרים, רבנים ומפענחים המקורבים לתחום, ובעיקר על רקע ההחלטה של המחלקה לכתבי-יד של הספרייה הלאומית והמכון לתצלומי כתבי-יד לתחום את מחקר כתבי היד בשנת 1540 שנקבעה כשנת השי"ן. המחקרים וקטלוגי כתבי-היד מתעדים כתבי יד עד למאה ה-16, ואחריהם משתררת דממת מחקר ונפער תהום רבה. המחקר פותח צוהר לכיוונים מתקדמים ומעמיקים בנושא ומעלה סוגיות כבדות משקל: ראשית הצורך לתעד את סגנונותיו ומאפייניו הצורניים של הכתב כפי שהם באים לביטוי

ייחודי בכל קהילה וקהילה במזרח ובמערב, במטרה לציידן בטבלת אותיות ייחודית ואופיינית לכתיבה במאות האחרונות ובכך לפתוח לרבים מצאצאיה את האפשרות לקרוא במסמכים משפחתיים, בכתובות נישואין ובכתובות אישיות שנמצאים ברשותם ומונחים כיום כאבן שאין לה הופכין. שנית מתבקש דיון מעמיק ומחודש בשמות הכתב ובאימוצם של שמות שייתנו ביטוי לאופיו, למקורו ולזהותו הפנים-קהילתית, בניגוד לשמות הסטריליים וחסרי המשמעות לכותביו הנהוגים במחקר כיום. במסגרתו הוכנסו שפעת הכתבים הרהוטים שנתגבשו בארצות האסלאם תחת מטריית המונח הפלאוגרפי "כתב ספרדי רהוט", אך מטרייה זו, כפי שעולה ממחקר זה, מנוקבת ככברה מאחר שכל כתב בארצות אלה הוא בבואה של תרבות מקומית ייחודית מן המזרח הרחוק, צפון אפריקה, אגן הים התיכון, ארצות הבלקן ועד ספרד ופורטוגל.

כן יהא על מחקר מתקדם בנושא כתב מעלק עד לסיפה של המאה העשרים לענות על הסוגיות הבאות: (1) כיצד כתב שהתפתח והשביח עד שהגיע לפסגות קליגרפיות במשך מאות שנים, והוא עדות לתרבות מפוארת של קהילות יהודיות רבות בארצות המזרח, המערב ובספרד, נעלם במהלך פחות משליש מאה ונמוג ממרבצי הזיכרון הלאומי בישראל? (2) מדוע מאות אלפי עולים שעלו לארץ לא העלו עמם את הכתב? מה הביא אותם לוותר על כתב ששימרו על פי המסורת מאז גאוני בבל? ראוי לבחון במחקר מעמיק את הגורמים מבית ומחוץ שעשויים היו להביא לדעיכת השימוש בכתב, בהם שתי מלחמות העולם והשפעתן התרבותית; תהליכי מודרניזציה והנהייה של ארצות המזרח והמערב אחר התרבות המערבית; מעמדה המרכזי של תוניסיה במסחר עם ארצות אירופה; מקומו של השלטון הצרפתי-הקולוניאליסטי בהחדרת תרבות מערבית בארצות צפון-אפריקה; מאפייניה של מערכת החינוך היהודי: שיטות הלימוד והחינוך המסורתיות בחדר לעומת שיטות הלימוד המודרניות בבתי-הספר של כ"י"ח (כל ישראל חברים); העלייה לארץ של יהודי קהילות צפון אפריקה – התערות בתרבות החברה המקומית, בחינת מדיניות כור ההיתוך אל מול תודעת השימור בקרבם; וגורמים נוספים שעשויים להסביר את היעלמות הכתב.

כמו כן יש לתת את הדעת במחקר על מקומו של הכתב הרהוט מעלק במאה העשרים ואחת והמאמצים לשמרו ולחדשו: מה מביא כיום קומץ קטן של אנשים לשמור על הגחלת מני-אז, לשמר את הכתב, להתמיד לכתוב בו וללמדו לתלמידיהם ולצאצאיהם? בתוך כך ראוי לסקור את הישיבות בארץ ובתוניסיה שבהן נלמד גם כיום הכתב והשימוש שנעשה בו, לרדת לעומקו של העניין המחודש בכתב בקרב בני המערב שאינם יודעים לקרוא, ולסקור את מאמצי החיפוש ברשתות חברתיות וברחבי המרשתת אחר מי שיוכל לסייע בעדם לקרוא מסמכים ותיעוד משפחתי השמור עמם.

על מחקר מתקדם בנושא זה יהיה לשאול, דרך סיפורו של הכתב, שאלות אמיצות ומהותיות על בניית זהות ועל הבניה חברתית, על הקלה והדירה כחלק מנרטיב התגבשות התרבות הלאומית הישראלית ובזיקה ישירה לאידאולוגיה הלאומית. כל זאת לצד תיעוד, שימור והעלאה למודעות את עצם קיומו של כתב שכזה בהיסטוריה היהודית. ראוי להציב את הכתב כפרק שטרם נחקר בהיסטוריה ובתרבות של יהודי המגרב והמזרח בעת החדשה, להכניסו לספרי מחקר, לספרי לימוד ולמערכת החינוך שבוגריה הם צאצאי קהילות אלו וכלל אינם יודעים על אודותיו, ובכך להחזיר את הכתב שנשכח למחוזות הזיכרון הציבורי.

ובנימה אישית אסכם: ספר הסגולות של אבי-סבי פתח לי דלת לעולם שהיה נסתר ממני לחלוטין. משנכנסתי בה ויצאתי לדרך בהיעדר חומר כתוב וסדור על כתב זה מהמאות השש-עשרה ואילך, הראיונות האישים שערכתי ושהיו השלב הראשון במחקר סייעו לי לא רק בגיבוש ובהבנה לעומק של היקף המחקר אלא גם בהפנמה של חיוניותו ודחיפותו, מתוך חיבור עמוק לנושא ופיתוח תחושת מחויבות פנימית לתיעוד ולשימור הכתב בטרם ייכחד לחלוטין. כיום עדיין מתאפשר לפגוש באחדים מהכותבים שלמדו את הכתב בארצות מוצאם, אולם הללו הולכים ופסים מן העולם. במהלך המחקר הבנתי ביתר שאת עד כמה הכתב בכלל, על אף מקומו ותפקידו המרכזי בחינוך, הוא למעשה שקוף עבורנו ורובנו כלל לא נותנים את הדעת עליו ועל מקורותיו. מחקר זה גרם לי לעצור לרגע, להתבונן נכחי ולשאול שאלות. וכך, כתב המעלק שניבט אליי מכתבי-היד בארכיונים ובין דפי הספרים המתפוררים, ושהוא מן הסתם אובייקט ארכיאולוגי למחקר הפלאוגרפי, ולחוקרי לשונות היהודים הוא כמעט שקוף בהיות אוזנם כרויה לתוכנו ולמצלול השפה שמהדהדת בין כתליו. אני התעוררתי לראות שהמדיום עשוי להיות הוא בעצמו המסר: הכתב אינו אמצעי טכני גרידא, אלא הוא-הוא נשא מרכזי של תרבות וזהות. ולאחר ההיכרות עם כתב המעלק ועם כותביו לא אוכל להגדירו אלא באוקסימורון – "מאובן-חי", כאוד שאם נשכיל למהר ולנשוף בו הוא יאדים, יבער, יעלה את אִשו וירחש חיים, ואם נטה אוזן ילחש לנו את סיפורו ויחשוף בפנינו את החותם שהותירו לנו בו רבותינו ואת חותמו האישי והייחודי של כל כותב וכותב.

ביבליוגרפיה

- אביב"י, יוסף. (1992). כתבי-היד של יהודי המגרב במכון בן-צבי. ירושלים: מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח.
- אביחצירא, ברוך. (תשמ"ה-תשמ"ז). הסבא קדישא – בבא סאלי, תולדותיו, הליכותיו בקודש ושבתיו. נתיבות: אביחצירא.
- אבינרי, יצחק. (1964). יד הלשון: אוצר לשוני בסדר אלף-בית של הנשאים (עמ' 9-16). תל-אביב: יזרעאל.
- אבישור, יצחק. (2008). מילון לערבית היהודית החדשה הכתובה והמדוברת של יהודי עיראק (1600-2000). תל-אביב-יפו: פרסומי מרכז ארכיאולוגי.
- אבן מיגאש, הלוי, יוסף בן מאיר וחסידה, שמחה בן אברהם. (תשנ"א). ספר שאלות ותשובות רבנו יוסף הלוי אבן מיגאש: נערך מחדש על פי דפוסים ראשונים, השלמות, תשובות חדשות, הערות, מראי מקומות, מבוא ומפתחות. ירושלים: מכון לב שמח.
- אבן תיבון. (1852/תרי"ב). צוואת ר' יהודה אבן תיבון וצוואת הרמב"ם ומשלי חכמים. ברלין: מאת אוצרות כ"י הבאדלעיאנא.
- אבן-שושן, אברהם בח"ד. (1961). לשון וכתב: פרקים בתולדות התרבות בעמים ובישראל. ירושלים: שי זק.
- אבן-שושן, אברהם בח"ד. (1986). המילון העברי המרוכז. ירושלים: קריית ספר.
- אברהמי, יצחק. (1982). ק"ק פורטוגיזים הי"ו בתוניס ופנקסה. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- אברהמי, יצחק. (1997). פנקס הקהילה היהודית הפורטוגיזית בתוניס: 1710-1944. לוד: אורות יהדות המגרב.
- אוסטין, ג'ון ל'. (2006). איך עושים דברים עם מילים. תל אביב: רסלינג.
- איזנברג, יהודה. ערך אבות מלאכה. דעת: אנציקלופדיה יהודית, נדלה מתוך:
<http://www.daat.ac.il/encyclopedia/value.asp?id1=2034>
- איזנשטיין, ליי"ד. ערך אלפסי יצחק (ר' יצחק אלפסי, רי"ף). דעת: אנציקלופדיה יהודית, נדלה מתוך:
<http://www.daat.ac.il/encyclopedia/value.asp?id1=189>

אלוני, נחמיה. (תש"ך1961). אוצר יהודי ספרד : לחקר תולדות יהודי ספרד ותרבותם. ירושלים : מולכו.

אלוני, נחמיה. (תשכ"ו). רשימות ספרים עתיקות בוואטיקאן. ארשת ד'.

אלמאליח, אברהם. (1941). יהודי סוריה לפני מאה שנה. הצופה, עמ' 7.

אלמליח, אברהם. (1945). משלי אירסטו. ירושלים : מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי.

אנג'יל, ש'. (10.3.1944). מגילות. הד המזרח, עמ' 7. מתוך : ארכיון העיתונות.

אנגל, עדנה. (בדפוס). עיונים בכתב האשכנזי. בתוך ע' אנגל ומ' בית-אריה (עורכים), אסופות כתבים עבריים מימי הביניים, כרך ג : כתב אשכנזי (עמ' א-כד). ירושלים : הוצאת האקדמיה הלאומית למדעים.

אנגל, עדנה. (1987). עיונים בכתב הספרדי. בתוך מ' בית-אריה, ע' אנגל, ע' ירדני ומפעל הפליאוגרפיה העברית (עורכים), אסופות כתבים עבריים מימי הביניים כתבי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים (עמ' כ"א-כ"ט). ירושלים : האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

אנגל, עדנה. (1998). סגנונות הכתב העברי במאה העשירית והאחת-עשרה לאור תעודות הגניזה המתוארכות והמיתארכות. בתוך מ"ע פרידמן (עורך), חקר הגניזה לאחר מאה שנה (עמ' 365-410). תל אביב : אוניברסיטת תל-אביב.

אנדרסון, בנדיקט. (1999). קהילות מדומיינות : הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה. תל אביב : האוניברסיטה הפתוחה.

אסף, שמחה. (תש"ח). מקורות לתולדות החינוך בישראל (כרך ד'). ירושלים : בית המדרש לרבנים באמריקה.

אסקוף, יצחק. (2009). השפה. בתוך י" הראל (עורך), סוריה – קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים (עמ' 127-134). ירושלים : יד בן-צבי.

ארדר, יורם. (2012). דרכים בהלכה הקראית הקדומה. תל אביב : הקיבוץ המאוחד.

בדהאב, יצחק בן מיכאל. (תר"ץ). קובץ מעשה נסים. ירושלים : דפוס ח' צוקרמן.

בוכבזא, יצחק חי. (תשנ"ח). ספר מבצר יצחק. בני ברק : מכון קרן לדוד זרעו.

בוניס, דוד מ'. (2004). כתב כסמל זהות לאומית-דתית על התפתחות כתיבת הג'ודזמו. *פעמים*, 101-102, עמ' 111-171.

בוניס, דוד מ'. (2000). *לשון ג'ודזמו: מבוא ללשונם של היהודים הספרדים באימפריה העות'מאנית*. ירושלים: מאגנס והאוניברסיטה העברית.

בית-אריה, מלאכי. (1982). הספר העברי בימי הביניים. *זמנים*, 8, 24-36.

בית-אריה, מלאכי. (1987). מבוא. בתוך מ' בית-אריה, ע' אנגל, ע' ירדני ומפעל הפליאוגרפיה העברית (עורכים), *אסופות כתבים עבריים מימי הביניים כתבי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים* (עמ' ט-י"ט). ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

בית-אריה, מלאכי. (1992). הכתב העברי בספרד – התפתחותו שלוחותיו וגוליו. בתוך ח' ביינארט (עורך), *מורשת ספרד* (עמ' 224-258). ירושלים: מאגנס.

בית-אריה, מלאכי. (2015). *קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי הביניים בהיבט היסטורי והשוואתי מתוך גישה כמותית המיוסדת על תיעוד כתבי-היד בציוני תאריך*. ירושלים: הספרייה הלאומית, מכון כתבי-יד. גרסת אינטרנט, נדלה מתוך: <http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/manuscripts/hebrewco-dicology/Pages/default2.aspx>

בית-אריה, מלאכי, אנגל, עדנה, ירדני, עדה ומפעל הפליאוגרפיה העברית. (1987). *אסופות כתבים עבריים מימי הביניים כתבי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים* (כרך ב: כתב ספרדי). ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

בלאו, יהושע. (2002). *תשובות הרמב"ם כרכים א-ד*. סימן רסה, עמ' 514.

בן מימון, משה. (תשס"ב). *תשובות הרמב"ם, מהדורת י" בלאו, מהדורה מיוחדת ומתוקנת בנוסח ערבי ובתרגום עברי (תקליטור)*, ירושלים: ר.מס.

בלאו, יהושע. (2006). *מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים*. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית והאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

בלסקו, מריצייל. (2016). *Multilingual Jewish Medical Texts of Catalonia*. הרצאה בכנס לשונות במגע, יוני 2016. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

- בן ששון, מנחם. (1991). *יהודי סיציליה 825-1068 : תעודות ומקורות*. ירושלים : מכון בן-צבי.
- בן-ששון, מנחם. (1996). *צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם קיָוָאן 800-1057*. ירושלים : מאגנס.
- בן-טולילה, יעקב. (2011). הארכיב של רבי יהודה ליאון כלפון איש תיטואן. בתוך מ' בר-אשר וס' פראד (עורכים), *מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה : תעודות מוהדרות ומפורשות*. ירושלים : המרכז ללשונות היהודים וספרויותיהם האוניברסיטה העברית, התכנית למדעי היהדות, ניו הייבן : אוניברסיטת ייל.
- בן-צבי, יצחק ובניהו, מאיר. (תשכ"ב). *ספונות : ספר שנה לחקר קהילות ישראל במזרח (כרך 6)*. ירושלים : הוצאת מכון בן-צבי והאוניברסיטה העברית.
- בן-שמחון, ר'. (תשנ"א). ילקוט מנהגי ריפוי עממיים. בתוך י' בן-עמי (עורך), *מחקרים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה (עמ' 233-25)*. ירושלים : ועד עדת המערבים בירושלים.
- בראל, גבריאל. (תשנ"א). "רב-פעלים" – מדריך לרפואה עממית במרוקו מהמאה התשע-עשרה מאת אברהם עלון. בתוך י' בן-צבי (עורך), *מחקרים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה (עמ' 211-232)*. ירושלים : מכון בן-צבי.
- בר-אשר, משה. (2001). *לשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו (חלק ג')*. ירושלים : המרכז ללשונות היהודים וספרויותיהם האוניברסיטה העברית בירושלים. מוסד ביאליק.
- בר-אשר, שלום. (2011). *הספרות הרבנית בצפון אפריקה 1700-1948 : לוב, תוניסיה, אלג'יריה ומרוקו. פעמים, 86-87, עמ' 233-257*.
- בר-אשר, שלום. (תשנ"ט). *השתלשלות הספרות הרבנית בצפון אפריקה – 1700-1948 : בילביוגרפיה מוערת ליצירה הרוחנית של חכמי צפון אפריקה*. ירושלים : מחלקת הפרסומים, משרד החינוך התרבות והספורט.
- ברזין, רבקה. (1995). *מילון עברי פורטוגזי*. סן-פאולו : הוצאת הספרים של אוניברסיטת סן-פאולו.
- בריס, מיכאל. (תשע"ד). נישואין כהסכם או כמטפיזיקה עיון הלכתי-פילוסופי בסדר הגט. בתוך מ' רחימי (עורך), *עמדו"ת – עם, מדינה, תורה, כרך ד : המשפחה בעין הסערה (עמ' 65-107)*. רחובות : מכללת אורות ישראל.

ברקת, אלינער. (2008). מהגרים יהודים מתוניסיה במצרים: לשון מאזניים חברתית ופוליטית במאה העשירית ובמאה אחת עשרה. בתוך א' חזן וחי' סעדון (עורכים), *תרשים מחקרים ביהדות תוניסיה ומורשתה* (עמ' 29-39). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

גודי, ג' ו-ווט, א'. (1962). ידיעת קרוא וכתוב ותוצאותיה. בתוך א' שאטל (עורך), *מספרות החינוך: קבצי מאמרים מתורגמים* (קובץ ז, עמ' 42-76). ירושלים: ביה"ס לחינוך של האוניברסיטה העברית בירושלים ושל משרד החינוך והתרבות.

גויטיין, שלמה ד'. (1955). רבנו יהודה הלוי בספרד לאור כתבי הגניזה. *תרביץ*, כ"ד, עמ' 134-149.

גויטיין, שלמה ד'. (תשט"ז). אוטוגרפים מידו של ר' יהודה הלוי. *תרביץ*, כ"ה, עמ' 393-412.

גויטיין, שלמה ד'. (תשכ"א). מכתב אל רבנו יהודה הלוי מאת יהודה בן שמואל אלבדגושי אלקשתילי. *תרביץ*, ל(ד), עמ' 379-384.

גויטיין, שלמה ד'. (תשכ"ו). מכתב מחוגו של רבינו יהודה הלוי. *תרביץ*, לה, עמ' 274-277.

גויטיין, שלמה ד'. (תשכ"ז). מסחר היהודים בים התיכון במאה הי"א. *תרביץ*, ל"ו, עמ' 366-395.

גויטיין, שלמה ד'. (1962). *סדרי חינוך: בימי הגאונים ובית הרמב"ם מקורות חדשים מן הגניזה*. ירושלים: מכון בן-צבי.

גויטיין, שלמה ד'. (2005). *חברה ים-תיכונית*. תל-אביב: ידיעות אחרונות ואוניברסיטת תל-אביב.

גולדבלום ישראל איסר. (1894). *מגנזי ישראל בפאריס*. ווינא: קנאפלמאכר.

גולדבלום, ישראל איסר. (החותם יאפ"ז), (11.10.1892). הצפירה, עמ' 2.

גולדבלום, ישראל איסר. (החותם יאפ"ז), (9.11.1888). גנזי ישראל ברומי-רבתי. *עברי אנוכי*.

גולדרייך, עמוס. (תש"ע). *שם הכותב וכתובה אוטומטית בספרות הזוהר ובמודרניזם*. לוס אנג'לס: כרוב.

גיינאן-זרקנא, משה בן יוסף. (2009). *מעין גנים: ספר הנצחה עם חידושי תורה, אמונה, ביטחון, תפילות, סגולות, אימרות עממיות מאורחות חיי יהודי לוב ועוד*. נתניה: המחבר.

דמרי, שמואל. (תשע"ג). 'קולמוס הזהב': מחברת ללימוד כתיבת חצי קולמוס (כתיבה ספרדית). אלעד: עמותת אור המאיר.

היימנס, שי. (2013). המלים השאולות מיוונית ומלטינית במשנה: לקסיקון ותורת ההגה (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה). תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב.

הירשברג, חיים ז'. (1965). תולדות היהודים באפריקה הצפונית מימי קדם ועד מחצית המאה השש-עשרה. ירושלים: מוסד ביאליק.

הכהן, דב. (2016). סוליטריאו: שמו של הכתב הספרדי הקורסיבי בפייהם של דוברי הלאדינו. הרצאה בכנס לשונות במגע, יוני 2016. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

הכהן, רפאל שלום חי. (1938). תפארת בחורים. ג'רבה: ספאקס.

הלוי, אליהו בן אשר אשכנזי, בחור. (1541). ספר התשבי: לאליהו התשבי שרשיו כמניין תשבי. מוציא לאור לא ידוע.

הלוי, ישר. (תשנ"ג). שימור מנהגי מרוקו. אור המערב, ט', עמ' 56-60.

הלקין, אברהם ש'. ערך אבן תיבון. דעת: אנציקלופדיה יהודית, נדלה מתוך: <http://www.daat.ac.il/encyclopedia/value.asp?id1=2040>

הנשקה, יהודית. (2007). לשון עברי בדיבור ערבי אוצר המלים העברי בערבית המדוברת של יהודי תוניסיה מילון ודקדוק. ירושלים: מוסד ביאליק.

הררי, יובל נ'. (2011). קיצור תולדות האנושות. אור יהודה: דביר

הרשב, בנימין. (1990). מסה על תחיית הלשון העברית. אלפיים, 2, עמ' 54-9.

הרשב, בנימין. (2008). לשון בימי המהפכה היהודית המודרנית ותחיית הלשון העברית. ירושלים: כרמל, האוניברסיטה הפתוחה ואוניברסיטת תל אביב.

וייזר, רפאל. (1992). ספרים מספרד. ירושלים: קטלוג מוזאון ישראל.

וייזר, רפאל ופייסר, רבקה. (2000). אוצרות גנוזים: מאוספי בית הספרים הלאומי. ירושלים: הוצאת האוניברסיטה העברית.

וייס, ש'. (1982). חכמי המזרח: זיו דמותם ומסלול חייהם של ח"י ממאורות יהדות ספרד. ירושלים: משאבים.

חביבא, יוסף בד"ס. (תש"ך). נימוקי יוסף: פרק מגילה יח עמ' כה. ברוקלין: משה יהודה הכהן בלוי.

חן, עובדיה. (תשע"ד). *ספר הכתב והמכתב: פרקי הדרכה והנחיה באמנות הכתיבה התורנית*. בני ברק: מכון הרב מצליח.

חסון, רחל. (1995). *אמנות הכתב הערבי*. ירושלים: יד ל"א מאיר, מוזיאון לאמנות האסלאם.
חפוטא, אברהם ב"י. (תשס"ד). *ביכורי אברהם על ספר המרדכי למסכת ברכות: מרבנו מרדכי בר הלל אשכנזי ספר לזכרו של כמוהר"ר אלחכם יאיר חפוטא*. שהם: אח"ד – ארגון חיי עד.
חרובי, יובל. (2013). *האליטה התורנית של העיר תוניס בעידן המודרני 1873-1921* (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור). תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
טובי, יוסף. (תשס"ט). *היחס לשפה העברית ולימודה בתוניסיה בשלהי המאה התשע-עשרה ובמאה העשרים*. בתוך א' חזן וח' סעדון (עורכים), *תרשים מחקרים ביהדות תוניסיה ומורשתה* (עמ' 269-313). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

טולדו, אברהם ופרץ, אבנר. (2005). *הקופלאס של יוסף הצדיק: עיון השוואתי רב-תחומי – בחינת מיקומה של היצירה על פני רצף הספרות היפה בלאדינו*. ירושלים: מכון בן-צבי.
טולדנו, יעקב מב"י. (תש"ך). *אוצר גנוזים: אוסף איגרות לתולדות ארץ-ישראל מתוך כתבי-יד עתיקים*. ירושלים: מוסד הרב קוק.

יוסף חיים בן-אליהו. (2015 [בגדאד, תרכ"ח]). *ספר רב ברכות*. ירושלים: ישועה בן דוד סאלם.
יצחקי, יצחק. (1976). *לחש וקמיע (בכתב חצי קולמוס / בערבית – נוסאלם)*. תל אביב: דפוס שקד.
ירדני, עדנה. (1991). *ספר הכתב העברי – תולדות, יסודות, סגנונות, עיצוב*. ירושלים: כרטא.
כהן, משה. (תשמ"ט). *העברית בארם צובא: הגיה כתיבה. דרכי אר"ץ, 4, עמ' 16-21*.
כהן, רפאל ב'. (תשמ"ו). *מלכי תרשים: תולדות רבני תוניסיה וחיבוריהם מימי התלמוד עד ימינו*. נתיבות: ב. כהן.

כהן-סראנו, מתילדה. (2009). *מילון עברי-לאדינו לאדינו-עברי*. ירושלים: זק.
כשר, מנחם מ'. (תשל"ח). *ספר כתב התורה ואותיותיה בתוך תורה שלמה* (כרך 29 חלק ראשון: ספר התורה בכתב עברי ואשורי). ירושלים: בית תורה שלמה.
לוי, בנימין מנשה. (1921). *אגרת רב שרירא גאון*. חיפה: החברה לספרות היהדות פפד"ס.
לנדאו, דב. (תשנ"ד). *בירור דברים: שלא לשנות מנהג אשכנז בכתובת הסת"ם*. בני-ברק.

לנדמן, מיכאל. (1979). תיקון הכתב העברי. ירושלים: י' מרכוס.

מאזוז, מאיר נאמ"ן. (תשמ"ו). שרשים ומסורת ביהדות תוניסיה: סדרת עדויות, מסורות וזכרונות. לוד: מכון הברמן למחקרי ספרות.

מאזוז, מאיר נאמ"ן. (תשע"ב). ספר בן איש חי: עם הערות והארות, ממרן ראש הישיבה ר' מאיר מאזוז. בני ברק: מכון הרב מצליח.

מאזוז, מאיר נאמ"ן. (תשע"ה). שאלות ותשובות בית נאמן: על ארבעת חלקי שלחן ערוך. בני-ברק: מכון הרב מצליח.

מאזוז, מאיר נאמ"ן. (תשע"ז). עלון בית נאמן (עמ' 4). בני ברק: ישיבת כסא רחמים.

מאזוז, רחמים. (תשע"ג). מכתב ברכה (הקדמה). בתוך שי' דמרי, 'קולמוס הזהב': מחברת ללימוד כתיבת חצי קולמוס (כתיבה ספרדית). אלעד: עמותת אור המאיר.

מועטי, אהרן בן אברהם. (כתב-יד, מאה 18). השערים (שער המצוות). מאה יח-ט. ירושלים: הספרייה הלאומית.

מורגנשטרן, אריה ל'. (2002). יהדות הגולה והכמיהה לציון, 1840-1240. תכלת, 12, עמ' 51-100.

מיטשל, ויליאם ג"ט. (2009). נוף קדוש. תל אביב: רסלינג.

ממן, אהרון. (2014). התפתחויות לשוניות אצל יהודי צפון אפריקה מגירוש ספרד ועד זמננו. בתוך מרקם לשונות היהודים בצפון אפריקה. ירושלים: מוסד ביאליק, המרכז ללשונות היהודים וספרויותיהם האוניברסיטה העברית. עמ' 3-34.

מצא, שי. (2015). היבטים דקדוקיים בלשונם הכתובה המודרנית של יהודים מחלב. ספונות, 24, עמ' 221-273.

מרציאנו, אליהו. (תשס"ח). ספר מלכי חיל: שמות הרבנים ששימשו בקודש בקהילות לוב. ירושלים. משגב, חגי. (תשס"ב). כתב התורה במסורת חז"ל. נטועים, ח, עמ' 9-21.

משה, שאול. (1999). לאדינו (ספניולית). מעלה אדומים: הוצאת מכון מעלה אדומים לתיעוד השפה הספניולית ותרבותה.

נוה, יוסף. (1988). ראשית תולדותיו של האלפבית: מבוא לאפיגרפיה ולפליאוגרפיה שמית-מערבית. ירושלים: מאגנס והאוניברסיטה העברית.

- נוה, יוסף. (1992). על חרס וגומא: כתובות ארמיות ועבריות מימי בית שני, המשנה והתלמוד. ירושלים: מאגנס.
- נוי, חיים. (2003). סיפורים של גבריות הגמונית: גוף ומרחב בסיפורי תרמילאים ישראלים. סוציולוגיה ישראלית, 5(1), עמ' 75-120.
- סיראט, קולט. (1992). מן הכתב אל הספר: הצצה אל עולם כתבי-היד העבריים של ימי הביניים. ירושלים: קסט.
- סיראט, קולט. (2013). כתבי-היד העבריים של ימי-הביניים: מבוא לתלמיד. באר שבע: המרכז הבינלאומי למחשבה יהודית ע"ש גולדשטיין-גורן באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- סעדון, חיים. (2005). היהודים בכלכלת הארץ. בתוך תוניסיה: קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים. ירושלים: מכון בן-צבי, משרד החינוך והספורט. עמ' 55-70.
- עוגן, צפירה. (1996). תשתיות מן המקרא ומשירת החשק הערבית: בשירת החשק העברית בספרד (משמאל הנגיד עד יהודה הלוי), (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך האוניברסיטה). רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- עודה, צביה. (תשס"ט). שטר מכירת שפחה משנת 1114 לספה"נ. בתוך א' חזן וח' סעדון (עורכים), תרשיש: מחקרים ביהדות תוניסיה ומורשתה. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן. עמ' 39-47.
- עמדן, יעקב ב"א. (1979). מגילת ספר: קורות חייו וזכרונותיו של הגאון רבי יעקב עמדי עפ"י כתב היד השלם אוקספורד, ההדיר והוסיף מבוא, מקורות והערות אברהם ביק (שאול). ירושלים: ספריית מורשת ירושלים.
- ערבה, מאיר ז'. (2007 תשס"ח). משנה ברורה עם חיבור מאיר עז. בני ברק: מ"ז ערבה.
- צבר-בן יהושע, נעמה. (2016). מסורות וזרמים במחקר האיכותני. תל אביב: מכון מופ"ת.
- צור, ירון. (1990). יהדות תוניסיה בשלהי התקופה הטרומ-קולוניאלית. מקדם ומים. מחקרים בתולדות יהודי ארצות האסלאם, ג, 77-113.
- קומיי אריה וירדן דב. (1993). מילון שלם עברי-ספרדי מחדש ומעדכן. תל אביב: אחיאסף.
- רוזן, טובה. (2008). שמואל הנגיד: שירים. תל אביב: הוצאת הספרים של אוניברסיטת ת"א על שם חיים רובין.

רוזנבאום, גבריאל. (2001). מילים עבריות ושפת סתרים של צורפים קראים בפי יהודים ולא-יהודים במצרים המודרנית. *פעמים*, 90, עמ' 115-153.

רוט, פנחס. (תשע"ה). הלכה וביקורת בדרום צרפת: ר' דוד בן שאול על הלכות יין נסך. *תרביץ*, פג(ג), עמ' 439-463.

ריגלר, מיכאל. (2004 תשס"ה). תפרוסת הקהילות היהודיות בצפון-אפריקה לפי כתבי-היד העבריים מימי הביניים שהועתקו שם. בתוך מ' אורפלי וא' חזן (עורכים), *:התחדשות ומסורת: יצירה, הנהגה ותהליכי תרבות ביהדות צפון אפריקה* (עורכים: משה אורפלי ואפרים חזן. עמ' 143--171). ירושלים: מוסד ביאליק, ירושלים.

שוואט, פרג'י בן נסים, חזן, אפרים וכאזאן, אפרים. (1976). *שירי פרג'י שוואט / ההדיר על פי כתבי יד ודפוסים וצירף מבוא וביאורים אפרים חזן*. ירושלים: מכון בן-צבי.

שטיינשניידר, משה. (1965). *הרצאות על כתבי-יד עבריים*. ירושלים: מוסד הרב קוק.

שטרובס, פתחיה יוסף. (תשמ"ג). *דובב שפתי ישנים: ד' מכתבים מתקופת השואה*. אור התורה, סי' נ"ז.

שטרן, אלי. (2012). *נטריקון*. נדלה מתוך:

http://notrikon.blogspot.co.il/2012_06_01_archive.html

שי, הדסה. (תשכ"ב1992). מונחי מחצבים ומתכות ועיבודם ומונחי צורפות בערבית-יהודית בימי הביניים. בתוך י' בן-צבי ומ' בניהו (עורכים), *ספונות: מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח* (כרך 6, עמ' 199-253). ירושלים: הוצאת מכון בן-צבי והאוניברסיטה העברית.

שיטרית, יוסף. (2011). ערבית יהודית כשפה טכנית ומקצועית במוגאדור. בתוך מ' בר-אשר וס' פראד (עורכים), *מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה: תעודות מוהדרות ומפורשות*. ירושלים: המרכז ללשונות היהודים וספרויותיהם האוניברסיטה העברית, התכנית למדעי היהדות, ניו הייבן: אוניברסיטת ייל.

שלוש, יוסף אליהו. *פרשת חיי: 1870–1930*. אתר פרויקט בן-יהודה, נדלה מתוך:

benyehuda.org/chelouche/parashat_xayay.html

שמוש, טוביה. (27.8.1971). שוק אלמרבד לשירה – אחרי 1400 שנה. *דבר*, עמ' 13.

- שפיגל, יעקב ש'. (2005). עמודים בתולדות הספר העברי : כתיבה והעתקה, (כרך 2). רמת-גן : אוניברסיטת בר-אילן.
- שפיצר, משה. (1952). על האותיות שלנו. בתוך עלי עי"ן : מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאת לו שבעים שנה. ירושלים : מוציא לאור לא ידוע.
- שרף, מיכל. (1991). צמידי הזהב, סיפורים מחיי ר' חי טייב ור' ישועה בסיס מתוניסיה. לוד : מכון הברמן למחקרי ספרות.
- ששון, בן דוד, סלימן. (תש"ן). מחקר מקיף על כתב ידו של הרמב"ם. ירושלים : הוצאת המחבר.
- Attal, Robert (1988). *Autographes et Signatures de Juifs Tunisiens: Rabbins, Écrivains, Personnalités*. Jérusalem.
- Beeston, A.F.L. (1983). *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Birnbaum, Salomo A. (1971). *The Hebrew scripts*. London: Palaeographia.
- Boulu, Gilles. (2005). *Recherches sur les Scemama ou Samama de Tunis*. Retrieved from: <http://www.shjt.fr/wp-content/uploads/2010/07/etude-Gilles-Boulu-Scemama.pdf>
- Diringer, D. (1962). *Writing: Ancient peoples and places*. London: Thames and Hudson.
- Gottheil, Richard & Worrell, William H. (1927). *Fragments from the Cairo Genizah in the Freer Collection*. New York: Macmillan.
- Hoffman, Adina & Cole, Peter (2011). *Sacred Trash the Lost and Found World of the Cairo Geniza*. New York: Nextbook.
- Klein, Ernest. (1987). *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers in English*. Jerusalem & Tel Aviv: Carta.

- Mandel Khan, G. (2001). *Arabic Script: Styles, Variants, and Calligraphic Adaptations*. New York: Abbeville Press.
- Marcel, J. J. (1851). *Histoire de Tunis: Précédée DuNe Description de Cette Régence par Louis Frank*. Paris: Firmin Didot Frères.
- Reif, S.C., & Reif, S. (2002). *The Cambridge Genizah Collections: Their Contents and Significance* (Vol. 1). Cambridge: Cambridge University Press.
- Ruiz-Sanchez, Carmen. (2007). *The Variable Behavior of /r/ in Syllable-final and Word-final Position in the Spanish Variety of Alcala de Guadaira (Seville): The Role of Lexical Frequency* (Doctoral dissertation). Indiana: Indiana University.
- Sabar, Shalom. (1990). *Ketubbah: Jewish Marriage Contracts in the Hebrew Union College Skirball Museum and Klau Library*. Philadelphia: Jewish Publication Society.
- Van den Boogert, Nico. (1989). *Some Notes on Maghribi Script*. Leiden: Ter Lugt Press.
- Vassel, Eusèbe. (1906). *La Littérature populaire des Israélites Tunisiens: Avec un Essai Ethnographique et Archéologique sur Leurs Superstitions par Eusèbe Vassel*. Paris : E. Leroux.

ספרות רבנית, הלכה וש"ת:

- אבינר, שלמה (עורך). (תש"ן). אגרות רא"ה, ירושלים.
- אזולאי, חיים יוסף דוד. (תקל"ד). ברכי יוסף, יו"ד סי' רפ"ב אות ז'. ליורנו.
- אנציקלופדיה תלמודית. (תשס"ז). כרך כז, ערך: כותב. ירושלים
- בן אשר, יעקב. (1513 / ש"ג). בית יוסף – אבן העזר עם נימוקי פאר הדור כמוה"ר יוסף קארו.
- סביוניטה: טוביה פואה.

בן מיימון, משה. רמב"ם, הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה, פא, הלכה יט

בן משה, ר' יצחק. אור זרוע א, וינה, [נדפס: תרכ"ב], הלכות גיטין סימן תשטו.

בן שלמה אבן זמרא, דוד. (תקמ"א). שו"ת הרדב"ז, פיורדא, חלק ג סימן תתקמ"ח.

דוראן, שמעון בן צמח. (תצ"ח). תשבץ. חלק א'. שאלה ח'. אמסטרדם.

הורביץ, ישעיה. (1631 / שצ"א). נבילות חכמה, נדפס על ידי יש"ר מקנדיאה.

זילברשטיין, יצחק. (תשנ"ו). חשוקי חמד פסחים (דף סב ע"ב), ירושלים: הוצאה פרטית.

הכהן, הרב משה כלפון. (תשכ"א 1961). שו"ת שואל ונשאל חלק ג סימן תמו, ג'רמא.

הלוי, הרב חיים דוד. (תשל"ו). שו"ת עשה לך רב (חלק ה סימן כו ; חלק ח סימן סג), תל אביב.

ולדינברג, אליעזר יהודה. (תשמ"ה - תשנ"ח). ספר שאלות ותשובות ציץ אליעזר (חלק 21). ירושלים: המחבר.

יהושע, משה. (תשל"ב). אזני יהושע – לקט דינים (פרק: הלכות חול המועד, עמ' מג) תשל"ב.

לוריא, שלמה. (מהרש"ל). (1812 / ה'תקע"ב). ים של שלמה על מסכת גיטין, פראג.

מדיני, חיים חזקיה. (תשכ"ב / 1962). שדי חמד, אסיפת דינים מערכת חמץ ומצה. ניו-יארק: אברהם יצחק פריעדמאן.

מדיני, חיים חזקיה. (תשכ"ב / 1962). שדי חמד, אסיפת דינים מערכת חמץ ומצה סימן י'; מערכת ר"ה סימן ב'; פאת השדה מערכת ההא סימן ל"ז. ניו-יארק: אברהם יצחק פריעדמאן.

קארו, יוסף. בית יוסף, אבן העזר, סימן קכו.

שטרן, יוסף זכריה. (תרנ"ט), שו"ת זכר יהוסף אבן העזר סימן י"ג. ורשה.

תלמוד בבלי, מסכת עירובין, מאגר "תורת אמת":

http://www.toratemetfreeware.com/online/f_00847.html

כתבי-יד:

כתב-יד מס' 213, מכון בן-צבי.

כתב-יד מס' 219, מכון בן-צבי.

כתב-יד מס' 715, מכון בן-צבי.

כתב-יד מס' 717, מכון בן-צבי.

כתב-יד מס' 725, מכון בן-צבי.

כתב-יד מס' 738, מכון בן-צבי.

כתב-יד מס' 754, מכון בן-צבי.

כתב-יד מס' 811, מכון בן-צבי.

כתב-יד מס' 2709, מכון בן-צבי.

כתב-יד מס' 2827, מכון בן-צבי.

אתרי אינטרנט:

אתר כתובות הנישואין, הספרייה הלאומית :

<http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/jewish-collection/ketubbot>

אתר עיתונות יהודית היסטורית מיסודם של הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל-אביב:

www.JPRESS.org.il

המרכז העולמי למורשת יהדות ארם צובא (חלב) :

<http://aleppojew.com/wp-content/uploads/2015/12/kulmus.jpg>

שיבת כסא רחמים : <http://www.ykr.org.il/modules/Ask/answer/6702&pgnm=1>

נוטריקון : <http://notrikon.blogspot.co.il>

ספרני יהדות בספריות בארץ : <https://safranim.com>

עם הספר : בלוג מנהל ספרית הרמב"ם אבישי אלבוים : <https://amhasefer.wordpress.com>

פרויקט בן-יהודה : <http://benyehuda.org>

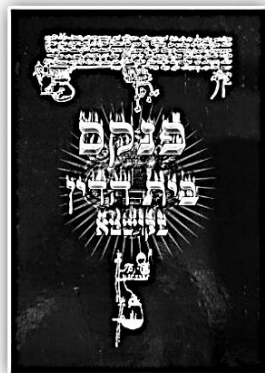
רשימת איורים

- איור 1 : מימין : כתב חצי-רהוט מסוף המאה השנייה או תחילת המאה השלישית תעודה מדורא אירופוס. משמאל : קערה מאגית מניפור, מאה חמישית או שישית, מהעדויות הראשונות של כתב מרובע בבלי..... 20
- איור 2 : מימין כתב ספר מזרחי מהמאה השמינית או התשיעית, משמאל כתב מזרחי מפואר מהמאה העשירית 24
- איור 3 : כתב חצי-רהוט מזרחי ממצרים מהמאה השתים-עשרה (פֶּצְטָאט שנת 1100) 26
- איור 4 : כתב מערבי קורסיבי מקירואן, מכתב שאול בן אברהם, שנת 1035 27
- איור 5 : כתב מגרבי רהוט, שנת 1050, מכתב מימון בן חלפא אלצאיג אלקפצי לנהוראי בן נסים מפוסטאט..... 29
- איור 6 : כתב מגרבי רהוט מאיגרת נהראי בן נסים, סוחר מתוניסיה משנת 1070 בקרוב, מהעדויות הקדומות ביותר 29
- איור 7 : האות אלף בכתב המגרבי והספרדי..... 29
- איור 8 : כתב ספרדי מרובע מהודר : כתורה נביאים וכתובים עם ניקוד וטעמים. סרגוסה, 1341. 31
- איור 9 : כתב ספרדי בינוני : כתב-יד של מחזור לראש השנה ויום הכיפורים 31
- איור 10 : התפתחות הכתב הספרדי הרהוט 32
- איור 11 : טבלת התפתחות אותיות הכתב הרהוט בספרד מצורת היסוד לצורה רהוטה..... 34
- איור 12 : הכתב ביחס לשורה : מימין בכל הארצות פרט לאשכנז, משמאל באשכנז..... 36
- איור 13 : כתיבה אשכנזית רהוטה בכתב יד משנת 1470 37
- איור 14 : הכתב ביחס לשורה : מימין כתיבה ספרדית, משמאל כתיבה אשכנזית..... 38
- איור 15 : חיתוכי הקנה ליצירת קולמוס : משמאל למטה – קצה מחודד שמיועד לכתב מגרבי צפון-אפריקאי 39
- איור 16 : השפעות המרחב התרבותי וכלי הכתיבה על הכתב : מימין כתב עברי בהשפעה גותית, למטה : כתב עברי בהשפעת הכתיבה הערבית 40
- איור 17 : הסבר להתפתחות כתב ספרדי (מעלק) מתוך דף לימוד בשיבת כסא רחמים 70

איור 18:	דוגמאות לחיבור אותיות בכתב מעלק	72
איור 19:	דמיון בין אותיות מעלק	73
איור 20:	כתיבת אותיות גדולות בתוך המילה	73
איור 21:	אגרת שו"ת בכתב ידו של הרב משה כ"לפון הכהן ובו ר"ת הנהוגים בפתיחת מכתבים בג'רבה ובתוניס	75
איור 22:	ראשי תיבות בפתיחת מכתבו של הרב חיים חורי	75
איור 23:	שלוש צורות האות א' בשיבוץ במלים	76
איור 24:	צורות האות אלף: 'אלה הספרים אשר חנני ה' הוא יזכני ללמוד בהם וללמד אני וזרעי וזרע[ע] זרעי..."	76
איור 25:	צורת כתיבת ראשי תיבות כפולים: בע"ה – נ"ו (בעזרת השם נעשה ונצליח): האות בי"ת נכתבת כאות גדולה ולתוכה נכנסות האותיות עין וה"א, ומשמאל נ"ו וו"ו מוגדלות, שכולן חוסות תחת גג האות בי"ת	76
איור 26:	אותיות סופיות בהופעתן בכתב מעלק	78
איור 27:	כיתוב על סידור, קללה לגונב הספר	81
איור 28:	דוגמת כתיבה תוניסאית אופיינית: הרב דוד נטף, מאה-18. למטה: דוגמת חתימה מהודרת בכתב רהוט קליגרפי ובה נכתב תלויות ומפותלות "הצעיר יצחק בונן" (1762-1814)	83
איור 29:	מימין הקדשת הספר מחזיק ברכה מאת החיד"א לרב נתן בורגיל הראשון (1720-1792) משמאל: הקדשה על הספר זרע יצחק, הספר הראשון שהודפס בתוניס, 1768	88
איור 30:	כיתוב על הספר שארית יעקב – שגיאות הדפסה	102
איור 31:	כותרת בכתב רהוט קליגרפי, בכתובת נישואין מבוקרסט, שנת 1831	108
		141
		141

נספחים

נספח א: מגוון ספרים שעל עטיפתם שולבו תצלומי כתבי-יד

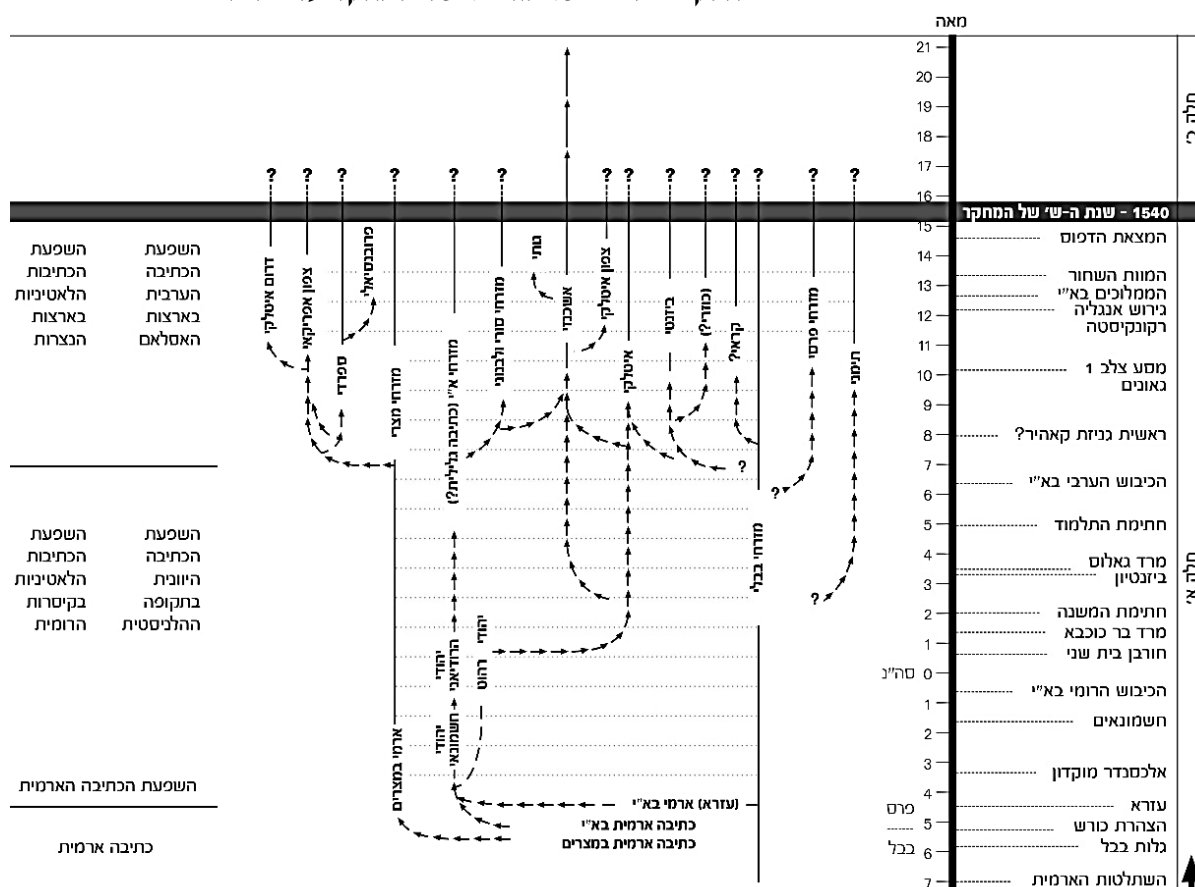

נספח ב: מפת החלוקה הגאוגרפית-תרבותית של הטיפוסים העיקריים של כתבי-היד העבריים¹⁰⁶

¹⁰⁶ מקור: מפה שנעשתה במפעל הפלאוגרפיה העברית (חוברת לימוד למשתתפי קורס התפתחות הכתב העברי בימי הביניים).

חלק ב' מציב שאלות באשר למחקר עד ימינו

אֲשֶׁר יִזְעַק עוֹיְהוּה פְּלִיִּם
 וְהַמּוֹפְתִים אֲשֶׁר שְׁלָחוּ
 מֵאֲרִיִּם לַפָּרֶעָה וְלִכְלֵעַ
 הָיִיד הַזֶּזֶקֶה וְלִכְלֵחַ הַמּוֹרָא
 לַעֲיָלִי כָל יִשְׂרָאֵל

¹⁰⁹ מקור: ימין, מוזיאון הברמן שמאל: כתיבה תלויה: גג האות מתיישר לקו השורה. הרב דב בורה. אוסף משפחתי

צ = צ	י = י	ט = ט	ש = ש
ך = כ	ל = ל	ו = ו	פ = פ
ק = ק	ס = ס	ז = ז	ד = ד
ר = ר	ע = ע	ה = ה	ה = ה
ש = ש	פ = פ	ו = ו	ו = ו
ת = ת	ך = כ	מ = מ	ז = ז
	ץ = צ	ם = מ	ח = ח

¹¹² מקור: ג'יעאן-זרקיןא, 2009, עמ' 39.

נספח י': טבלאות אותיות כתב חצי-קולמוס בארם-צובא

טבלה ראשונה: ¹¹⁴

כתב חצי קולמוס

נصف قلم نو-קלם

כתוב רהוט ספרדי (נקרא גם כתב חצי קולמוס, ובערבית **نصف قلم** -נוצ-אלם) הוא הכתב הקורסיבי (כתב יד) המוקדם שהתפתח מהכתב המרובע ("מאותיות פדוס"), ואשר שימש את יהודי ארצות המזרח עד העלייה לישראל. הכתב נוצ אלם מופיע כאן בצבע כחול

<u>ף</u>	ף - פ	<u>צ</u>	צ - כ	<u>ס</u>	ס - א
<u>ז</u>	ז - צ	<u>ך</u>	ך - ך	<u>ע</u>	ע - ב
<u>ח</u>	ח - ך	<u>ל</u>	ל - ל	<u>פ</u>	פ - ג
<u>ט</u>	ט - ק	<u>מ</u>	מ - מ	<u>ד</u>	ד - ד
<u>י</u>	י - ר	<u>נ</u>	נ - ם	<u>ה</u>	ה - ה
ו, ה, ו	ו - ש	<u>ז</u>	ז - נ	<u>ו</u>	ו - ו
ז, ח	ז - ת	<u>כ</u>	כ - ן	<u>ז</u>	ז - ז
		<u>ס</u>	ס - ם	<u>ח</u>	ח - ח
		<u>ע</u>	ע - ע	<u>ט</u>	ט - ט
		<u>פ</u>	פ - פ	<u>י</u>	י - י

טבלה שנייה: ¹¹⁵

א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל מ נ ס ע
 פ צ ק ר ש ת
 פ ח ז ק י ט
 א בסוף מילה ל המילה "אל" ע

¹¹⁴ מקור: אתר המרכז העולמי למורשת יהדות ארם צובא (חלב).

¹¹⁵ מקור: כהן, משה (תשמ"ט), עמ' 16.

נספח יא: טבלאות אותיות כתב סוליטריו, ספרד¹¹⁶

א. טבלה מאתר ספרד-פורטוגל (זהה לטבלה בארם-צובא), למטה: טבלת אותיות מספר לימוד

הלשון והכתב:¹¹⁷

Soletreo סוליטריו		(כתב חצי קולאוס) נכתב בכתב יד	
א - א	כ - כ	ה - ה	ו - ו
ב - ב	ד - ד	ז - ז	ז - ז
ג - ג	ל - ל	ח - ח	ט - ט
ד - ד	מ - מ	ק - ק	י - י
ה - ה	ס - ס	ר - ר	י - י
ו - ו	נ - נ	ש - ש	י - י
ז - ז	ו - ו	ת - ת	י - י
ח - ח	ס - ס		
ט - ט	ע - ע		
י - י	פ - פ		

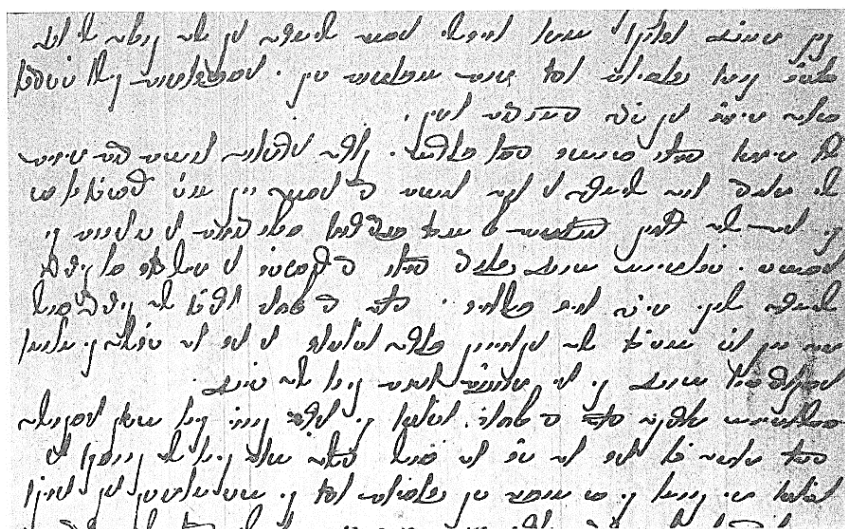
א. איל סוליטריאו

א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט
י	כ	ל	מ	נ	ס	ע	פ	ק
ר	ש	ת	י	י	י	י	י	י
י	י	י	י	י	י	י	י	י
י	י	י	י	י	י	י	י	י
י	י	י	י	י	י	י	י	י
י	י	י	י	י	י	י	י	י
י	י	י	י	י	י	י	י	י
י	י	י	י	י	י	י	י	י

¹¹⁶ מקור: אתר יוצאי ספרד-פורטוגל.

¹¹⁷ מקור: בוניס, 2000, עמ' 206.

ג. כתיבה בכתב עברי ספרדי רהוט - כתיבה קורסיבית מספרד – מכתב בגיודיאן, 1939¹¹⁸.
בכתיבה ובצורתה ניכרת השפעת הכתיבה בשפות לועזיות הן בצורתה והן בזרימתה.

נספח יב: הכתב הרהוט של יהודי תוניס, אלג'יר וטריפולי¹¹⁹

SPECIMEN

de l'écriture des juifs de Tunis, d'Alger et de Tripoli (1).

מן שני
 מן שני
 מן שני
 מן שני

(1) LECTURE : *min a'nd-y'dná mosselem a'láy-k ketyr éslem na'lem-ki le-dy l-youm talit áyyám.*

ALPHABET

des Juifs de Tunis, d'Alger et de Tripoli.

TT KH. Z. OD. AH. D. DJ. B. A.

מן שני
 9 8 7 6 5 4 3 2 1

SS. F. AA. S. N. M. L. K. Y.

מן שני
 90. 80. 70. 60. 50. 40. 30. 20. 10.

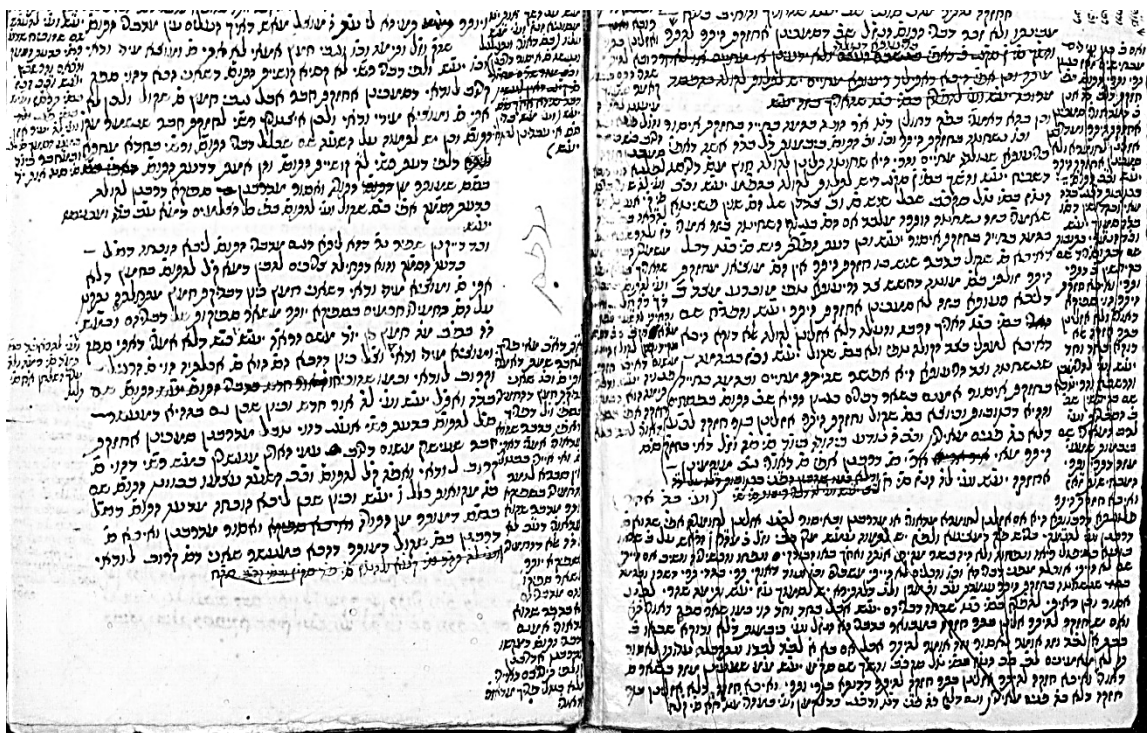
SS*. T*. N*. M*. K*. T. CH. R. Q.

מן שני
 900. 800. 700. 600. 500. 400. 300. 200. 100.

ציון האותיות הלוועזיות מסייע לשחזר באופן חלקי את אופן הגייתן לדוגמה: לצד האות גימ"ל מצוין DJ, לצד האות ה"א – AH, וי"ו – OD, חית"ת – KH, טיית"ת – TT, סמ"ך – S, עי"ן – AA, צדי"י – SS, שי"ן – CH (שם), עמ' 99-98.

¹¹⁸ מקור: בירנבאום, 1971, כתב 254.

¹¹⁹ כפי שמתועד ביומן המסע של ד"ר לואי פרנק, ראשית המאה התשע-עשרה. מקור: Marcel, 1851, pp. 98-99.

בחר שם המהלך כדמיון לכתביו
כלל שהרי צפי שיהיה לסי'
זה המהלך שמוס סמן משמע ליה מהשם כפי
פרש"י שמיירי במוך וליכא למימר דמיירי
בעיקר הכרי שהרי כל מין אחריו בין הכשר ובין
המורכב הכרי עצמו הוא מהלך ההפך שיש
ציניהם הוא במוך השחף לחיות לכני לומר
דצדיו שרש"י מיידי במוך אדרבה אכשר לומר
דמדברי דש"י הוי רחיה לסי' זה מהלך והוא
כיון שזה האחריו האמור בש"ס לרפואה וזה
אשר לכהן מדבריו שיביא מין אחריו מאיזה
מין סיהיה לזה כרש"י סיהיה מהמין מהמין
שלו מהלך ולא המורכב שהוא מהלך מאחר
דחוי לרפואה אבל בלא"ה ראייתו לא הביטתי
לדמות הסי' מהמין מהש"ס דש"ס איירי
בכרי עצמו ורש"י כירא מילת הלייזא שהוא
מהלך אבל לענין המודל לא נכלל מיד לא מהש"ס
ולא מהפרש"י ו"ל ופשוט ודוק

בחר הכי המותי ראייתו בס' ז"א ח"ב
הנ"ל ב"ח ס"ה ס"ע"ג שכלל לחרב ו"ל
כעין נ"ל וראיתי שם בדרי השול ואת שמו לא
הגיד כן אחת שמה דה"ל להכנס המ"ץ האמת
אחו בריס דצדרי השול ב"ה איכא למיטלי נרגא
שכ' ונ"ל ובפרט שהגדים הללו הם ממקום המוח'
שאינן מרכיבי' אותם והוא דבר הרק שלא
ילקטו אותם במקומם וילקטו במקום אחר
כו' ע"כ

וכי
לפי שם המהלך כדמיון לכתביו
כלל שהרי צפי שיהיה לסי'
זה המהלך שמוס סמן משמע ליה מהשם כפי
פרש"י שמיירי במוך וליכא למימר דמיירי
בעיקר הכרי שהרי כל מין אחריו בין הכשר ובין
המורכב הכרי עצמו הוא מהלך ההפך שיש
ציניהם הוא במוך השחף לחיות לכני לומר
דצדיו שרש"י מיידי במוך אדרבה אכשר לומר
דמדברי דש"י הוי רחיה לסי' זה מהלך והוא
כיון שזה האחריו האמור בש"ס לרפואה וזה
אשר לכהן מדבריו שיביא מין אחריו מאיזה
מין סיהיה לזה כרש"י סיהיה מהמין מהמין
שלו מהלך ולא המורכב שהוא מהלך מאחר
דחוי לרפואה אבל בלא"ה ראייתו לא הביטתי
לדמות הסי' מהמין מהש"ס דש"ס איירי
בכרי עצמו ורש"י כירא מילת הלייזא שהוא
מהלך אבל לענין המודל לא נכלל מיד לא מהש"ס
ולא מהפרש"י ו"ל ופשוט ודוק

ד ש ליה לך שם המהלך כדמיון לכתביו
כלל שהרי צפי שיהיה לסי'
זה המהלך שמוס סמן משמע ליה מהשם כפי
פרש"י שמיירי במוך וליכא למימר דמיירי
בעיקר הכרי שהרי כל מין אחריו בין הכשר ובין
המורכב הכרי עצמו הוא מהלך ההפך שיש
ציניהם הוא במוך השחף לחיות לכני לומר
דצדיו שרש"י מיידי במוך אדרבה אכשר לומר
דמדברי דש"י הוי רחיה לסי' זה מהלך והוא
כיון שזה האחריו האמור בש"ס לרפואה וזה
אשר לכהן מדבריו שיביא מין אחריו מאיזה
מין סיהיה לזה כרש"י סיהיה מהמין מהמין
שלו מהלך ולא המורכב שהוא מהלך מאחר
דחוי לרפואה אבל בלא"ה ראייתו לא הביטתי
לדמות הסי' מהמין מהש"ס דש"ס איירי
בכרי עצמו ורש"י כירא מילת הלייזא שהוא
מהלך אבל לענין המודל לא נכלל מיד לא מהש"ס
ולא מהפרש"י ו"ל ופשוט ודוק

ד ש ליה לך שם המהלך כדמיון לכתביו
כלל שהרי צפי שיהיה לסי'
זה המהלך שמוס סמן משמע ליה מהשם כפי
פרש"י שמיירי במוך וליכא למימר דמיירי
בעיקר הכרי שהרי כל מין אחריו בין הכשר ובין
המורכב הכרי עצמו הוא מהלך ההפך שיש
ציניהם הוא במוך השחף לחיות לכני לומר
דצדיו שרש"י מיידי במוך אדרבה אכשר לומר
דמדברי דש"י הוי רחיה לסי' זה מהלך והוא
כיון שזה האחריו האמור בש"ס לרפואה וזה
אשר לכהן מדבריו שיביא מין אחריו מאיזה
מין סיהיה לזה כרש"י סיהיה מהמין מהמין
שלו מהלך ולא המורכב שהוא מהלך מאחר
דחוי לרפואה אבל בלא"ה ראייתו לא הביטתי
לדמות הסי' מהמין מהש"ס דש"ס איירי
בכרי עצמו ורש"י כירא מילת הלייזא שהוא
מהלך אבל לענין המודל לא נכלל מיד לא מהש"ס
ולא מהפרש"י ו"ל ופשוט ודוק

¹²³ מקור: קובץ בית אהרן וישראל, תש"ע, עמ' ו'.

Faculty of Social Sciences

Cultural Studies Program

Moallech / nsf qalam / מעלק / نصف قلم

Documentation and cultural reflection on Hebrew cursive script

By: Yael Barouch

Supervised by: Prof. Esther Schely-Newman

THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE
REQUIREMENTS FOR THE MASTER'S DEGREE

December, 2016

Abstract

This study deals with the cursive Hebrew Sefaradic script called: Moallech (half-pen). It traces the sources of this writing, its forms, and the factors in its development, which were rooted in the Yeshivot of Babylon and its Geonim and in the spiritual centers of Kairouan. Reflections of culture emerge in the manuscripts of Tunisian Jews from its golden age up to the late nineteenth century. This writing was central and preferred among the scripts of the Middle Ages and was prevalent for more than a thousand years in all Sefaradic communities, the Mediterranean, North African countries, and in the East. It was and is very different from the cursive writing form common in Israel today. The meaning of the word Moallech comes from the word "hanged" in Arabic. It is written under the line while connecting letters and was formed under the influence of Islamic culture and Arab writing, the geographic area surrounding it. Yehuda Halevi and Maimonides wrote in Moallech script during the eleventh and twelfth centuries, as did most people in that era, and it was still being used in the twentieth century by the Rabbi Moshe Halfon Cohen, from the island of Djerba in Tunisia, who was one of the founding fathers of Zionism.

Moallech script, with the unique features and characteristics that emerged in modern times, has not received the attention of research, neither paleographic studies nor research dealing with the deciphering of the content of handwritten scripts or the study of Jewish languages. This is a chapter in the history of Jewish script that has dropped from its pages and has been forgotten with the assimilation of those communities into the fabric of life in the land of Israel. This preliminary cultural and documentary study presents the unwritten story of the script, it documents the script's golden age at the peak of its flowering, its calligraphic creations and the personal and tremendous rabbinic writings recorded with it. But it is also the documentation of the writing of the masses. Similarly, the study reviews the factors that brought about its great circulation, the script with its

unique characteristics is documented. The many names and their analysis, singular uses, laws and rulings, what is allowed to be written in this script and what is forbidden, the genealogy and status among the array of Hebrew scripts are also presented. The division of Hebrew scripts into Sefaradic and Ashkenaz is discussed, which brought about difficulties in reading and deciphering, and a consequent disruption between the Jewish communities.

The research focuses on findings of the Tunisian community script as representative, though it is anchored in a broader historical and cultural context of the era of the North African and Eastern communities. The study includes tables of letters from other communities as well. The research findings are based on a variety of sources, such as archival sources, rare collections of handwritten scripts, books from the era of the outset of mass printing, rabbinical sources and studies, script analyzers, and personal interviews with members of the Tunisian community, who learned the script in their childhood, some of whom still write in it today.

This study shows first evidence of reference in the answers of the Rabbi Joseph Ebn Migash (1077-1141), that the script has not yet completely disappeared, and the flame has not been put out. It still whispers in two "reservations": one in the Yeshivas on the island of Djerba in Tunisia, and the second at the "Kisse Rahamim" Yeshivot in Bnei Barak, whose leaders and founders descended from Tunisia. Both "reservations" have made considerable effort to conserve the script and save it from extinction.

This preliminary study praises the existence of the Moallech script, that is unknown outside a small circle of scholars, rabbis and decoders close to the field. The information about it is not of the public, rather of the communities whose forefathers wrote in it, and therein lies its importance.